

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ВОЛИНІ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

РІВНЕ 2008

*Присвячено
XVII Всеукраїнському
конкурсу-огляду дипломних проектів
вищих архітектурних
та мистецьких шкіл України*

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВОДНОГО ГОСПОДАРСТВА
ТА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ
КАФЕДРА АРХІТЕКТУРИ

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ВОЛИНІ

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Рівне
ПП ДМ
2008

УДК 72.03 (477. 8)

ББК 85. 113 (4 Укр - 4 Рів)

Матеріали збірника розглянуті та рекомендовані до видання на Вченій раді Національного університету водного господарства та природокористування 30 травня 2008 р., протокол № 6

Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць. –

Рівне: ПП ДМ, 2008. – 146 с.; іл.

ISBN 978-966-8424-91-5

У збірнику опубліковані наукові статті з історії дослідження пам'яток архітектури Волині. Матеріали багато проілюстровані. Більшість світлин і креслень публікується вперше. Призначений для наукових працівників, архітекторів, реставраторів архітектури, мистецтвознавців, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів.

СКЛАД РЕДКОЛЕГІЇ

збірника наукових праць “Архітектурна спадщина Волині”

Гурин В. А., д. т. н.	– відповідальний редактор
Гіроль М. М., д. т. н.	– заступник відповідального редактора
Ричков П. А., д. арх.	– заступник відповідального редактора
Михайлишин О. Л., к. арх.	– відповідальний секретар
Бевз М. В., д. арх. (Львів)	– член редколегії
Александрович В. С., д. іст. н. (Львів)	– член редколегії
Кравцов С. Р., д. арх.	– член редколегії
Лесик О. В., д. арх. (Луцьк)	– член редколегії
Пугачов Є. В., д. т. н.	– член редколегії
Тімохін В. О., д. арх. (Київ)	– член редколегії
Черкес Б. С., д. арх. (Львів)	– член редколегії
Луц В. Д.	– член редколегії

Художнє оформлення обкладинки – *П. А. Ричков*

На обкладинці використано прорис з фото початку XX ст., що відтворює історичну забудову центральної частини Кременця

Комп'ютерний набір, верстка, дизайн – *В. Д. Луц, О. В. Морозова*

Технічне редагування – *Т. Г. Шалупіна*

Відповідальність за достовірність інформації несуть автори.

Редколегія може не поділяти думок і концепції авторів.

УДК 72.03 (477. 8)

ББК 85. 113 (4 Укр - 4 Рів)

ISBN 978-966-8424-91-5

© Національний університет водного господарства
та природокористування, 2008

***Шановні учасники і гості
XVII огляду-конкурсу дипломних проектів
випускників архітектурних та художніх
спеціальностей вищих навчальних закладів
України!***

Вітаю Вас на славній волинській землі – землі, яка по праву пишається своїм древнім минулим, унікальними пам'ятками історії та культури, серед яких чільне місце належить самобутній архітектурно-мистецькій спадщині.

Сьогодні історична Волинь в цілому і Рівненщина зокрема – це не лише прекрасна поліська природа з неозорими тінистими лісами, повноводними річками, синіми озерами, просторими ланами.

Край інтенсивно перебудовується. Змінюють своє обличчя міста і села, споруджуються нові житлові будинки, реконструюється громадський сектор, модернізується промислово-виробнича база. І, безперечно, дуже важлива роль в цьому процесі належить вправним і талановитим фахівцям архітектурної справи.

Саме масштабна інтенсифікація будівельного виробництва, стрімкі зрушення в благоустрої міст і сіл, відчутна нестача кваліфікованих архітекторів у північно-західному регіоні України послужили поштовхом до започаткування підготовки таких фахівців на базі нашого університету в 2000 році.

Отже, Рівненська архітектурна школа робить свої перші плідні кроки, намагаючись сповна відповідати новітнім кваліфікаційним вимогам щодо підготовки молодого архітектурного покоління.

Обрання нашого університету для такої поважної акції, якою є XVII огляд-конкурс, вважаю, є своєрідним проявом визнання наших скромних здобутків і надихає нас на подальшу розбудову цього фахового напрямку в нашому університеті.

Щиро бажаю учасникам конкурсу нових творчих здобутків, натхненної та плідної праці по вихованню молодого покоління українських зодчих.

***З повагою
Ректор Національного університету водного
господарства та природокористування***

Василь Гурін

ПЕРЕДМОВА

Задум видання збірника наукових праць “Архітектурна спадщина Волині” як один з проміжних підсумків дослідницької діяльності кафедри архітектури Національного університету водного господарства та природокористування з’явився як ще один, можливо невеликий, але логічний крок в становленні молодшої архітектурної школи в м. Рівне. В 2000 році на базі НУВГП (тоді – Рівненський державний технічний університет) була започаткована підготовка архітекторів за спеціальністю “Архітектура будівель і споруд”, що завершилася першим випуском у 2006 році. В тому ж 2006 році вперше був здійснений прийом студентів на нову спеціальність “Дизайн архітектурного середовища”.

Новонароджена архітектурна школа від початку була націлена на підготовку кваліфікованих фахівців для Північно-Західного регіону України, що в цілому відповідає історико-географічному ареалу Волині в складі сучасних Волинської, Рівненської, західної частини Житомирської та північних ареалів Тернопільської і Хмельницької областей. Хоча, слід зауважити, в історико-географічному розумінні Волинь ніколи не мала чітко визначених меж, трансформуючись в своїх кордонах на тому чи іншому етапі свого розвитку – від давньоруської доби до сучасності.

Звичайно, молоде покоління майбутніх здчих має глибоко осягнути архітектурну минувшину і неповторність цього своєрідного краю, пошановувати своє професійне коріння, творчо і тактовно плекаючи і продовжуючи давні традиції місцевого будівельного мистецтва. Відтак, подальші наукові розвідки в цій царині і їх оприлюднення в збірнику наукових праць, на наше переконання, буде дієвою запорукою збагачення та поширення наших знань про архітектурну спадщину історичної Волині.

Спадщина ця формувалася протягом більш ніж двох тисячоліть, а численні археологічні знахідки переконливо засвідчують інтенсивне залюднення цих славетних земель з прадавніх часів. Ще від часів Галицько-Волинського князівства ці благодатні землі відігравали важливу культурницьку місію в історії української державності. Кожна доба в насиченій і непростій волинській історії чи не найяскравіше зафіксована численними пам’ятками архітектури та містобудування – неприступними замками і фортецями, церквами, костелами, монастирями, синагогами, житловими будинками, палацово-парковими комплексами, різнохарактерними громадськими та господарськими спорудами, пам’ятними монументами тощо.

Як свідчить статистика, в Україні станом на 2003 рік нараховувалося 16237 пам’яток архітектури, в тому числі 3541 пам’ятка належала до категорії національного значення, а 401 місто і селище міського типу (містечко) отримали статус історичних. В контексті цієї статистики історична Волинь сукупно диспонує близько 1350 пам’ятками архітектури (8,3% від загальноукраїнського показника), з них більш ніж 410 мають статус національних (близько 11,5%). Це доволі вагомий показник, якщо зважити на те, що територія цього регіону складає відчутно менший відсоток в загальнодержавному вимірі.

Перші наукові розвідки про архітектуру Волині з’явилися ще в ХІХ ст., будучи переважно вбудованими в більш ширший історико-пізнавальний контекст. Значний внесок в цьому напрямі належить таким російськомовним авторам як В. Антонович, О. Дверницький, О. Левицький, Г. Лукомський, М. Максимович, Я. Перлштейн, М. Петров, А. Прахов, Л. Рафальський, А. Сендульський, М. Теодорович, О. Фотинський та ін. Проблематика історичного архітектурно-містознавства Волині в тій чи іншій мірі представлена в працях українських авторів ХХ – початку ХХІ століття. Тут слід назвати прізвища таких дослідників як В. Александрович,

В. Вечерський, О. Годованюк, Ю. Диба, В.Завада, Б. Колосок, М. Костриця, Л. Крощенко, О. Лесик, Г. Логвин, Н. Логвин, В. Луц, Л. Маслов, І. Могитич, Р. Могитич, О. Михайлишин, Г. Мокрицький, О. Олійник, О. Пламеницька, І. Потапчук (Носар), О. Прищепа, П. Ричков, В. Тимофієнко, С. Юрченко та ін.

Значний внесок в архітектурно-мистецьку історіографію Волині в різний час забезпечили різновекторні наукові розвідки польських колег, в першу чергу таких дослідників як Р. Афтаназі, М. Балінський, А. Бетлей, М. Бриковська, Р. Бриковський, Є. Гофман, Я. Гіжицький, Ю. Дуткевич, Є. Ковальчик, Ю. Крашевський, Т. Ліпінський, М. Мушинська-Красновольська, П. Красні, М. Орлович, Л. Попек, Є. Пашенда, З. Ревський, Ю. Скрабський, Т. Стецький, О. Яблонівський та ін.

Проблематика волинської архітектурної спадщини була представлена в щорічниках “Архитектурное наследие” (Москва), “Архітектурна спадщина України” (Київ), в часописах “Архитектура и строительство”, “Пам’ятки України: історія та культура”, “Особняк”, “Архітектурний вісник”, в опублікованих матеріалах численних наукових конференцій, зорганізованих Українським товариством охорони пам’яток історії та культури, Товариством дослідників Волині (м. Житомир), державними історико-культурними заповідниками та музейними закладами у волинських містах (Луцьк, Дубно, Рівне, Кременець, Острог, Володимир-Волинський). Такі наукові конференції стали значно активніше проводитися від кінця 1980-х років минулого століття і, незважаючи на, часом, риторично-реферативний характер окремих дописів, в цілому слугують збагаченню наших знань про давню культуру Волині.

Дуже важливим напрямком в систематизації знань про волинську архітектурну спадщину, як і раніше, залишається зібрання матеріалів стосовно втрачених пам’яток. Тут в порівнянні з іншими регіонами відчувається брак глибших розвідок. Однак не підлягає сумніву, що всі цікаві, але вже не існуючі архітектурні об’єкти мають обіймати належне їм місце в архітектурному літописі. Показовим прикладом такого “повернення” до життя зниклої унікальної архітектурної споруди є стаття О.Л. Михайлишин в цьому збірнику.

Безперечно, важливим підґрунтям архітектурних досліджень волинської спадщини є історична наука та археологія, які практично завжди мають певну “архітектурну” складову. Беручи свій початок від розвідок, здійснених ще в XIX ст., історичні та археологічні дослідження Волині на початок XXI ст. вже сформувалися в цілісну систему знань, що засвідчено появою ґрунтовних узагальнюючих праць. Загалом в цій сфері наукової діяльності серед найпомітніших постатей за останні півстоліття слід згадати В. Атаманенка, Г. Бондаренка, І. Ворончук, С. Гаврилюк, А. Заяця, М. Ковальського, Л. Крушельницьку, М. Каргера, М. Кучинка, М. Малевську, Г. Охріменко, В. Петрович, А. Пескову, Б. Прищепу, О. Прищепу, П. Раппопорта, П. Савчука, П. Саса, І. Свешнікова, П. Смоліна, В. Собчука, С. Терського, П. Троневи́ча, О. Цинкаловського, та ін.

Добре відомо, що однією з найважливіших ознак ідентичності нації є плекання власної культури зі своєю особливою історією і особливим вибудовуванням майбутнього. Збереження культурної спадщини як запорука прийдешніх здобутків є спільна справа державних інституцій, громадськості і, звичайно, науковців – представників різних галузей осуспільненого знання. Не буде перебільшенням твердження, що в загальній структурі культурної спадщини при всьому її різноманітті чільне місце за своєю загальнодоступністю і за своїм впливом на суспільство належить будівельному мистецтву минулих поколінь. І Волинь в цьому не є винятком.

Петро Ричков

УДК 726.1 (477)

О. М. Годованюк

(м. Київ)

ВПЛИВ ГОТИКИ НА МУРОВАНЕ МОНУМЕНТАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО ВОЛИНІ КІНЦЯ XIII – XVI ст.

На матеріалі комплексного дослідження історичних джерел і натурального обстеження конкретних зразків оборонної та сакральної архітектури здійснена спроба виявити особливості готичних проявів у мурованому монументальному будівництві Волині кінця XIII – XIV ст.

There was realised an attempt to study the peculiarities of the gothic motives in the stone monumental building of Volyn in the 13 – 16 centuries, wing there for histirical sources as well the investigations of defence and sacral architecture monuments in situ.

Готичним проявам у монументальному мурованому зодчестві України і, зокрема, Волині кін. XIII – XVI ст. у працях з історії української архітектури досі не приділялося належної уваги [1; 2]. Це тим прикріше, що західний регіон України (Галичина, Волинь) має значну готичну архітектурну спадщину, хоча історична область Волинь дещо поступається в цьому відношенні Галичині. Однак вона цікава тим, що через її територію, з півночі на південь, проходила частина межі, на схід від якої готичні впливи на архітектуру середньовічної України не мали місця. На існування такої умовної межі звернули увагу польські дослідники ще у 30-х рр. XX ст. Відповідно до складеної ними мапи найбільш східним пунктом застосування готичних архітектурних форм на території Волині є Острог та Межиріч-Острозький [3, с.165-167].

Поширення на Волині монументальних мурованих будівель, в архітектурі яких чітко простежується вплив готики, припадає на період розквіту Галицько-Волинського князівства (др. пол. XIII – поч. XIV ст.), а також на той час, коли Волинь входила до складу Великого князівства Литовського та Польщі (XIV-XVI ст.). Саме протягом цих століть були збудовані муровані оборонні споруди, костели та церкви.

Кілька факторів були причиною того, що практично всі готичні муровані споруди Волині втратили свій первісний вигляд. Це, в першу чергу, часті феодальні війни і пожежі з подальшим відновленням і ремонтами будівель. Суттєвий вплив мали також перебудови і вдосконалення оборонних споруд відповідно до застосування нових видів зброї, а також перебудова храмів з метою збільшення їх об'єму або у відповідності до нових естетичних уподобань, викликаних зміною архітектурного стилю. До цього слід додати також вплив часу та природних явищ.

Отже, про приналежність певної споруди до кола готичних будівель Волині, можна зробити висновки тільки за окремими ознаками, фрагментами або деталями, виявленими в результаті детальних обстежень.

Оборонне будівництво. “Волинські вежі”.

Найбільш давніми оборонними спорудами Волині, в архітектурі яких простежуються ранньоготичні впливи, є “Волинські вежі”, збудовані у др. пол. XIII – на початку XIV ст. у північних та західних землях Галицько-Волинського князівства для захисту кордонів (Кам’янець, Столп’є, Старий Чарторийськ, Білавіно, Спас тощо). Подібні вежі зводилися майже водночас з волинськими на Новгородських землях (Ізборськ та Корела), а також у Скандинавії, в країнах Прибалтики, Польщі, Угорщині.

Про вплив фортифікаційного будівництва західних сусідів свідчать, насамперед, архітектурні форми зазначених веж. Найкраще збереглася вежа у Кам’янець-Литовському (на території Білорусі), збудована у 1271-89 рр. князем Володимиром Васильковичем, реставрована у 1903 році за проектом В.В.Суслова. Це цегляна циліндрична споруда діаметром 13,5 м висотою близько 19,0 м. Товщина її стін сягає 2,5 метрів. На кресленнях В.Суслова [4, рис. 3, 4] чітко показано, що всередині об’єм башти було поділено на п’ять ярусів помостами на дерев’яних балках. П’ятий ярус з верхнім бойовим хідником сполучається цегляними сходами у товщі муру. Хідник захищають 14 масивних зубців прямокутної форми. Верхній ярус вежі, висота якого вдвічі перевершує висоту нижніх, перекривало нервюрне готичне склепіння; нервюри були викладені з лекальної цегли та спиралися на консольну п’яту – білокам’яну профільовану деталь. Віконні отвори мають стрілчасту або трилопасну перемичку. На четвертому ярусі зберігся вихід на

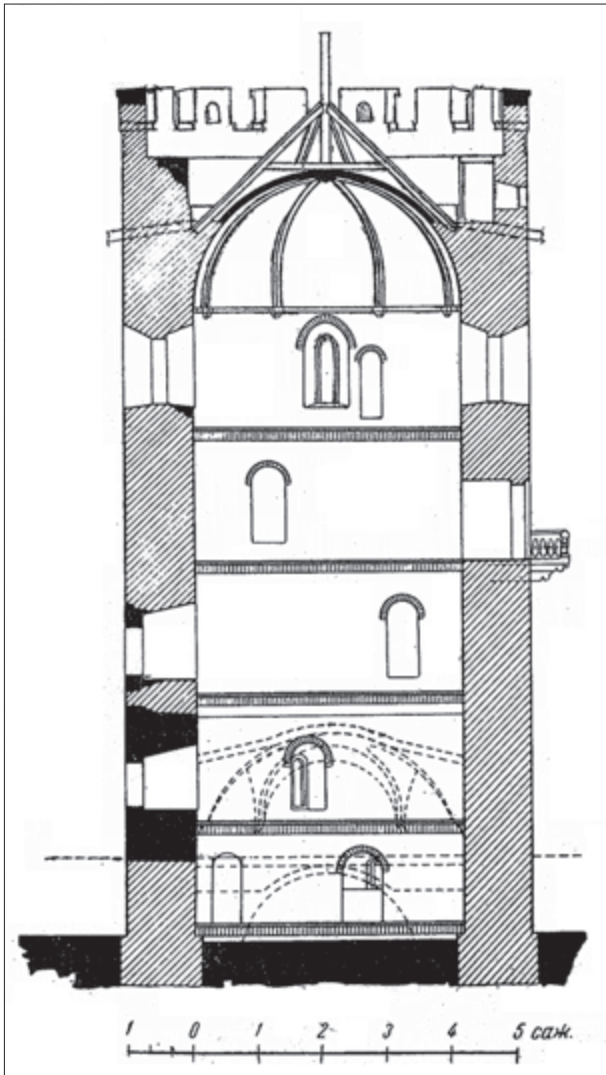

Рис. 1. Кам'янець-Литовський. Вежа, 1271-89 рр.
Перекрій. Креслення В. Суслова, поч. XX ст.

своєрідний балкон – дверний отвір з стріластою перемичкою, обрамлений напіввалом з лекальної цегли, а у верхній частині – цегляним поребриком. Чотири ряди поребрика підкреслюють низ оборонних зубців. Отже, в архітектурі цієї вежі поєднуються конструктивні елементи готики з традиційними давньоруським декором.

Вежа з села *Стоп'є* поблизу міста Холм (тепер – на території Польщі), збудована князями Володимирськими у другій пол. XIII століття – порівняно невелика (розміри в споруди в плані – 5,8 x 6,3 м), ззовні прямокутна, вимурована з каменю-вапняку, всередині – кругла, діаметром близько 3,0 м, обмурована брусковою цеглою. Висота стін, які збереглися, сягає 19,5 метрів.

Польська дослідниця І.Кутиловська у 1970-х роках виявила, що на п'ятому, раніше недосяжному ярусі вежі існувала зовсім мініатюрна каплиця-ротонда у формі октогону, вписаного у зовнішній прямокутний контур споруди [5, с.4, 10, 11]. Чотири з восьми конх каплиці,

Рис.2. Луцьк. Верхній замок, кін. XIII–XIV ст.; XVI–XVII ст.; поч. XIX ст. В'їзна башта.
Головний фасад після реставрації 1970-х рр.
Фото М.Шомина, 1975 р.

розміщені за сторонами світу, мають дещо більші розміри (причому найбільша з них – східна), в той час як конхи, розміщені між ними – найменші. Місця з'єднання конх дозволяють припустити, що тут існували лопатки, які поступово переходили у підпружні арки склепіння [6, с.9]. Отже, каплиця Стоп'євської церкви в давнину теж була перекрита восьмипелюстковим склепінням на потовщених ребрах, яке також можна віднести до доби ранньої готики. Знайдені під час розкопок Стоп'євської вежі кам'яні профільовані деталі мають характерні для архітектурної готики форми.

Вежа в с. *Білавіно* поблизу того ж таки Холма згідно з літописними джерелами була побудована князем Данилом Романовичем Галицьким у 1259 році, а за іншими даними – на межі XIII та XIV століть. Це була прямокутна в плані споруда розмірами 11,8 x 12,4 м, від якої збереглися тільки північна та половина східної стіни. Висота чотирьох ярусів збереженої

Рис.3. Луцьк. Верхній замок. Готичний портал Стирової башти. Фото О. Годованюк, 1980-і рр.

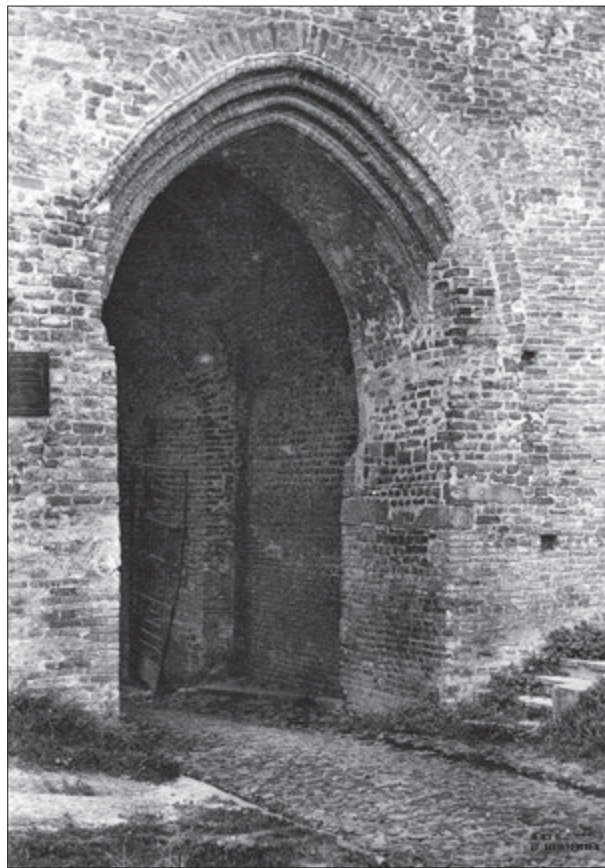

Рис. 4. Луцьк. Верхній замок. В'їзна башта. Стрілчаста готична арка брами. Вид з замкового двору. Фото М. Шоміна, 1975 р.

Рис. 5. Луцьк. Верхній замок. Профільоване оформлення ніш на головному фасаді В'їзної башти. Фото О. Годованюк, 1980-і рр.

Рис. 6. Луцьк. Верхній замок. Стрілчасті ніші на внутрішній поверхні південного оборонного муру. Фото О. Годованюк, 1980-і рр.

частини споруди дорівнює майже 18,0 м. Брак натурних обстежень будівлі та відповідних іконографічних джерел не дозволяє хоча б приблизно встановити первісні конструкції та характер декоративного оздоблення білавінської вежі.

Луцьк. Верхній замок. Широко відомий ансамбль однієї з найбільш неприступних і могутніх фортифікацій середньовічної Волині – князівського (а згодом королівського та державного) замку у Луцьку, який був зведений наприкінці XIII – у XIV століттях та декілька разів перебудовувався – у XVI, XVIII і на поч. XIX століть. До складу оборонних споруд замку входять цегляні мури та три башти – В'їзна (Любартова), Владича і Стирова (Свидригайлова). Найбільш суттєві фрагменти, в яких простежуються риси архітектурної готики, збереглися у головній, В'їзній, вежі Верхнього замку, яка стоїть у його західному куті. Це майже квадратна в плані, первісно триярусна споруда, ефектно завершена вгорі зубцями, до якої у давнину було перекинуто дерев'яний міст з підйомною лямкою.

На жаль, нижня частина головного фасаду в'їзної башти втратила свій первісний вигляд. Зараз тут існує арочний проїзд з напівциркульною перемичкою, над якою, в свою чергу, збереглися дві готичні перемички з профільованої лекальної цегли. Їх розміщення дає всі підстави для гіпотези, що у XIV столітті вони були пов'язані з оздобленням двох отворів. Ширший з них – лівий – мав напівциркульну перемичку і відігравав роль проїзду, а вузький (правий) з стрілчастою перемичкою служив фірткою для піших. Значна висота профільованих перемичок над сучасним рівнем ґрунту дозволяє припустити, що це було обрамлення ніш, до яких входили підняті ланки мосту, перекинутого через оборонний рів. Слід зазначити, що майже ідентично було вирішено нижній ярус головного фасаду в'їзної башти замка XIV-XVI ст. у польському містечку Черську [8, с.119, рис. 93]. Тут проїзд з напівциркульною перемичкою розміщений ліворуч, в той час як вузька фіртка для піших праворуч від нього, при чому вони вміщені у досить високі ніші, призначені для підняття звідних ланок дерев'яного мосту.

Повертаючись до Верхнього замку в Луцьку, важливо відзначити, що на дворовому фасаді його в'їзної вежі, зверненому в бік внутрішнього простору комплексу, збереглася первісна арка проїзду. Стрілчаста перемичка зазначеної арки в площині обох її лицьових поверхонь прикрашена перспективним багатопрофільним обрамленням з лекальної цегли.

До цього необхідно додати, що форми і прийоми архітектурної готики притаманні також порталу першого ярусу Стирової (Свидригайлової) башти, при чому стрілчаста перемичка цього portalу утворена двома великими білокам'яними профільованими блоками, в той час як вертикальні елементи його обрамлення не збереглися.

На першому етапі формування ансамблю Верхнього замку існував також готичний князівський палац, про архітектурно-планувальні, конструктивні

й декоративно-пластичні особливості якого, на жаль, нічого невідомо. В описі Луцького замку 1545 року про палац згадано тільки побіжно: "...a druha ja wieza za domu Korolewsskimi..." [9, с.67]. Беручи до уваги, що у 1429 році у Луцьку відбувався конгрес європейських монархів [10], логічним буде припустити, що на той час у замку існував досить великий палац і достатня кількість інших приміщень, необхідних для розміщення осіб подібного рангу, а також придворних, челяді і т.п. Відомо, що готичний палац з червоної цегли стояв вздовж підземного відтинку оборонного муру, безпосередньо до нього примикаючи. Досить переконливим свідченням існування палацу нині є дві готичні стрілчасті перспективні ніші на внутрішній поверхні південного оборонного муру. Цілком вірогідно, що вони були розташовані на стіні одного з парадних приміщень першого поверху палацу і були пов'язані з його планувальною структурою.

Кременець. Замок XIII-XIV ст. Вплив готики досить помітний також в архітектурі в'їзної башти кам'яного королівського (державного) замку у Кременці на півдні Волині, збудованому на вершині

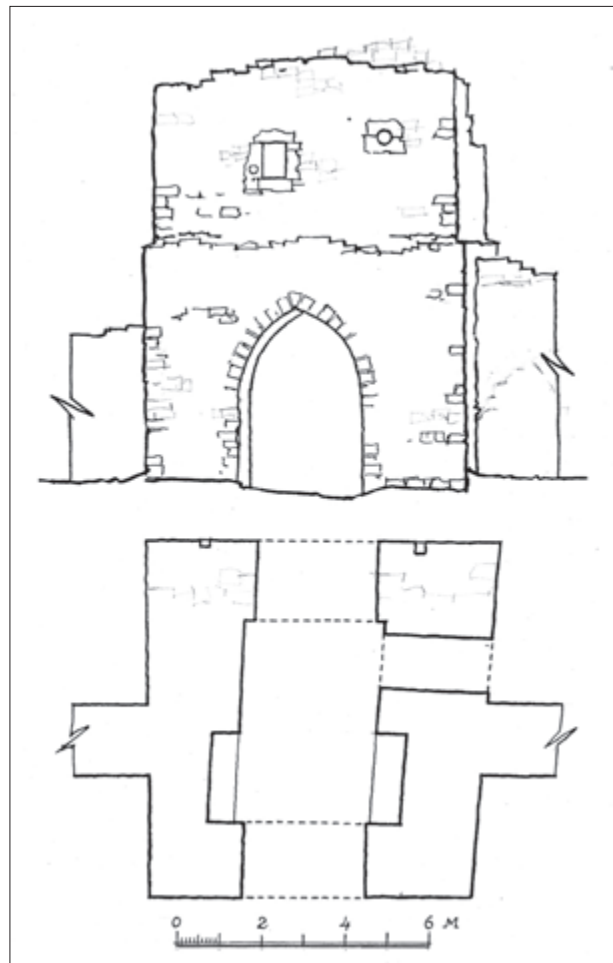

Рис.7. Кременець. Замок, XIII-XIV ст. В'їзна башта. Вигляд з замкового двору та план. Схематичний обмір і креслення О.Годованюк, 1970-і рр.

високої гори, ефектно домінуючи над усім містом та прилеглою до нього місцевістю. Первісно він складався з оборонних мурів з розташованими на них дерев'яними городнями, а також трьох башт – В'їзної, Черленої і башти, спорудженої над житловим палацом. Нині з усіх перелічених вище споруд кременецького замку збереглися лише окремі ділянки оборонних мурів, напівзруйнована в'їзна башта, а також рештки стін палацу з баштою.

В'їзна башта являє собою прямокутну в плані споруду, розташовану в східній частині замкових фортифікацій, на самому прузі крутого схилу Замкової гори. Збереглися лише два яруси зазначеної споруди, хоча їх первісна кількість і досі не встановлена. Показово, що на першому етапі формування цього фортифікаційного комплексу в'їзна башта була розташована на зовсім іншому місці, безпосередньо примикаючи до Черленої башти [9, с.202]. Складний в'їзд до кременецького замку було зафіксовано, зокрема, в історичних джерелах середини XIV ст.: "...а teperesnyi most togdy iest krywo roblen i trudny wiezd do Zamku" [9, с.203], підтверджуючи таким чином невдале в цілому розташування цієї другої В'їзної башти.

Сучасне розташування фасадної стіни В'їзної башти на самій кромці урвища стало причиною того, що від неї збереглися тільки її фундаменти та незначні фрагменти стіни нижнього ярусу. До того ж встановити, як само первісно була оздоблена ця споруда, зараз навряд чи можливо через відсутність необхідних описів та іконографічних джерел. Фото, які ілюструють сучасні видання з історії архітектури України, дають уявлення про вигляд В'їзної башти виключно з боку замкового подвір'я. В центрі дворового фасаду збереглася арка проїзду з досить виразною стрілчастою готичною перемичкою, при чому ширина проїзду становить 3,0 м, а висота – близько 4,5 м. Зазначена стрілчаста арка вимурована з майже однакових кам'яних блоків і не має профілювання або будь-яких інших елементів декору.

Острого. "Вежа мурована" замку князів Острозьких. Одним з найбільш ранніх прикладів впливу готики на зодчество Волині є архітектура "Вежі мурованої" (кін. XIV ст.; XVI-XVII ст.; поч. XX ст.). Слід відзначити перехідний романо-готичний характер конструкцій і деталей будівлі, що знайшло своє відображення, зокрема, в одночасному застосуванні у нижньому ярусі цієї споруди напівциркульного та стрілчастого кам'яних склепінь, у первісному оздобленні верхньої частини напівкруглого виступу південного фасаду "Вежі" романським глухим аркатурним фризом [11, с.66].

Цілком очевидно, що стрілчаста арка в період побудови "Вежі" була в архітектурі монументальних споруд Волині справжньою новацією. Про певну недосконалість деталей "Вежі" з властивими для них окремими ознаками готики свідчить, насамперед, кам'яне склепіння головного залу нижнього ярусу, в якому застосовано стрілчасту конструкцію. Звичайно, готичним зазначене склепіння можна назвати досить

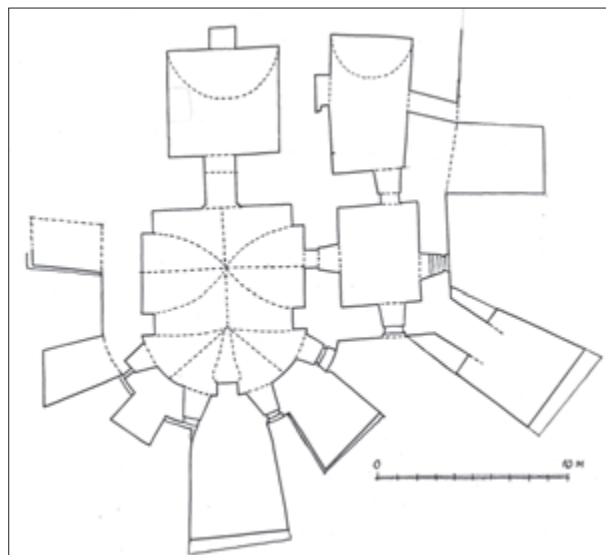

Рис.8. Острог. Замок кн. Острозьких. "Вежа мурована", кін. XIV ст.; XVI-XVII ст.; поч. XX ст. План нижнього ярусу. Обмір і креслення О.Годованюк, 1967 р.

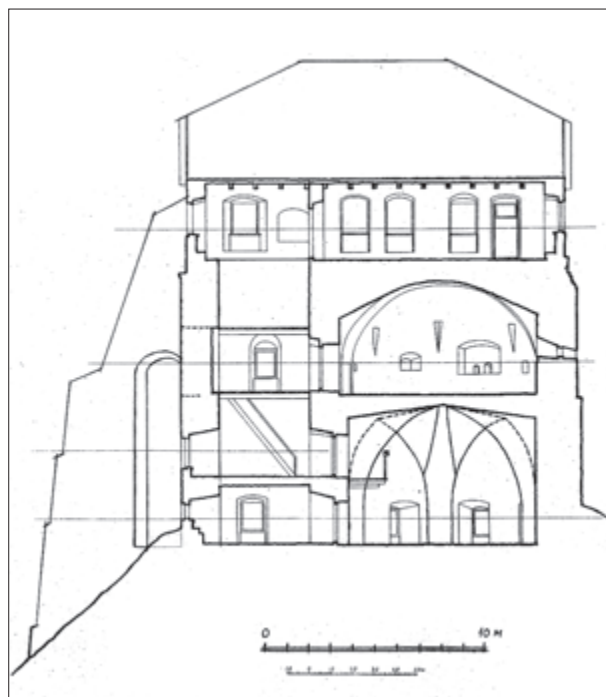

Рис. 9. Острог. Замок кн. Острозьких. "Вежа мурована", кін. XIV ст.; XVI-XVII ст.; поч. XX ст. Поперечний переріз. Обмір і креслення О.Годованюк, 1967 р.

умовно, адже стріла його підйому незначна, воно надзвичайно масивне, з величезним запасом міцності. До того ж у муруванні відсутні потовщені ребра або нервюри, що робить подібну конструкцію надто примітивною для готичного склепіння. Разом з тим, незважаючи на її певну незграбність, оригінальність

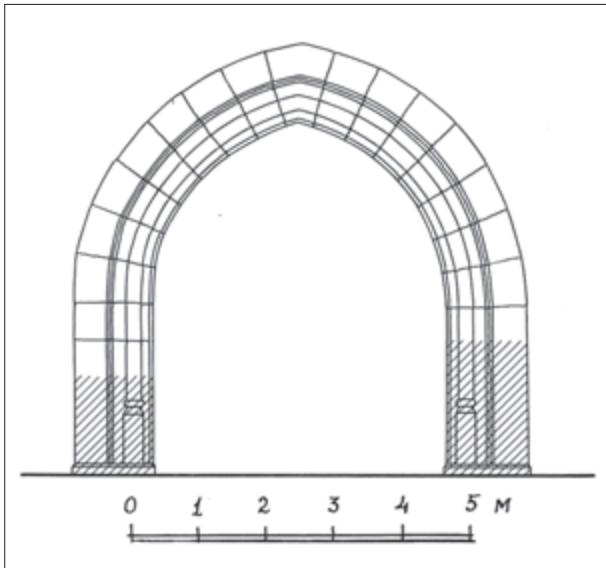

Рис. 10. Острог. Замок кн.Острозьких. “Вежа мурована”, кін.XIV ст.; XVI-XVII ст.; поч.XX ст. Стрілчаста готична арка в стіні середнього ярусу. Обмір і креслення О.Годованюк, 1968 р.

малюнку його розпалубок над напівциркульним вистуром залу свідчить про неабияку самотність творчих пошуків будівничих “Вежі” у створенні раціональних форм перекриття [11, с.65].

Набагато більш готичний характер притаманний іншій архітектурній деталі “Вежі” – стрілчастому арочному отвору у внутрішній стіні будівлі, яка відокремлює великий зал середнього ярусу від сусіднього приміщення. Ширина арки – 3,35 м, висота – 4,10 м, причому арку вимуровано з кам’яних блоків розміром близько 52 x 65 x 20 см, а профілювання її обрамлення типове для більшості готичних споруд Східної Європи. До цього слід додати, що стрілчаста готична арка входу в середній ярус “Вежі” на північному фасаді цієї будівлі є результатом ремонтно-реставраційних робіт, здійснених у 1912-1915 роках єпархіальним архітектором Волині інженером В.Г.Леонтовичем (1881-1968 рр.) під контролем штатного члена Імператорської археологічної комісії академіка П.П.Покришкіна [13, арк.206].

Крім того, окремі елементи готики було застосовано в архітектурі надбрамної башти Троїцького монастиря-фортеці у с. Дермань на Рівненщині. За документальними джерелами монастир засновано князем Василем Федоровичем Острозьким, який “церковь и звонницу муровал и сам на закладаню был и всего монастыря Дерманского фундатор” [9, с.122-126], що свідчить про існування монастиря вже з середини XV століття.

Головна ланка оборони Троїцького монастиря-фортеці – надбрамна башта – у 1840-х роках була

перебудована на дзвіницю [14, арк.5]. Первісно була прямокутною в плані (14,0 x 10,4 м), чотириярусною і досить масивною спорудою, висота якої становила близько 18 м. Своєрідна данина готичному стилеві – первісне оздоблення верхнього ярусу башти, головний та дворовий фасади якого прикрашає аркатурний пояс з дев’яти неглибоких ніш зі стрілчастими перемичками. Таке виразне завершення споруди, як і мальовнича система бійниць та невеликих вікон, яка пронизувала могутні стіни башти Троїцького монастиря, дещо пом’якшували суворість архітектурного образу цієї будівлі, ефектно контрастуючи з її нижньою слаблорозчленованою частиною. З погляду на це доречним буде додати, що дослідженнями 1970-х рр. на первісному верхньому ярусі башти було виявлено верхню частину амбразур чотирнадцяти бійниць та їхні цегляні стрілчасті перемички [15, с.196], розміщення яких на головному та дворовому фасадах споруди було пов’язано з ритмом вищезгаданих декоративних стрілчастих аркад.

Культове будівництво

В архітектурі волинських храмів досягнення готики були найбільш показовими, адже застосування в них нової конструкції склепіння та використання у культовій будівлі каркасної системи дозволили суттєво збільшити загальну площу і, що особливо важливо, підкреслити висоту храму, створивши чимало справжніх шедеврів зазначеного художньо-стильового напрямку в монументальному будівництві Європи.

Найбільш давньою сакральною спорудою волинської архітектурної школи, для якої властиві характерні риси готичної архітектури, є *церква-ротонда Св. Василя у Володимирі-Волинському*. Переважна більшість дослідників датує храм кінцем XIII – початком XIV століття [16, а); б); в)], хоча існує гіпотеза щодо його будівництва у XII ст. [6, с.9]. Особливо слід наголосити на тому, що за довершеністю та витонченістю архітектурних форм церква Св. Василя значно перевершує решту середньовічних храмів-ротонд, створених в цей час в інших країнах Європи (ротонда на Вавелі у Кракові, ротонда в Горянах під Ужгородом та інш.). План Василівської церкви – октоконх, який складається з чотирьох сегментних конх більшого діаметру, розміщених за сторонами світу, та чотирьох сегментних конх меншого діаметру. До цього слід додати, що конхи більшого і меншого діаметрів чергуються одна з одною, створюючи мальовничу гру об’ємів у загальній композиції споруди, додатково збагачену витягнутими на схід пропорціями східної конхи.

Особлива вишуканість об’ємно-просторового та пластичного рішення Василівської церкви багато в чому визначається творчим використанням конструктивних засад готики. Зокрема, вісім контрфорсів (два з них знищені при добудові притвору у середині XIX ст.),

Рис.11. Дермань. Троїцький монастир-фортеця, XV ст.; XIX ст. Надбрамна башта. Вигляд з двору.
Фото О. Годованюк, 1984 р.

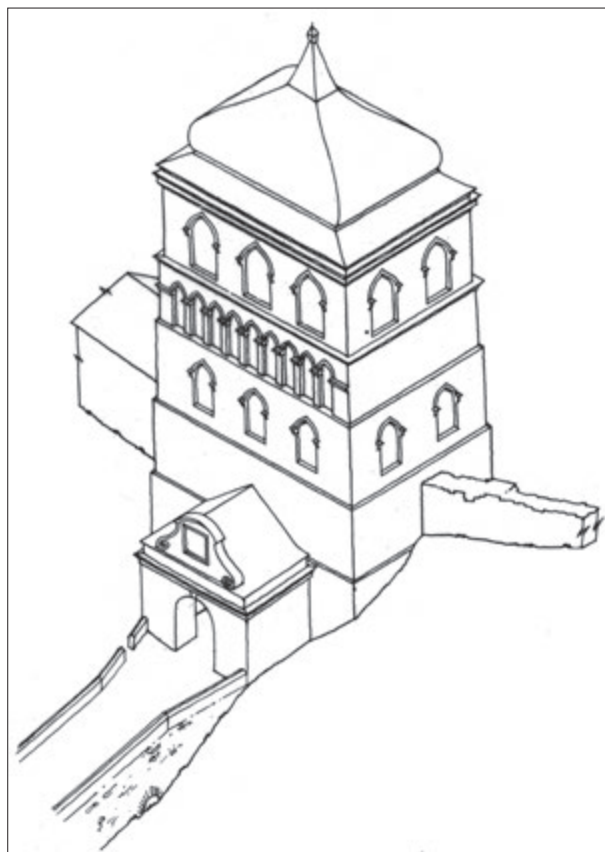

Рис.12. Дермань. Троїцький монастир-фортеця, XV ст.; XIX ст. Надбрамна башта. Сучасний стан.
Аксометрія О.Годованюк.

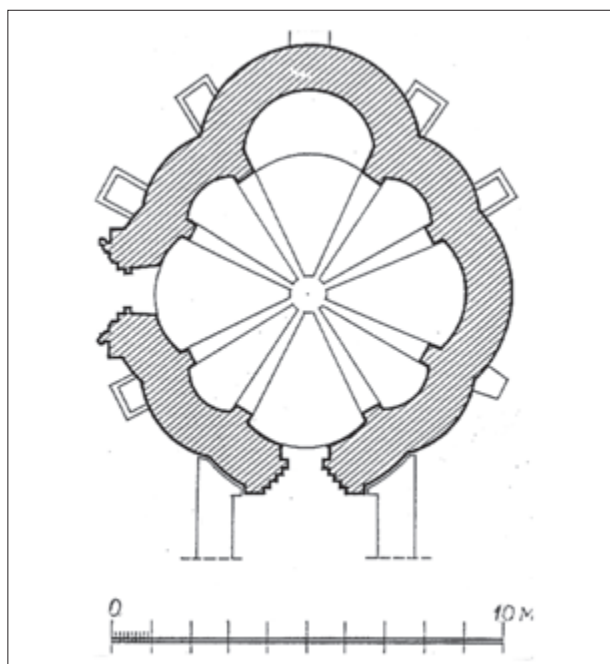

Рис. 13. Володимир-Волинський. Церква Св.Василя, XIII-поч. XIV ст. План.

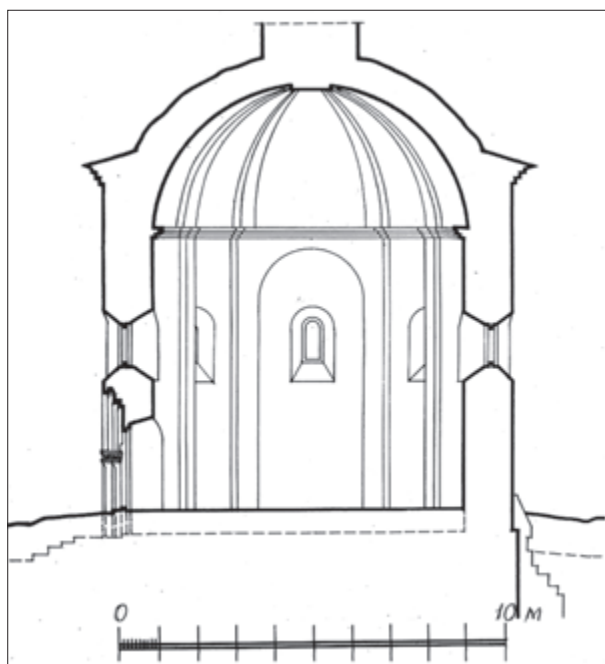

Рис.14. Володимир-Волинський. Церква Св.Василя, XIII-поч. XIV ст. Поперечний перекрій.

котрі підсилюють стіни будівлі ззовні, сприймають розпір від восьми підпружних арок (своєрідних нервюр), утворюючи каркас для восьмипелюсткового зімкнутого склепіння, яке перекриває складний план храму. І, нарешті, готичними рисами відмічено стрілчастий портал північної конхи, білокам'яне профільоване обрамлення якого оздоблене ажурними елементами різьблення, в той час як ремінісценції романської архітектури простежуються у напівциркульному перспективному цегляному порталі західної конхи.

Готичні впливи могли б відобразитися і в архітектурі одного з ранніх волинських храмів – костелі Св. Трійці у м. Любомлі Волинської області, збудованому за свідченнями літературних джерел у 1412 році [17, с.444]. Первісно це була невелика цегляна будівля (19,0 x 10,0 м) з однією навою та однією напівциркульною в плані апсидою. З півночі до апсиди примикає прямокутна в плані 2-ярусна ризниця, на другий ярус якої можна увійти лише через вхід влаштований у товщі зовнішньої стіни храму. Як свідчить рельєфна дата на барочному фронтоні сучасного західного фасаду, у 1737 році костел зазнав перебудов – довжину нави було збільшено у західному напрямку майже на 8,0 метрів. Конструкції первісних склепінь, які, судячи з дати побудови споруди, могли бути готичними, встановити зараз неможливо, бо в результаті однієї з таких “реставрацій” інтер’єр будівлі було спотворено влаштуванням плоскої залізобетонної стелі над навою і апсидою. Єдиною ознакою приналежності

Рис. 15. Острого. Руїни Богоявленської замкової церкви, XV ст.; 1821 р. Південний фасад. – ЛВІА РАН (м.Санкт-Петербург). - Фотоархів.- Q 357/4, 1885 р.

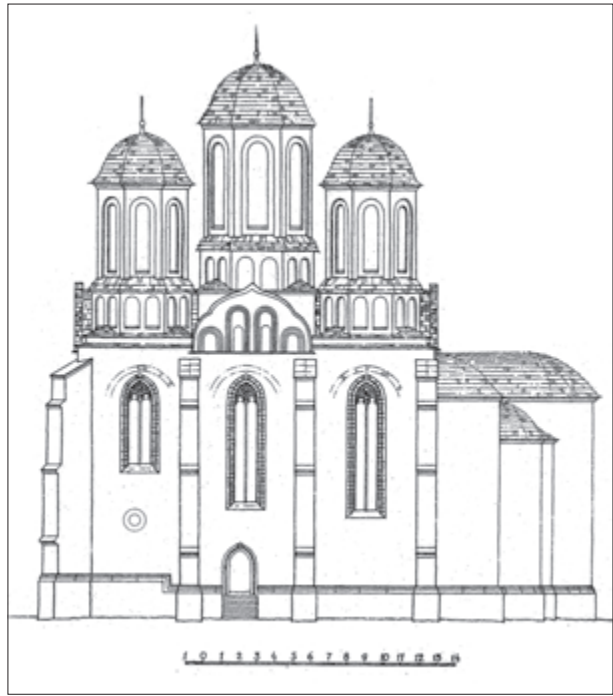

Рис. 16. Острого. Богоявленська замкова церква у XV-XVI ст. Південний фасад. Реконструкція О.Годованюк.

Трійцького костелу до споруд, збудованих на початку XV століття, є зараз матеріал стін первісного об’єму храму, вимурованих з характерної для зазначеного періоду колобчастої цегли високої якості яскраво- та темночервоного кольору розміром (25,5-24,6) x (12,0-11,5) x (9,0-8,5) см на вапняному розчині високої якості. На жаль, типове для європейських зразків XIV-XVI ст. готичне ланцюжкове мурування простежується лише на окремих ділянках фасадів [18].

Одна з найбільш виразних та своєрідних течій у храмовому будівництві Волині XV-XVI століть базувалася на синтезі давньоруських традицій з елементами архітектурної готики. Кілька визначних храмів цього періоду дають уявлення про самобутність творчих пошуків волинських зодчих у цьому напрямку, найбільш повно і послідовно реалізованих в архітектурі Богоявленської церкви в Острозі (до 1453 р.; 1521 р.; кінець XIX ст. – майже цілковите знищення руїн храму). Ознакою наслідування готичних архітектурних форм, на яку звертають увагу дослідники при систематизації сакральних будівель XV-XVI ст., є наявність контрфорсів. Як відомо, головне призначення контрфорсу – протидіяти похило спрямованому розпору хрещатого готичного склепіння на нервюрах стрілчастої форми, які складають конструктивний скелет склепіння. Контрфорси на південному та західному фасадах Богоявленської церкви логічно поставлені по осях опорних стовпів в інтер’єрі, а на південно-західному розі – під кутом 45° на перетині двох стін. Однак,

вони чужерідні об'ємно-просторовій структурі цієї шестистовпкової хрестово-банної п'ятиповерхньої будівлі. Без сумніву контрфорси храму було запозичено в європейських готичних костелів, у яких влаштування контрфорсів органічно пов'язане з конструктивною схемою споруди.

Своєрідна трансформація елементів готики знайшла відображення у вишуканому декоративному оздобленні входу західного фасаду та в обрамленні вікон замкового храму. Головний вхід прикрашав перспективний портал, профілювання якого було вимуровано з дбайливо підтесаних блоків пісковика. Верх одного з елементів обрамлення – перевитого кам'яного жгута – мав килевидне завершення [19, Q357/3]. Водночас з цим готичні впливи виявилися у незвичній – трилопасній – формі закомар та в їх килевидному завершенні, яке надавало архітектурі храму особливої вишуканості.

Другий храм цієї групи – Троїцька церква (XV ст.; поч. XVII ст.; XIX ст.) монастиря-фортеці у селі Межиріч-Острозький, яка являє собою п'ятибанный варіант тринавного триапсидного шестистовпного храму. Південний і північний фасади цієї церкви підсилені контфорсами, які поставлені по осях опорних стовпів і укріплюють апсиди. Існували ще чотири контрфорси, знищені на початку XVII століття в процесі прибудови до Троїцької церкви двох симетричних корпусів келій [20, с.15]. Слід відзначити, що і в цьому випадку влаштування контрфорсів також жодним чином не було обумовлене об'ємно-просторовою структурою

хрестово-банного храму. До цього слід додати, що вікна південної і північної бічних нав Троїцької церкви відрізняються характерними витягнутими пропорціями (1:4) і мають стрілчасті перемички, хоча їхнє оздоблення порівняно з Богоявленською церквою вирішене значно скромніше.

Нерв'юрна система конструкції склепінь волинських готичних храмів, за допомогою якої розпір концентрувався у місцях опор, дозволила відмовитися від масивних мурів та максимально збільшити при цьому віконний отвір. Таким чином, трансформовані готичні форми обумовили оригінальність архітектури Богоявленської та Троїцької церков, помітно виділивши їх серед культових споруд Волині XV-XVI ст. Однак, головні характеристики обох будівель – об'ємно-просторова структура хрестово-банної споруди, форма плану, масивність стін, схема розміщення та розміри вікон – в цілому залишилися традиційними для волинської сакральної архітектури.

До зазначеної групи храмів слід віднести також церкву Св. Миколи Миколаївського монастиря у селі Мильці Волинської області – найдавнішу споруду цього комплексу, яка являє собою чотиристовпний тринавовий триапсидний одноверхий храм, збудований у 1542 році [21, с.396]. Унікальним для українського сакрального будівництва середини XVI ст. є незвичне поєднання хрещатих склепінь (над бічними навами і над східною чарункою головної нави) з банею на восьмигранному підбаннику та напівциліндричним склепінням над нартексом. Ця своєрідна конструкція склепіння в західній

Рис. 17. Мильці. Волинська обл. Церква Св.Миколи Миколаївського монастиря, 1542 р.; XVIII ст.; XIX ст.; XX ст. Фото В. Луца, 2000 р.

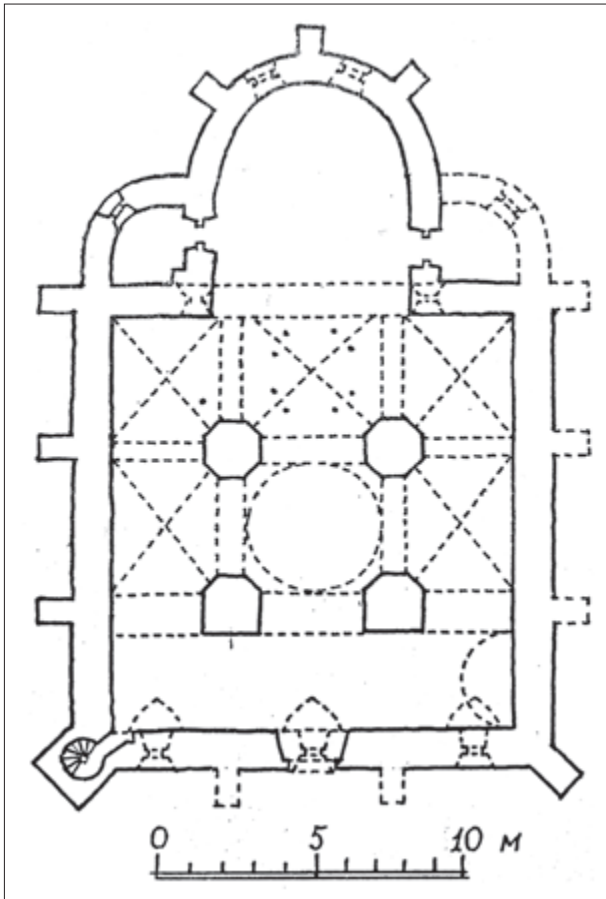

Рис. 18. Мильці. Волинська обл. Церква Св.Миколи
Миколаївського монастиря, 1542 р.;
XVIII ст.; XIX ст.; XX ст. План.
Реконструкція, креслення О.Годованюк.

частині храму й обумовила, врешті-решт, застосування у ньому опорних стовпів різного перекрою.

Вплив архітектурної готики виявився також у влаштуванні в Миколаївській церкві контрфорсів, поставлених на південному та північному фасадах по осях підпружних арок та опорних стовпів в інтер'єрі, а на південно- та північно-західному кутах храму – під кутом 45° на перетині двох стін. Крім того, до готичних елементів церкви, безумовно, слід віднести велику арку, яка відокремлює центральну наву від апсиди. Ширина арки складає 6,5 м, а висота – 8,6 м, при чому її перемичка має виразну стріласту форму. З іншого боку, традиції давньоруського зодчества знайшли своє відображення у поребрику з цегли, який охоплює по периметру основний об'єм Миколаївської церкви [22, с.194].

Зважаючи на дату побудови у 1495 р. [28, с.103], а також наявність контрфорсів, які підсилюють стіни ще одного визначного волинського храму – пристосованої до оборони Успенської церкви Святогорського монастиря-фортеці у селі Зимному під Володимиром-Волинським – її також можна віднести до досліджуваної вище групи культових будівель. Показово, що багатьма дослідниками відзначалася, насамперед, оригінальність

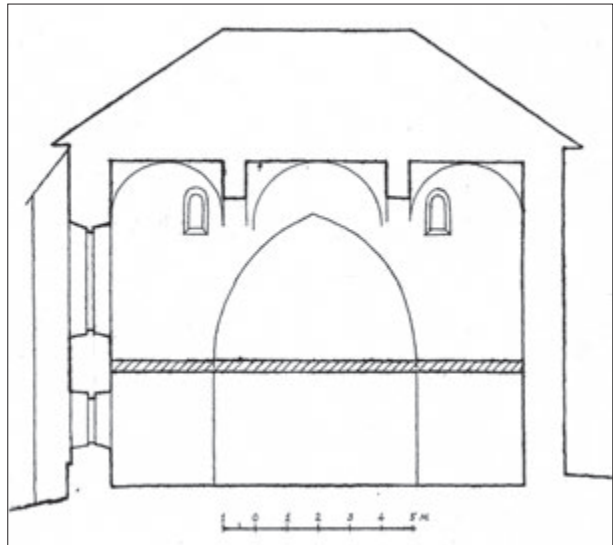

Рис. 19. Мильці. Волинська обл. Церква Св.Миколи
Миколаївського монастиря, 1542 р.; XVIII ст.;
XIX ст.; XX ст. Стріласта готична арка в стіні
між навою та центральною апсидою. Схематичний
обмір О.Годованюк та З.Гудченко, 1974 р.

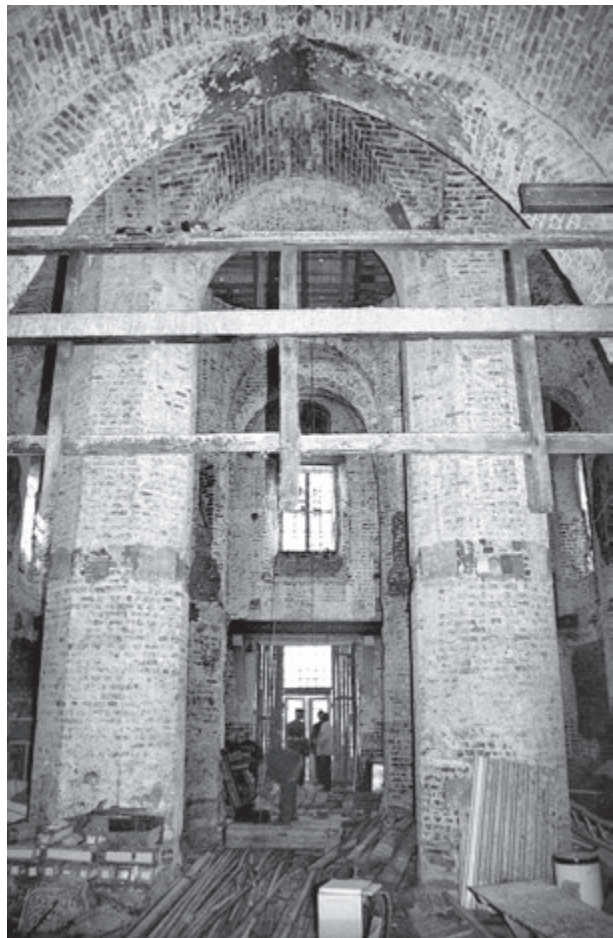

Рис. 20. Мильці (Волинська обл.). Церква Св.Миколи
Миколаївського монастиря, 1542 р.;
XVIII ст.; XIX ст.; XX ст. Інтер'єр.
Фото В.Луца, 2000 р.

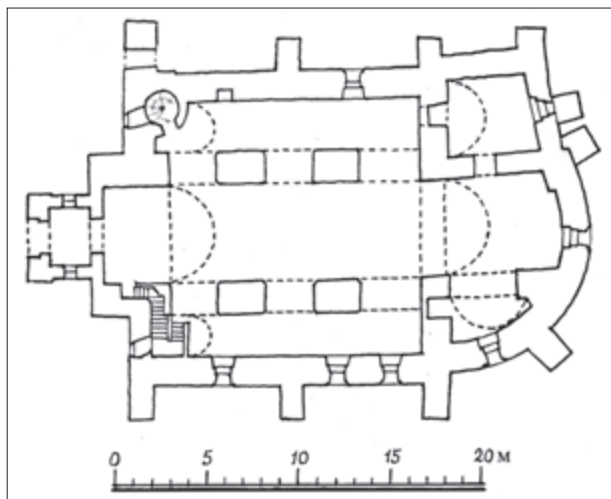

Рис. 21. Зимно. Волинська обл. Святогорський монастир-фортеця, XV ст.; XIX ст. Успенська церква, кін. XV ст.; XIX ст. План. Обмір Г.Н.Логвина. 1950-і рр.

вирішення вівтарної частини Успенської церкви, а от щодо послідовності поєднання її з оборонною баштою існує навіть декілька версій, кожна з яких має певні обґрунтування [24, а); б); в)]. Крім того, дослідженнями було встановлено [24, а) с.135], що храм був безкупольним, при чому головні елементи захисту концентрувалися у верхній частині будівлі, а на її кутах підносилися чотири оборонні башти, завершені невисокими восьмигранними наметами. Досить оригінальним є розміщення контрфорсів Успенської церкви, два з яких поставлені в створі західної стіни храму, два є продовженням стіни між основним об'ємом будівлі та її вівтарною частиною і, нарешті, третя пара контрфорсів в центрі північного і південного фасадів не відповідає розташуванню внутрішніх опор Успенської церкви, що суперечить головним засадам готичної архітектури.

Досить своєрідно відобразилися готичні впливи в архітектурі Здвиженської церкви (остання чверть XVI ст.) у м. Старокостянтинові Хмельницької області, перетвореної за князя Януша Острозького у 1612 (або 1613) році [26, с.921] на костел домініканського монастиря. Ця оригінальна (нині напівзруйнована та недостатньо вивчена) споруда, в якій поєднуються культова та оборонна функції, була зведена на березі р. Случ на південній межі стародавньої частини міста. До прямокутної нави зі сходу примикає шестигранна апсида, а з півдня – майже квадратна в плані монументальна дозорна і оборонна башта висотою майже 70 м, яка суттєво доповнювала природний захист міста річкою і земляним оборонним валом. Масивні стіни башти поярусно були пронизані отворами різної форми і розмірів: на першому, третьому і п'ятому ярусах прямокутними, на другому, четвертому та шостому –

Рис. 22. Зимно. Волинська обл. Святогорський монастир-фортеця, XV ст.; XIX ст. Успенська церква, кін. XV ст.; XIX ст. Фото В. Луца, 2004 р.

зі стрілчастими перемичками. Пізньоготичним було хрещате склепіння над навою та зірчасте над апсидою: "...Своды стрельчатые, опирающиеся на карнизы, а под ними, в алтаре были лепные ангелы, поддерживающие как бы своими руками" [27, п.27]. Крім того, унікальним не лише для Волині, але й для всієї України був 4-ступінчастий, 7-вісний готичний за композицією щипець, котрий завершував головний фасад костелу домініканського монастиря [28] і без сумніву був пов'язаний з готичними ступінчастими щипцями Польщі та Литви [29].

Окремі риси готичної архітектури притаманні також ще одній культовій будівлі м. Старокостянтинова – Троїцькій церкві замку князів Острозьких, збудованій, вірогідно, водночас з "кам'яницею" у др. пол. XVI століття. Первісно вона стояла окремо, на відстані близько 8 м від торця кам'яниці і, можливо, була з'єднана з нею відрізком оборонного муру. Троїцька церква у Старокостянтинові - невелика однонавова одноапсидна будівля без ризниці і паламарні, готична спрямованість якої виявлена хіба що у великих віконних отворах храму, які відрізняються не тільки великими розмірами, але й характерними для архітектурної

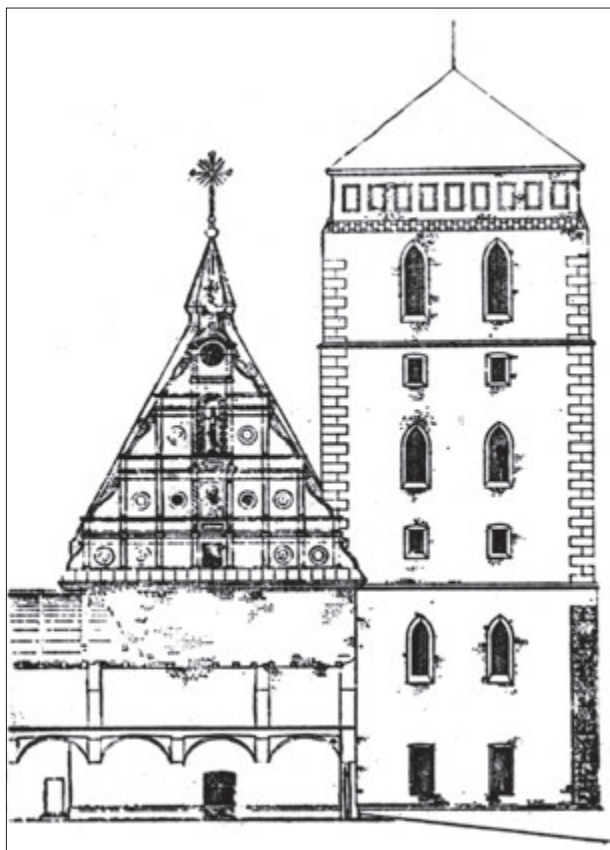

Рис.23. Старокостянтинів. Здвиженська церква, кін.ХVI ст. (поч.ХVII ст. - костел домініканського монастиря). Готичний щипець головного фасаду до перебудов кін.ХІХ ст. З ілюстрацій до статті "Два проекта Э.И.Жиберы" // "Строитель", 1899, №19-20.

Рис.24. Старокостянтинів. Здвиженська церква, кін.ХVI ст. (поч.ХVII ст. - костел домініканського монастиря). Фото В.Луца, 2002 р.

готики витягнутими пропорціями та готичними стріластими перемичками.

Унікальне вирішене відокремлення нави від апсиди, яка має з нею однакову ширину та висоту. Їх розділяють дві трипрольотні аркади, поставлені паралельно одна до одної на відстані 2,8 м, при чому арки зазначених аркад мають досить виразну стріласту форму і спираються на чотири стовпи квадратного перекрою та стіни. Центральні арки дещо ширші і набагато вище від бічних, а об'єм між обома аркадами перекрито трьома невеличкими хрестовими склепіннями. Над центральним з цих склепінь первісно, ймовірно, здіймалася невелика сигнатурка [30].

Певні стильові ремінісценції готики простежуються також в архітектурі церкви Св. Миколи 1596 року у містечку Олевську на Житомирщині [31, с.154], виявлені, передусім, у характерній стріластій формі попружних арок, які тримають перекритий сферичним куполом циліндричний підбанник над середхрестям. Найбільш пізній за хронологією храм на Волині, у віконних отворах якого застосовано перемичку стріластої форми – це церква Св. Архистратига

Михайла, фундована у 1639 році княгинею Регіною Соломирецькою у стародавньому містечку Гоща на Рівненщині [32, с.156].

Підсумовуючи окреслену вище картину розвитку зазначеного архітектурного стилю у монументальному мурованому будівництві Волині ХІІІ – ХVІ ст.ст., відзначимо, що цей процес проявлявся у ньому лише у вигляді окремих художньо-стильових ознак готики – готизмів. При цьому необхідно відзначити, що вплив готичної архітектури простежується переважно в окремих конструктивних елементах культових споруд, не маючи глибинного характеру і не приводячи до докорінних змін у структурі волинських храмів. Лише окремі приклади демонструють часткове використання найбільших досягнень готики – створення нервюрних склепінь, каркасної системи будівлі, арки стріластої форми та похідних від неї елементів декоративного оздоблення.

Особливо показовою є сфера культового будівництва Волині, де об'ємно-просторова структура по суті залишалася незмінною, відштовхуючись насамперед від архітектурно-будівельних традицій Київської Русі. На відміну від ажурних готичних храмів Європи, в яких стіна виконувала роль своєрідного

Рис.25. Старокостянтинів. Троїцька замкова церква, кін.XVI ст. Фото В. Луца, 2002 р.

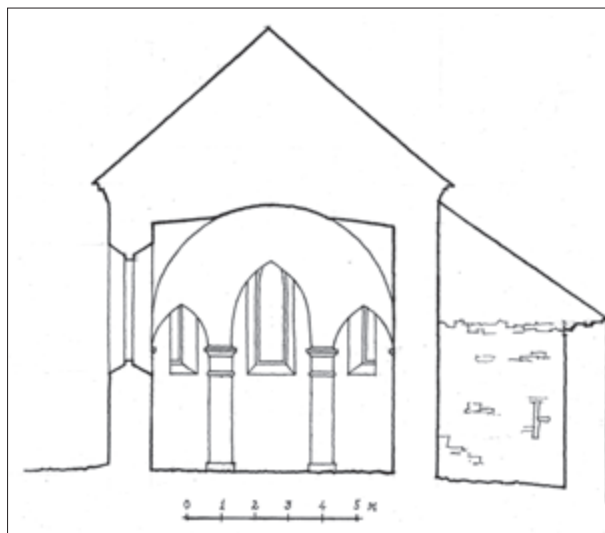

Рис.27. Старокостянтинів. Троїцька замкова церква, кін.XVI ст. Стрілчаста аркада між навою і апсидою. Схематичний обмір О.Годованюк і В.Тертичного, 1974 р.

Рис.26. Старокостянтинів. Троїцька замкова церква, кін.XVI ст. Стрілчаста аркада між навою і апсидою. Фото 1930-х рр. з матеріалів О.Новицького. – Методфонд НДІТІАМ. Інв.№ н/о 514.

заповнення між каркасом опорних елементів, традиційно масивні стіни, опорні стовпи і колони з великим запасом міцності залишалися основним несучим елементом у культових спорудах Волині зазначеного періоду. Однак, саме синтез усталених будівельних традицій з проявами готики (на перший погляд, просто несумісний) сприяв створенню цілої низки справжніх шедеврів волинської архітектурної школи доби феодалізму.

ДЖЕРЕЛА

1. Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). – К.: Держ.вид-во літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1957. – 557 с.
2. Історія українського мистецтва. В 6 т. Т.2. – К.: Голов. ред.УРЕ., 1967. – 468 с.
3. Biuletyn historii sztuki i kultury. – Marzec. – 1935. – Warszawa. – R.III. – № 3. – С.165-167.
4. Раппопорт П.А. Волинские башни // МИА СССР. – № 31. – М., 1952. – С. 202-223.
5. Kutulowska J. Zabytkowy zespół warowno-kultowy w Stolpiu woj. Chelmskie // Zeszyt biura badań i dokumentacji zabytków w Chelmie. – Chelme. – 1981. – № 2/81.
6. Могитич І. Сторінки архітектури Галичини і Волині XII-XIV ст. // Вісник Інституту Укрзахідпроектреставрація.- Число 8. – Львів, 1997. – С. 3-20.
7. Раппопорт П.А. Военное зодчество Западно-русских земель X-XIV вв. // МИА СССР. – № 140. – Ленинград: Наука, 1967. – 242 с.
8. Geurguin B. Zamki w Polsce: Arkady. – Warszawa. – 1974. – 821 с.
9. Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волинском

- генерал-губернаторе.- Т. 4.- Отд. 2.: Описание замков Владимирского, Луцкого и Кременецкого 1545 года. – К., 1859.- 232 с.
10. Таубе М.А. Международный конгресс на Волыни в XV веке. – М., 1898.
11. Годованюк Е.М. Замок в Остроге (историко-архитектурное исследование).- Дис. на соиск. уч. степ. канд. архит. (рукопись). – К., 1971. – 313 с.
12. а) ЛВИА РАН (м. Санкт-Петербург).- Архив. – Ф.1, оп.1. - 1885.- № 39. – Арк.185; б) РДИА (м. Санкт-Петербург). - Ф.1284, оп.186.- 1918 г.- Дела по археологии. – V отдел.- 2 стол. – Од. збер.19. – Арк.2.
13. ЛВИА РАН (м. Санкт-Петербург). – Архив. – Ф.1, оп.1. – 1885. – № 29. – Арк. 206.
14. РДИА (м.Санкт-Петербург).- Ф.1488, оп.1, од. збер. 637. – Арк. 5.
15. Годованюк О.М. З досліджень Дерманського архітектурного комплексу // Українське мистецтвознавство. – Вип.6.– К.: Наукова думка, 1974. – С.190-200.
16. а) Див. прим.1, С.75; прим. 2, С. 24; Історія української архітектури. – К.: Техніка, 2003. – С.138.
17. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych ziem Słowiańskich. – Т.1. – 11. – Warszawa. – 1880-1892. – Т.5.
18. Годованюк О. Звіт про роботу в науковій експедиції у Волинську та Рівненську області у 1971 р. (рукопис). – Методфонд НДІТІАМ.
19. ЛВИА РАН (м.Санкт-Петербург). – Фотоархів. – Q 357/3. – Фото 1885 р.
20. Існували ще чотири контрфорси, знищені на поч. XVII ст. в процесі прибудови до Троїцької церкви двох симетричних корпусів келій. Підмурок одного з них у підвалі північного корпусу келій було виявлено під час досліджень 1930-х рр.: Molendzinski R Klasztor pofranciszkański w Międzyrzeczu Ostręskim // Osobne odbicie z “Rocznika Wołyńskiego”. Т. 4.- Równe, 1935. – 35 s.
21. Переверзев Н. В. Справочная книга о приходах и монастырях Волынской епархии. – Житомир, 1914. – 446 с.
22. Годованюк О. Дослідження маловідомого архітектурного комплексу // Мистецтво і сучасність. Зб. наук праць. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 192-198.
23. Теодорович Н. И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии. – Почаев: Тип. Почаево-Успенской лавры, 1893. – 269 с.
24. а) Логвин Г.Н. Архітектурний комплекс у Зимно: Дис. канд. архит. – К., 1948; б) Rachynski J., Walicki M. Z wycieczki naukowej Zakładu architektury polskiej na Wołyniu (Włodzimierz Wołyński i Zimno) // Przegląd historii sztuki. – Zesz.1-2. - Warszawa, 1929. – С. 24-28; в) Крощенко Л.М., Осадчий Є.І. Святогорський Успенський монастир в Зимно (спроба наукової реконструкції комплексу) // З історії української реставрації. Додаток до щорічника “Архітектурна спадщина України”. – К., 1996. – С. 74-81.
25. Теодорович Н. Волынь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и др. отношениях. Т. 4: Старокопанинський уезд. – Почаев, 1899. – с. 47, 54.
26. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska. Т. II. – Warszawa, 1845.
27. ЛВИА РАН (м.Санкт-Петербург). – Архив. – р. III. – № 928. – п. 27.
28. Два проекта Э.И.Жибера // Строитель.– 1899. – № 19-20.– Спб. – Год издания пятый. – С. 736-753. – Головный фасад костелу до перебудови.
29. Костели Польщі та Прибалтики з ступінчастими щипцями на головних фасадах: Коло, парафіальний костел Св. Хреста, XIV-поч. XV ст.; Кліценпице, парафіальний костел Св. Прокопа, 1531-1542 рр.; Краків, костел Тіла Христового, близько 1500 р.; Гдиня, церква Св. Катерини; п. пол. XIV ст.; Рига, церква Св. Іоанна, п.пол. XIV ст.
30. Матеріали досліджень замку князів Острозьких у Старокопанині, здійснених автором у 1970-х рр. (рукопис).
31. Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР: В 4 т. – Т.2. – К.: Будівельник, 1985. – 337 с.
32. Рафальский Л. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864-5 году. – Почаев: Тип. Почаевской Лавры, 1872. – 218 с.

УДК 902(477. 84-21)

Б. А. Прищеп

(м. Рівне)

МАТЕРІАЛИ ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ ОСТРОГА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

За археологічними джерелами проаналізовано розвиток Острога від IX ст. Визначено основні етапи формування топографічної структури поселення періоду Київської Русі. Показано вплив планування поселення XI–XIII ст. на розвиток міста за доби князів Острозьких XV–XVII ст.

Based on the archaeological sources, the development of Ostrog since the 9th century has been analyzed. The main stages in the formation of the topographical structure of the settlement in the period of Kiev Rus have been determined. The impact of the settlement's planning on the development of the town in the times of Ostrozky princes (15th–18th cc.) has been showed.

Острог – давнє волинське поселення, в XVI – першій половині XVII ст., за князів Острозьких, воно перетворилось на одне з найбільших міст України. Різні аспекти його розвитку в добу середньовіччя досліджувались українськими та зарубіжними вченими [1]. Однак питання історичної топографії міста залишаються недостатньо розробленими. Перша цікава розвідка в цьому напрямку була здійснена у першій половині XIX ст. Якимом Перлштейном [2]. До роботи додано план Острога, на який нанесено близько двадцяти давніх об'єктів, а також позначено лінії замкових і міських укріплень. Цей план став основою для пізнішої реконструкції планувальної структури міста XVI – першої половини XVII ст., яку підготував Г. Н. Логвин [3]. Характеристику багатьох давніх об'єктів Острога дав у своїй ґрунтовній праці С. Кардашевич [4]. Вивчення архівних матеріалів, зокрема картографічних джерел, дозволило П. А. Ричкову підготувати план Острога XVIII ст. з уточненою схемою оборони замку та міста [5, с. 90].

Вирішальне значення для поглиблення досліджень з історичної топографії міста XVI–XVII ст. має систематична робота з пошуків і публікації писемних та картографічних джерел. В цьому зв'язку важливим є видання збірника документів, підготовленого В. Атаманенком [6].

Документальні джерела XVI – початку XVII ст., зокрема акт поділу володінь В.-К. Острозького між його синами в 1603 р., повідомляють про такі частини Острога, як Замок і Місто. У складі замку названі Дитинець і Пригородок. Вони були розташовані на східному краю високого мисоподібного виступу корінного лівого берега р. Вілії, їх площадки підвищуються над заплавою на 20–22 м. Із північного сходу це підвищення було обмежене давньою вузькою долиною, по якій тепер проходить проспект Незалежності. На північний схід

від цієї долини, на значно нижчому місці, знаходилося середньовічне місто.

Дитинець площею 0,5 га був резиденцією князів Острозьких, тут вони збудували Богоявленський собор (рис. 1, А). Пригородок – прилегла до дитинця укріплена частина поселення із князівськими будівлями, дворами шляхти, Успенською та Миколаївською церквами і костелом Успіння Богородиці (рис. 1, Б, В, Г). Площа Пригородка – близько 2,7 га. Саме Місто також мало укріплення, від яких до нашого часу збереглися Луцька і Татарська башти (рис. 1, Д, Е), в межах цих укріплень його площа становила близько 12–14 га.

Як і багато інших волинських міст, Острог почав формуватися ще в період Київської Русі. На це неодноразово звертали увагу дослідники [7, с. 42]. Поселення згадується у Повісті минулих літ під 1100 р. [8, с. 181–182]. За відсутності писемних джерел простежити процеси його становлення дозволяють археологічні джерела.

Вивчення археологічних пам'яток Острога розпочалося у 1925 р. із розкопок Й. В. Новицького на слов'янському курганному могильнику, що знаходився поблизу єврейського кладовища, на північ від Луцької брами. Окремі знахідки з поховань були придбані для Варшавського археологічного музею, зокрема, там зберігається срібне дротяне скроневе кільце із кінцями, що накладаються один на один [9, с. 248]. Такі прикраси були поширені на Волині та в інших регіонах Південної Русі у X–XII ст.

Культурні нашарування міста археологічними методами вперше вивчав І. В. Бондар у 1957–1958 рр. [10; 11]. На Замковій горі у двох шурфах на схід від башти Нової йому вдалося простежити залишки оборонної стіни замку князів Острозьких, було знайдено уламки керамічних виробів доби Київської Русі і наступних періодів. На території Пригородка, на підвищенні між замковим ровом і вул. Академічною,

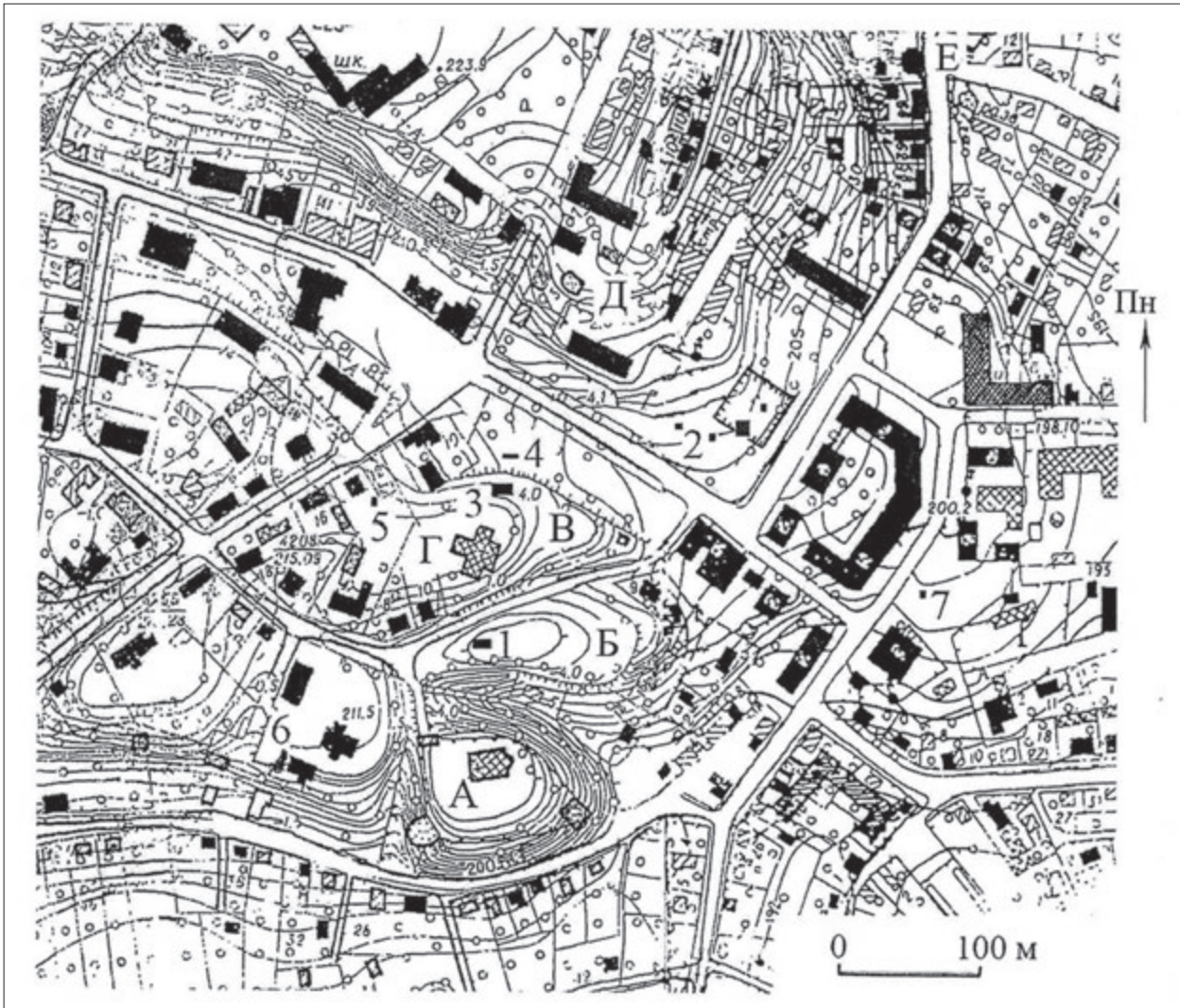

Рис. 1. План центральної частини Острога.

Буквами позначені: А – дитинець (Замкова гора); В – місце, де стояла Успенська церква; В – місце, де стояла Миколаївська церква; Г – костел Успіня Богородиці; Д – Луцька башта; Е – Татарська башта. Цифрами позначені ділянки, де проводились археологічні дослідження: 1 – на південь від вул. Академічної; 2 – проспект Незалежності, № 3; 3 – на північ від костелу Успіня Богородиці; 4 – проспект Незалежності, № 4; 5 – вул. Князів Острозьких, № 12; 6 – вул. Академічна, № 3; 7 – вул. Островського.

було прокопано чотири розвідкові траншеї (рис. 1, 1). Тут виявлено культурні нашарування потужністю до 2,5–2,8 м. Нижній культурний шар містив знахідки трипільської культури, середній – залишки об'єктів і речі, які автор розкопок датував XI–XIII ст., верхній шар із матеріалами XV–XVII ст. залягав до глибини 1,5 м.

У 1967–1969 рр. на Замковій горі дослідження проводила архітектор О. М. Годованюк. З короткої публікації про ці роботи довідуємося, що фундаменти кам'яного муру замку князів Острозьких прорізали внутрішній схил давнього валу, насипаного із суглинку без внутрішніх дерев'яних конструкцій. Його спорудження дослідниця датувала XII ст. або ж кінцем XI ст. [12]. Сформована у ході цих робіт невелика колекція речових знахідок доби середньовіччя, що зберігається у фондах історико-культурного

заповідника м. Острога, включає в тому числі і уламки давньоруських гончарних горщиків XII – першої половини XIII ст.

У 1979 р. співробітник державного історико-культурного заповідника м. Острога О. А. Бондарчук прокопав шурф до материка на північ від Вежі Мурованої. Потужність культурних нашарувань у шурфі перевищувала 4 м. Знахідки гончарних горщиків з цього шурфу дозволяють датувати слов'яно-руське поселення на Замковій горі X–XIII ст.

З 2004 р. Рівненською філією ДП НДЦ “Охоронна археологічна служба України” ІА НАНУ щорічно проводяться археологічні експертизи та розкопки у м. Острозі. Отримані нові археологічні джерела в поєднанні з результатами робіт попередніх дослідників дозволяють розглянути історичну топографію

середньовічного Острога, проаналізувати процеси його зародження та розвитку.

Дослідження на Пригородку проводились у 2004 р. за 100 м на північ від Замкової гори, на подвір'ї костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії [13]. Розкоп розмірами 15×20 м знаходився за 15 м на північ від будівлі костелу на природному місі, форма якого добре простежується і в наш час (рис. 1, 3). Із північного сходу він обмежений давньою долиною, що виходила до заплави р. Вілії, а з півдня – яром (по ньому проходить вулиця Академічна).

На площі розкопу культурні нашарування мали потужність від 2 м до 3,5 м, простежено пониження материка на північ, до давньої долини. Верхній культурний шар доби князів Острозьких XV–XVII ст. залягав на глибині від 0,8–0,9 м до 1,2 – 1,4 м. Під ним знаходилися нашарування слов'яно-руського часу X–XI ст., їх товщина 0,4–0,7 м. На материк (жовтий лесоподібний суглинок) лежав щільний темно-коричневий ґрунт завтовшки до 0,6–0,7 м, він містив знахідки трипільської культури.

У розкопі виявлено ділянку оборонного валу, що був споруджений вздовж північного краю мису. Пов'язаний із цим валом оборонний рів простежено під час археологічної експертизи на садибі по вул. Князів Острозьких, № 12 (рис. 1, 5). Результати археологічних досліджень і спостереження за рельєфом місцевості дозволяють зробити висновок, що ця лінія оборони захищала слов'янське поселення із півночі та заходу.

Вал насипали із материкового суглинку з включеннями темного ґрунту. Найбільшої потужності (до 1 м) він досягав ближче до північного краю площадки, у північно-східному куті розкопу. Підшва валу залягала на глибині 2 м від рівня сучасної денної поверхні. Внутрішній схил насипу валу простежено перпендикулярно до схилу височини на протязі 8–9 м. Враховуючи місце розташування розкопу, загальну ширину насипу валу можна визначити в межах 14–16 м.

До слов'яно-руського періоду віднесено 43 об'єкти, в тому числі 17 жител, а також господарські будівлі, зернові ями, ями для випалювання дьогтю і вогнища. Виявлено окремі групи різночасових жител, у кожній з яких будівлі взаємно перекривалися. Такі групи включали від двох до чотирьох жител. Якщо врахувати, що напівземлянкове житло, яке опалювалось, використовувалось близько 40–50 років, то тривалість існування поселення можна визначити в межах 160–200 років.

Стратиграфічні спостереження та порівняння знахідок із об'єктів дозволяють виділити два етапи розвитку слов'яно-руського поселення біля костелу. До першого етапу (X – рубіж X–XI ст.) віднесені будівлі, перекриті насипом валу та синхронні їм. До другого етапу (XI – рубіж XI–XII ст.) належать об'єкти, що існували після спорудження валу. Дата спорудження валу визначається кінцем X – початком XI ст. В усіх групах жител першого етапу за стратиграфічними спостереженнями виділені ранні і пізні будівлі. Два будівельні горизонти виділені і на другому етапі

розвитку поселення за археологічними знахідками із комплексів.

Всі досліджені житла мали заглиблені в ґрунт котловани, чотирикутні в плані, з довжиною стін від 2,6 м до 4,4 м. Долівку у житлах першого етапу розвитку поселення влаштовували на рівні материкового суглинку, котловани цих будівель мали найбільшу глибину, від 1,2 м до 1,6 м. У ранніх будівлях другого етапу глибина котлованів менша (від 1,1 м до 1,3 м), а в будівлях останнього будівельного горизонту вона не перевищувала 0,6 м.

Напівземлянки мали як каркасно-стовпову, так і зрубну конструкцію дерев'яних стін. Про каркасно-стовпову конструкцію стін свідчать стовпові ямки, що були виявлені в кутах котлованів та на середині довжини стін. У житлах із зрубною конструкцією стін в кутах котлованів простежено вертикальні ніші, в яких ховалися кінці колод чи брусів, складених “в обло з остатком”. Печі були збудовані в одному з кутів біля північної стіни котловану, вони складені з каміння на глиняному розчині, зовні обмазувалися шаром глини. У будівлях останнього будівельного горизонту замість печей були влаштовані вогнища із підмазаними глиною черенями.

Більшість жител орієнтовані стінами за сторонами світу, в окремих випадках з невеликими відхиленнями. Орієнтація не змінювалась протягом усього часу існування поселення. В розкопі простежено дві смуги напівземлянок, які були розташовані паралельно до північного краю мису.

Вірогідно, основним заняттям жителів цієї частини поселення у X–XI ст. було сільськогосподарське виробництво. Крім того, вони займалися гончарством, виготовляли дьоготь.

Слов'янське поселення відкрите також на північний схід від Пригородка, на території старого міста. Цікаві матеріали отримані під час досліджень ділянки на проспекті Незалежності, № 3 (рис. 1, 2). У 1988 р. тут почалося будівництво будинку культури, і виявлені в ході земляних робіт об'єкти розкопували О. А. Бондарчук та О. Л. Позіховський. Всього розкопано сім жител-напівземлянок. Найбільш ранні відносяться до культури типу Луки-Райковецької і датуються IX – початком X ст., інші досліджені будівлі використовувались у X–XI ст. Зібрані матеріали свідчать про розвиток залізоробної справи – це шлаки та уламки глиняних сопел, більшість з яких пов'язані з об'єктами XI ст.

У 2007 р. на цій ділянці розпочалося будівництво нового корпусу Національного університету “Острозька академія”. Тому було проведено археологічну експертизу, виявлено слов'яно-руський культурний шар і об'єкти X–XI ст. Добре збережений культурний шар періоду Київської Русі простежено також під час археологічної експертизи на вул. Островського, на південний схід від давньої Ринкової площі (рис. 1, 7). Він мав товщину до 0,6 м і був перекритий пізнішими нашаруваннями потужністю 2,5–2,8 м. Материк на цій ділянці

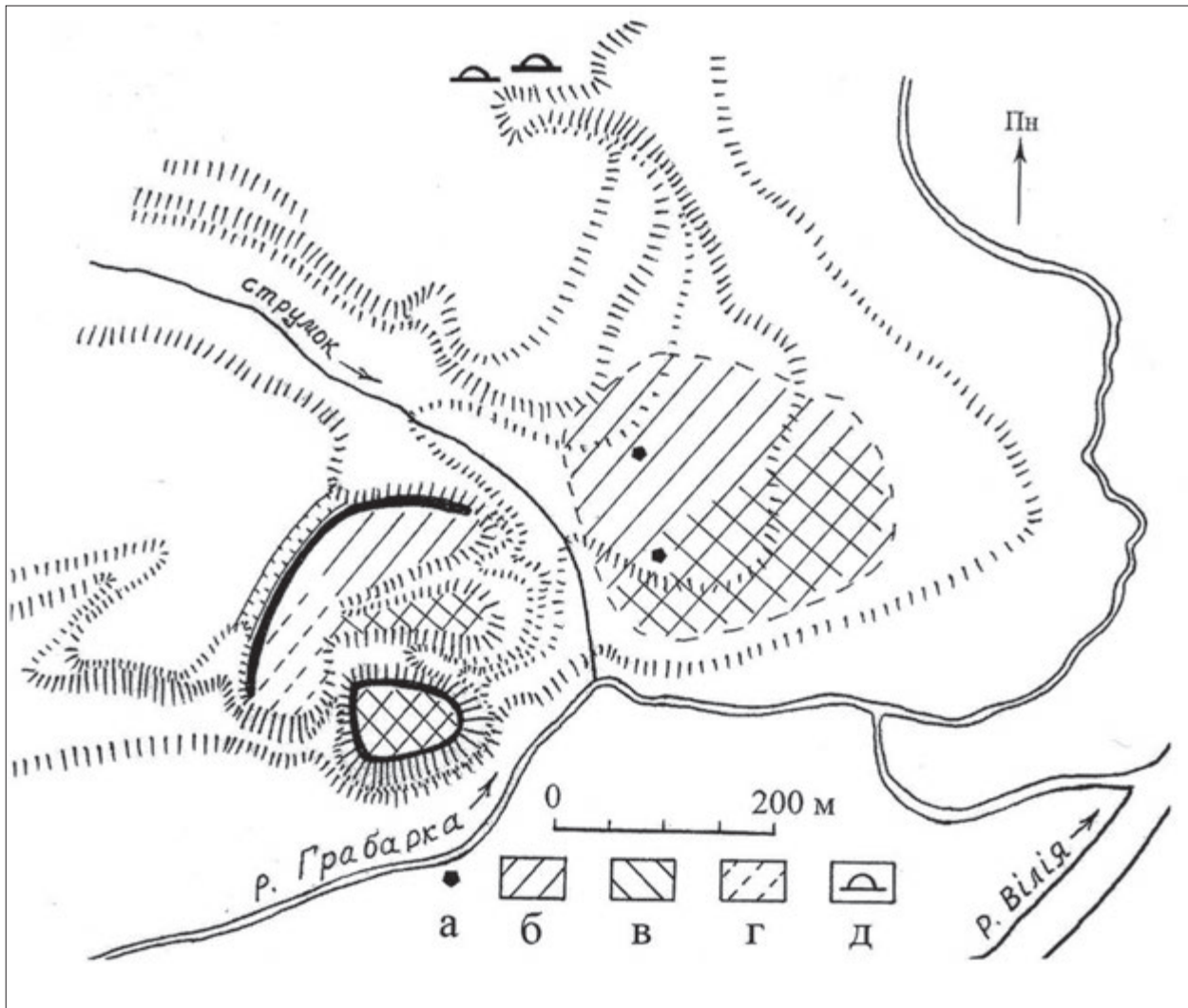

Рис. 2. Реконструкція поселення X–XIII ст. в Острозі.

Умовні позначення: а – знахідки IX ст.; б – ділянки з культурним шаром X–XI ст.; в – ділянки з культурним шаром XII – першої половини XIII ст.; г – окремі знахідки X–XI ст.; д – курганний могильник.

досягнуто на глибині 4,5 м. Відзначимо, що тут поряд із знахідками X–XI ст. виявлено також численні матеріали XII – першої половини XIII ст.

Наявні археологічні джерела свідчать, що поселення в районі колишньої Ринкової площі почало формуватися не пізніше IX ст. (рис. 2, а). Подібне поселення VIII–X ст. досліджувалось за 600 м на південь, на мисі правого берега р. Вілії, на території Нового міста [14]. Третє ранньослов'янське поселення виявлене за 1 км на північ, на окраїні Острога. Отже, на території сучасного міста існувало гніздо слов'янських поселень VIII–IX ст.

У X ст. зростають розміри поселення в районі колишньої Ринкової площі і заселяються високі берегові ділянки зі стрімкими схилами на правому березі струмка, в межах пізніших Замкової гори та Пригородка (рис. 2, б). На рубежі X–XI ст. навколо західної частини поселення було споруджено оборонну лінію, від якої простежено вал і рів. Побудова укріплень не викликала

серйозного перепланування цієї частини поселення, а його розміщення на важкодоступних високих мисах слід пов'язати з посиленням загрози ворожих нападів, а отже, вірогідно, тут від самого початку заселення височини були влаштовані укріплення.

Територію міста формували перетин меридіональної долини р. Вілії і орієнтованої в широтному напрямку обводненої балки. В XI ст. поселення в Острозі включало фортецю площею 3,2 га та селище площею близько 2 га. Ці показники дозволяють характеризувати його як ранній міський центр.

Розвитку поселення сприяло його природно-географічне розташування. Воно знаходилося на лівому березі р. Вілії за 1,5 км вище по течії від її впадіння в Горинь і за 2 км нижче по течії від впадіння у Вілію найбільшої лівої притоки – р. Світеньки (Збитинки). Саме в районі Острога смуга малого Полісся має найменшу ширину – близько 7 км, тут був один із зручних проходів, по якому кочівники легко могли

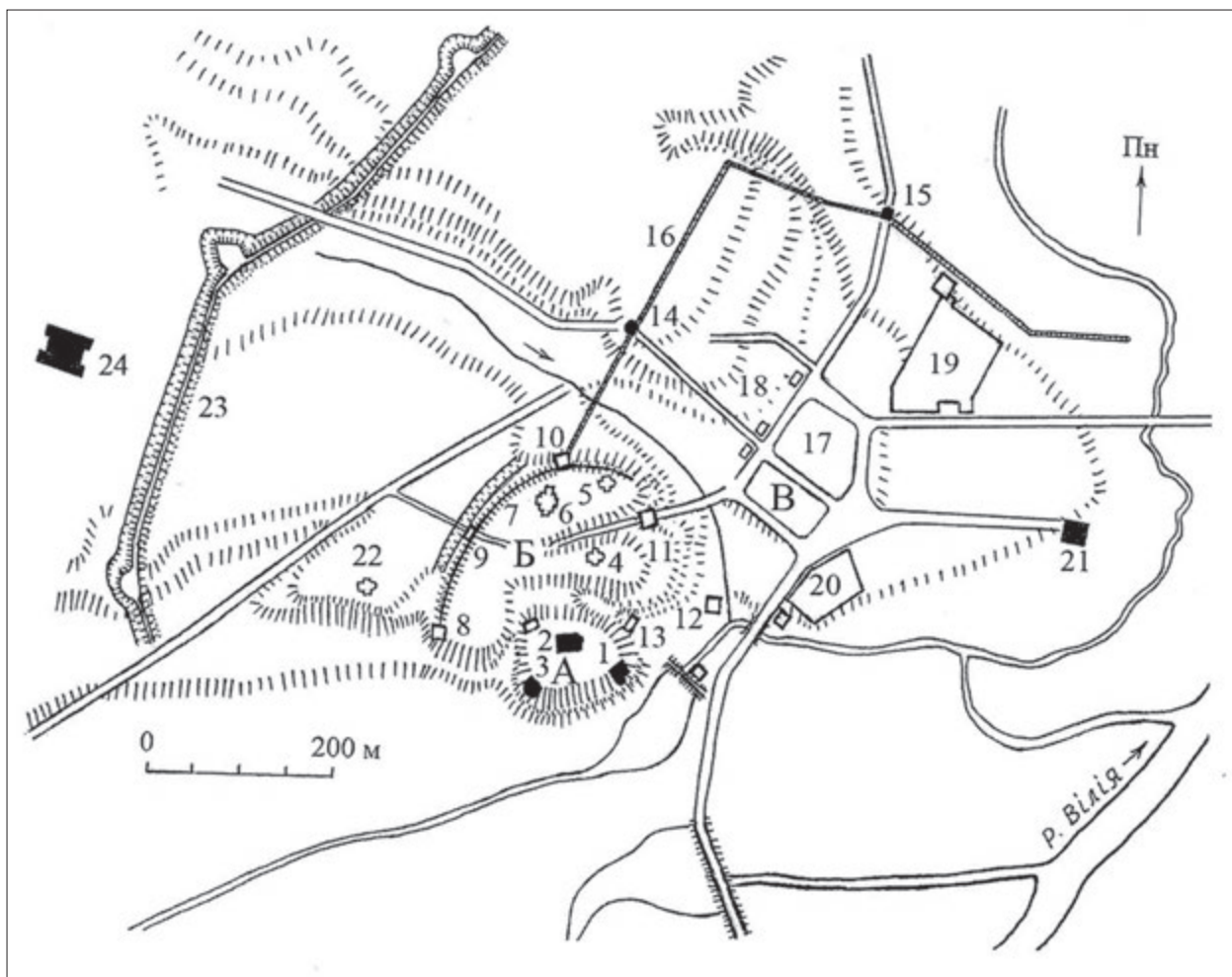

Рис. 3. Реконструкція плану Острога другої половини XVI – початку XVII ст.

Дитинець (А): 1 – “Вежа Мурована”; 2 – Богоявленська церква; 3 – “Баишта Нова”. Пригородок (Б): 4 – Успенська церква; 5 – Миколаївська церква; 6 – костел; 7 – “паркан”; 8 – “баишта велика дерев’яна”; 9 – брама, виїзд на Загороддя; 10 – “баишта без верху”; 11 – “брама, котрею з пригородку в Ринок виїжджають”; 12 – “баишта дерев’яна, стоїть над мостом навпроти шпиталю”; 13 – “брама, котра стоїть в рові”. Місто (В): 14 – Луцька баишта; 15 – Татарська баишта; 16 – кам’яна оборонна стіна; 17 – Ринок; 18 – “кам’яниці”; 19 – єзуїтський колегіум; 20 – монастир кармелітів; 21 – синагога; 22 – П’ятницька церква; 23 – земляний вал; 24 – монастир капуцинів.

проникати з півдня на Волинську височину. Фортеця контролювала широтний шлях вздовж південного краю Волинської височини і меридіональні комунікації вздовж рік Горині та Вілії. Сукупність перерахованих ознак і визначала військово-стратегічне та комунікаційне значення Острога в X–XI ст.

Поселення сформувалося на південному краї Волинської височини, на межі з Малим Поліссям, тобто в екотоні – на межі зони лісостепу і мішаних лісів. Таке положення створювало потенційні можливості для подальшого його розвитку. Більшість міських адміністративних центрів князівств і земель Південної Русі розмішувалися саме на стику природних зон [15].

Однак на рубежі XI і XII ст. відбувається різке зменшення розмірів поселення, його площа скорочується приблизно у два рази, культурний шар XII – першої половини XIII ст. простежено на Замковій горі та

прилеглий до неї ділянки, а також на селищі вздовж південного краю мису (рис. 2, в). У ході археологічних робіт не виявлено слідів розгрому чи пожежі на поселенні. Вірогідно, виявлені процеси трансформації Острога відбувалися мирним шляхом і були викликані політико-адміністративними заходами, направленними на заміну старих племінних структур державно регульованим заселенням. Пряма залежність економічного розвитку міст від їх політичного значення визначилась ще на ранньофеодальному етапі історії Київської Русі і залишалась визначальною у XII–XIII ст. [16, с. 74–75].

У XII – першій половині XIII ст. Острог складався із замку в межах Замкової гори і розташованого поряд селища площею близько 1,5 га. Вірогідно, в цей період він функціонував як первинний осередок суспільно-економічної організації найближчої округи, адміністративний центр невеликої волості.

Після руйнівних походів монголо-татарських військ середини XIII ст., у другій половині XIII–XIV ст. місто поступово розбудовується завдяки діяльності князів Острозьких. Зберігає значення містоутворюючого ядра дитинець, а вали давньоруського “окольного міста” стають основою для укріплень Пригородка. Починаючи від південно-західного кута фортеці, вони включали “башту велику дерев’яну в рогу пригородку над ставом” (рис. 3, 8), браму, якою виїжджали на Загороддя з дерев’яною баштою (рис. 3, 9), “башту без верху, котра стоїть в рогу пригородку над парканом міським” (рис. 3, 10). У східній частині сучасної вул. Академічної знаходилась “брама, якою з пригородку в Ринок виїжджають” (рис. 3, 11). Внизу із східної сторони дитинця згадується “брама, котра стоїть у рові, котрою виїжджають до млинів” (рис. 3, 13). Між цими

двома брамами знаходилась “башта дерев’яна, стоїть над мостом навпроти шпиталю” [6, с. 88, 94].

Здобуті археологічні джерела дозволяють простежити розвиток Острога від IX ст., коли в районі Ринкової площі з’явилися перші слов’янські садиби. Протягом X–XI ст. поселення швидко зростає, ускладнюється його структура, в цей період розвитку воно складалося з фортеці (3,2 га) та селища (2 га). У XII – першій половині XIII ст. спостерігається зменшення площі поселення, яке функціонувало в межах дитинця та селища площею 1,5 га. Така трансформація поселення, вірогідно, була викликана політико-адміністративними заходами центральної влади. Новий підйом міста спостерігається за археологічними даними з другої половини XV ст., причому за князів Острозьких зберігається територіальна структура, яка сформувалася ще в період Київської Русі.

ДЖЕРЕЛА

1. Одвічні джерела. Острогу – 900: Бібліогр. покажч. / Рівнен. обл. універс. наук. б-ка; Уклад. П. І. Демчук, М. П. Манько, Н. П. Тимошук; Наук. конс. М. П. Ковальський, І. І. Мілясевич. – Рівне: Волинські обереги, 2000. – 192 с.
2. Перлштейн А. Описание города Острога // Чтения в Оществе истории и древностей российских. – М., 1847. – С.137-142.
3. Логвин Г. Н. Замок в Острозі. – К., 1959.
4. Kardaszewicz St. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Warszawa; Kraków, 1913. – 292 с.
5. Рычков П. А. Дорогами южной Ровенщины. Москва: Искусство, 1989. – 176 с.
6. Описи Острожчини другої половини XI – першої половини XII століття. / Упорядник В. Атаманенко; Редактор Л. Винар. – Острог, 2004. – 384 с.
7. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель XI–XIV вв. // МИА. – № 140. – Ленинград: Наука, 1967. – С. 42.
8. Повесть временных лет. – М.–Л., 1950. – Ч. 1. – 405 с.
9. Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnosredniowieczne. – 1960. – T. V. – S. 231–260.
10. Бондар І. В. Науковий звіт про археологічні розкопки в м. Острозі Рівненської обл. в 1957 р. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – 1957/33. – № 2965.
11. Бондар І. В. Науковий звіт про археологічні розкопки в м. Острозі в 1958 р. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – 1958/37. – № 3229, 3230.
12. Годованюк О. Найдавніші оборонні споруди на Замковій горі в м. Острозі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 318–322.
13. Прищеп Б. А., Позіховський О. Л., Романчук О. М., Чекурков В. С. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя: “Дике Поле”, 2005. – С. 262–265.
14. Прищеп Б., Позіховський О., Чекурков В. Розкопки на території “Нового міста” в Острозі // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – Київ–Запоріжжя: “Дике Поле”, 2006. – С. 311–315.
15. Томашевський А. П. Палеоприродные особенности южнорусских систем заселения X–XIII вв. // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов’янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). – Київ, 1996. – С. 109–111.
16. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – 327 с.

УДК 726.3 (477)

С. Р. Кравцов

(м. Єрусалим)

“ЗАПІЗНЕНА” ГОТИКА В АРХІТЕКТУРІ СИНАГОГ

ВОЛИНІ, ПОДІЛЛЯ ТА ГАЛИЧИНІ

“Запізнена” готика – це напрямок в сакральній архітектурі Волині, Поділля та Галичини XVI – початку XVIII ст., альтернативний та паралельний Відродженню та ранньому барокко. В цьому напрямку працювали як місцеві, так і запрошені італійські майстри. Зміст “запізненої” готики в синагогальному будівництві висвітлює єврейський фольклор. Легенди визначають синагоги, як прадавні будівлі, а відтак – євреїв як вкорінене населення соціально та культурно облаштованого місця.

Gothic Survival in sacred architecture of Volhynia, Podolia, and Ruthenia from the late 16th to early 18th century was a trend, alternative and parallel to the Late Renaissance and Early Baroque in this region. It featured works of local and invited Italian architects. Meaning of the Gothic survival synagogues may be understood from the Jewish folklore. Local legends denominate the synagogues as ancient, if not premordial edifices, thus identifying the Jews as a rooted, permanently settled population in the socially and culturally constructed place.

“Запізнена” готика, на англійській та німецькій мовах – відповідно Gothic Survival та Nachgotik, – так окреслюють стиль готичних споруд, побудованих після 1530 року. Цим терміном визначають неприйняття ренесансної теорії архітектури у деяких регіонах Європи на протязі наступних десятиліть, або навіть століть. Насправді, незважаючи на авторитет Себастьяно Серліо, провідного теоретика італійського Відродження XVI ст., який залишив готичі жалюгідне місце в комедійних декораціях та в театральних сценах життя нижчих класів, вимагаючи модернізації існуючих готичних споруд, готичні форми надалі користувалися успіхом на землях Речі Посполитої. Цими формами послуговувалися численні римокатолицькі, православні та єврейські громади на західних теренах сучасної України в XVI, XVII, а також на початку XVIII ст. Ця культурна ситуація свідчить про існування архітектурної парадигми, паралельної Ренесансу і відмінної від нього. Існуючі спроби зрозуміти це явище як відбиття розміркувань про унію Східної Церкви з Римською [1], або поетизацію лицарських чеснот місцевої шляхти [2] видаються надто вузькими, оскільки зовсім не пояснюють “запізнення” готики в єврейському будівництві. Нинішня стаття має на меті огляд пізньоготичної архітектури синагог регіону, а також реконструкцію її культурного змісту. Стаття уточнює концепцію, викладену автором в попередній публікації [3].

Синагоги “запізненої” готики на обшарах Волинського, Подільського, та Руського воєводств Речі Посполитої включають синагогу Нахмановичів, або Турей Загав, побудовану у Львові в 1582 р. (рис. 1), синагогу Баха в Меджибожі, побудовану перед 1612 р.

(рис. 2), синагоги Старокостянтинова (кінець XVI – початок XVII ст., рис. 3), Підгайців (1621-1648, рис. 4), Ізяслава (перша половина XVII ст., рис. 5), Тернополя (1622–1628, рис. 6), Сатанова (XVII ст., рис. 7) та

Рис. 1. Львів. Синагога Турей Загав. 1580–1582.
Інтер'єр молитовного залу, вид на схід.
Фото Януша Вітвіцького, 1941 р. НДІТІАМ

Рис. 2. Меджибіж. Синагога Баха, перед 1612 р. Фото Павла Жолтовського, 1930 р. БІВ

Гусятин (1654 – початок XVIII ст., рис. 8). Усі вони – синагоги з видовженим зальним планом, ребристими склепіннями, або з коробовими склепіннями з стрілчастими розпалубками, стрілчастими отворами, подекуди з заокругленою шелигою, або з кильовидними аркатурами. Всі ці елементи відносяться до словника готичної архітектури. Інші синагоги, які можна окреслити як пам’ятки раннього барокко, наприклад, Велика синагога в Луцьку (1626-1629), містять такі готичні елементи, як восьмигранні стовпи та кильовидні арки (рис. 9, 10).

Синагога Нахмановичів являє найповніший набір елементів готики, зокрема зальне планування, ребристі склепіння та стрілчасті вікна. Ти не менше, стиль цієї споруди не був однотайно готичним: вона завершувалася маньєристичним аттиком, містила ренесансний кам’яний арон кодеш. Синагога Нахмановичів, разом з іншими роботами архітектора Павла Щасливого, являє приклад можливостей вибору стилевих напрямків на межі XVI–XVII століть. Синагога яскраво представляє “запізнену” готику, тоді як жовківський костел-колегіата Св. Лаврентія, побудований в 1604–1618 рр. за участю того самого Павла Щасливого, залишається взірцем пізнього Відродження (рис. 11). В цих прикладах стилістична розбіжність може пояснюватися вподобаннями замовників: засновник синагоги Іцхак Нахманович,

фінансист короля Стефана Баторія, міг черпати натхнення в Старій синагозі Казімежа, єврейського передмістя Кракова, таким чином підкреслюючи свій особистий зв’язок з польською столицею. В свою чергу, магнат Станіслав Жолкевський, засновник Жовкви і фундатор колегіати, був прихильником елітарної італійської культури. Ці приклади, однак, не вичерпують усіх варіантів співвідношення тогочасних вподобань замовника та архітектора щодо стилю будівлі. Новий пізньоготичний притвір синагоги Нахмановичів добудовали в 1595 р. львівські майстри за участю принаймні двох італійців, згаданого Павла Щасливого та Амбросія Прихильного (Нутклауса), учня талановитого падуанського архітектора Петра Барбона. Амбросій добре знався на ренесансній архітектурі, адже він спромігся продовжити роботу над жовківською колегіатою після смерті Павла Щасливого в 1607 р. В 1634-1639 рр. той самий Амбросій, заможний бездітний майстер, зоснував, забезпечив коштами, запроєктував, а також в значній мірі збудував костел св. Лазара у Львові (рис. 12) [4]. Стиль костелу, цілковито залежний від вибору архітектора, був пізньоготичним. Таким чином, часом архітектор-італієць, якого неможливо звинуватити в незнанні ренесансної практики, свідомо вдавався до готичних форм з власних вподобань.

Цікавим прикладом провінційної “запізненої” готики може бути архітектурна спадщина Старо-

Рис. 3. Старокостянтинів. Велика синагога (кін. XVI – поч. XVII ст.). Інтер'єр, вид на схід. Фото Соломона Юдовіна, 1912–1913 рр. СПБЦЮ

костянтинова. Місто було засноване православним князем Василем-Костянтином Острозьким в 1561 р. Добре укріплене, розташоване поблизу страхітливих Чорного шляху, яким набігали татари, місто сприяло відносно безпечному освоєнню краю. Князь Острозький, заможний магнат, був відомий видатним внеском до новітньої освіти численної православної меншини у польсько-литовській державі. В Острозькій академії, яку він заснував після 1577 р., викладали професори з православною, єзуїтською або протестантською освітою. Острозький надав притулок Іванові Федорову, руському першодрукареві, який покинув Москву в часи Івана Грізного. Принаймні два архітектори-італійці служили магнатові: Петро Сперендіо (Сперандіо?) та вже згадуваний Амброзій Прихильний [5]. В цьому контексті, архітектура Старокостянтинова вражає масовим зверненням до готичних форм. Православна замкова церква Св. Трійці, побудована між 1561 і 1581 рр. – це споруда із стрілчастими вікнами (рис. 13), а її внутрішній простір членують площинні елементи, які скоріше нагадують театральні декорації по мотивах готики, ніж правдиві готичні конструкції (рис. 14). Домініканський монастир, який датується 1612 р., разом з костелом Св. Іоана Хрестителя і дещо старішою дзвіницею, теж належить до “запізненої” готики (рис. 15). Стара синагога, відома, нажаль, тільки

з архівних джерел, належала до того самого стильового напрямку, відзначалася стрільчастими вікнами (рис. 3). Стиль цих споруд, з огляду на присутність архітекторів-італійців у культурному ландшафті, був справою вибору в часи переходу від готики до Ренесансу та раннього барокко, проте, ніяк не ознакою професійного невігластва місцевих майстрів. Ця однастайність у виборі стилю, на мою думку, свідчить про близькість, якщо не тождемість змістів, якими навантажена місцева архітектура.

Інший приклад вподобання “запізненої” готики в різновірчому середовищі подає Луцьк, столиця Волині. Велика синагога у Луцьку була побудована в 1626–1629 рр. Вона являє рідкісний приклад синагоги, побудованої за королівським дозволом, який водночас визначав оборонну функцію споруди [6]. Синагогу вінчає оборонний аттик, декорований кильвидною сліпою аркатурою. Цей мотив повторено в інтер'єрі синагоги, в опорядженні її молитовного залу (рис. 9, 10). Подібна аркатура прикрашає верхній ярус стін луцької православної братської Хрестовоздвиженської церкви, мурованої в середині 1630-х – середині 1640-х рр. (рис. 16) [7]. Обидві споруди використовували пізньоготичний мотив В'їздової вежі Луцького замку, побудованого наприкінці XIII ст., неодноразово перебудованого перед XVII століттям (рис. 17). Аркатурний пояс з кильвидними арками зник, був перероблений на В'їздову вежу під час реконструкції середини XIX ст.; він відомий дослідникам тільки з архівного креслення [8]. На мою думку, обидві сакральні будівлі, церква і синагога, запозичили їхні декоративні мотиви з архаїчного архітектурного репертуару Луцького замку для того, щоби висловити свою лояльність до шанованого осередка влади, щоби підкреслити свою приналежність до міського ландшафту.

Важливу вказівку до розуміння “запізнення” стилістики архітектури синагог містить єврейська колективна пам'ять. Наприклад, легенда твердить, що Стара синагога в Старокостянтиніві спочатку була мечеттю, і про це начебто свідчить загадковий арабський напис [9]. Велика синагога в Луцьку в місцевих переказах згадується як княжий Малий замок, незважаючи на документальне свідчення про її заснування як синагоги [10]. Інші легенди розповідають про синагогу, яка ніколи не була побудована, а тільки колись відкопана з-під землі (Сатанів); про неймовірно стару, 800-річну синагогу (Осторог); протестантський собор, викуплений євреями після його заборони і дещо перероблений для їхніх потреб (Підгайці); синагогу, побудовану під час недовгого турецького панування на Поділлі за дозволом турецької влади (Гусятин); синагогу, побудовану власником міста одночасно з місцевою церквою, “цеглина за цеглиною, цеглина – там, цеглина – тут” (Олика). Таким чином, місцеві легенди описують синагогу або як передвічну споруду, або як прадавню будівлю, або як таку, що побудовано у “зручний” для розповідника момент історичного минулого. Ці легенди розповідали євреї і християне, мовою їдиш і українською, створюючи

*Рис. 4. Підгайці. Синагога, між 1621 та 1648 рр., відбудована у 1652–1653 рр.
Фото Олекси Сорокаліта, 1991 р. ЦСМ*

*Рис 5. Ізяслав. Староміська синагога, перша половина XVII ст.
Рисунок Еліякіма Мальца, 1927р. Приватна збірка*

Рис. 6. Тернопіль. Синагога. 1622–1628 рр.
Фото Генрика Поддембського, 1929р. IS PAN

колективну пам'ять про синагоги поверх культурних бар'єрів, які оточували єврейську громаду. Залишаючи наразі без коментарів співвідношення між легендами та критичною історіографією, можна твердити, що легенди наділяють будівлю культурним змістом. Цей зміст ототожнює євреїв, принаймні в їхніх власних очах, як вкорінену, осілу спільноту, прив'язану до соціально і культурно зконструйованого місця [11]. Єврейські і християнські пам'ятки "запізненої" готики могли бути навантажені тим самим змістом, внаслідок тих самих причин. Всі вони свідомо вбиралися в шати попередньої епохи і навмисно зістарювали себе. Поскілки східні терени Польсько-Литовської держави піддавалися екстенсивній міській і сільськогосподарській колонізації в XVI–XVIII століттях, плекання прив'язаності до нових земель було рівно жаданим для всіх груп поселенців.

Щоправда, в євреїв була особлива зацікавленість у старих спорудах, або в таких, які принаймні виглядали старими. Справа в тому, що католицький синод в Пйотркові вимагав в 1542 р., щоби всі нові синагоги було зруйновано, а їх майбутнє мурування – заборонено. Дозволялося залишити тільки старі синагоги, у

відповідності до формули V ст. н.е., часів імператора Теодозія II, не забутої в Середньовіччі. Цю законодавчу норму повторювали в Польщі протягом століть після пйотрковського синоду, бажаючи загальмувати будівництво синагог. Костел дозволяв будівництво нових синагог як виняток з чинного законодавства, обумовлюючи дозвіл багатьма принизливими та обтяжливими забор'язаннями з боку єврейської громади. Тому в більшості нові синагоги на східних обшарах будувалися без належного дозволу костелу, за мовчазною згодою магнатів, власників міст і латифундій, які були зацікавлені в розселенні євреїв, "корисних" для економічного розвитку краю. Таким чином, "старі" синагоги могли бути інструментом подолання клерикальних перешкод інтересам єврейських громад та їх шляхетних патронів.

Дійсно, чимало легенд підкреслює легітимність існування синагоги, яка була побудована для християнських або мусульманських потреб і законно набула євреями, або повстала відразу як синагога під польською чи іншою, хай тимчасовою, проте чинною юрисдикцією. Деякі легенди про поважний вік синагоги єврейські громади використовували для судового захисту від костельних конфіскацій. Часом історичний ґрунт цих легенд приймався на віру, як це було в Гусятині, де синагогу буцімто було побудовано за дозволом турецької адміністрації. Гусятинську історію використав історик Маєр Балабан для ілюстрації переслідувань євреїв католицьким кліром, вона навіть надихнула рестараторів кінця XIX ст. на орієнталізуючу реконструкцію споруди. Тільки нещодавно вивчення турецьких архівів періоду окупації Поділля у 1672–1699 рр. встановило, що тоді в Гусятині було тільки два євреї, які сплачували податки, очевидно неспроможних збудувати величну синагогу [12].

Таким чином, "запізнена" готика синагоги Нахмановичів була скоріше всього свідомим вибором замовника, виразом його зв'язків з польською столицею. Синагоги "запізненої" готики на східних обшарах, як і інші місцеві сакральні будівлі, що уживали стиль минулої епохи, завдячували своїм виглядом "генієві місця". Стиль важливих будівель визначав ці громади як вкорінені, назавжди пов'язані з колонізованим місцем, яке насправді було неораним полем лише одне або два покоління тому. Копіювання пізньоготичних, кильовидних форм зі старого осередка влади у Луцьку також підкреслювало належність до місця. Єврейське значення, приписуване старій синагозі, було легалістським в контексті тогочасного права, але, що найважливіше, воно було виразом місцевої колективної тотожності. Воно становило суттєву частину провінційної культури західно-українських земель в XVI–XVIII століттях.

*Рис. 7. Сатанів. Синагога XVII ст.
Фото Павла Жолтовського, 1930 р. БІВ*

*Рис. 8. Гусятин. Синагога 1654 – початок XVIII ст., вид з південного заходу.
Фото після 1944 р. НДІТІАМ*

*Рис. 9. Луцьк. Велика синагога 1626–1629 рр. Інтр'єр, вигляд на схід.
Фото Генрика Поддембського, 1925 р. IS PAN*

*Рис. 10. Луцьк. Велика синагога 1626–1629 рр.
Фото Шимона Зайчика, перед 1939 р. IS PAN*

Рис. 11. Жовква. Костел-колегіата Св. Лавренція, 1604-1618, арх. Павло Щасливий та Амброзій Прихильний (Нутклаус), вигляд з північного сходу. Фото Сергія Кравцова, 2006

Рис. 12. Львів. Костел Св. Лазара, арх. Амброзій Прихильний, 1634–1639 рр. Фото Сергія Кравцова, 2007 р.

*Рис. 13. Старокостянтинів. Замкова церква Пресв. Трійці, між 1561 та 1581 рр. вид з півночі.
Фото 2006 р.*

*Рис. 14. Старокостянтинів. Замкова церква
Пресв. Трійці, між 1561 та 1581 рр.
Інтер'єр. Фото 1930-х рр.*

*Рис. 15. Старокостянтинів. Домініканський
монастир, костел Св. Іоана Хрестителя та
дзвінниця. Фото 1905 р.*

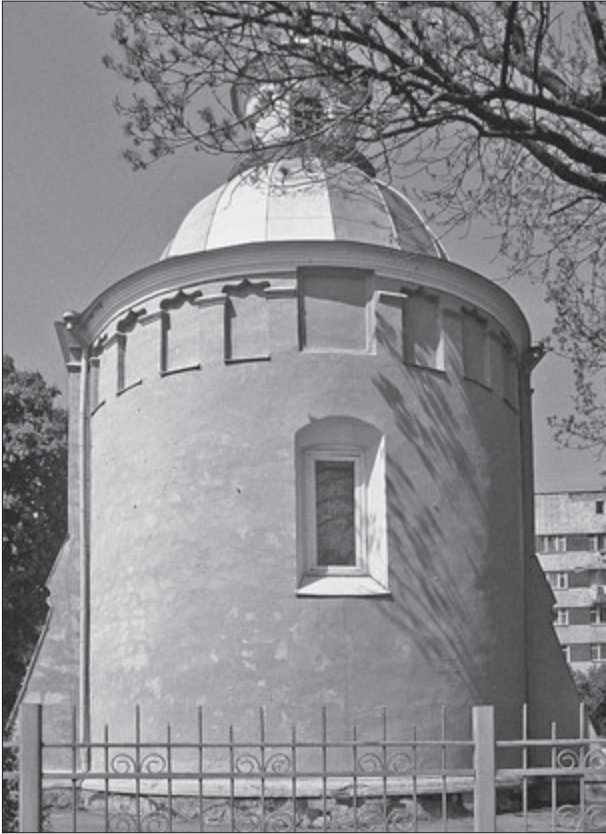

Рис. 16. Луцьк. Православна братська Хрестовоздвиженська церква, 1631 – середина 1640-х рр. Фото Сергія Кравцова, 2003 р.

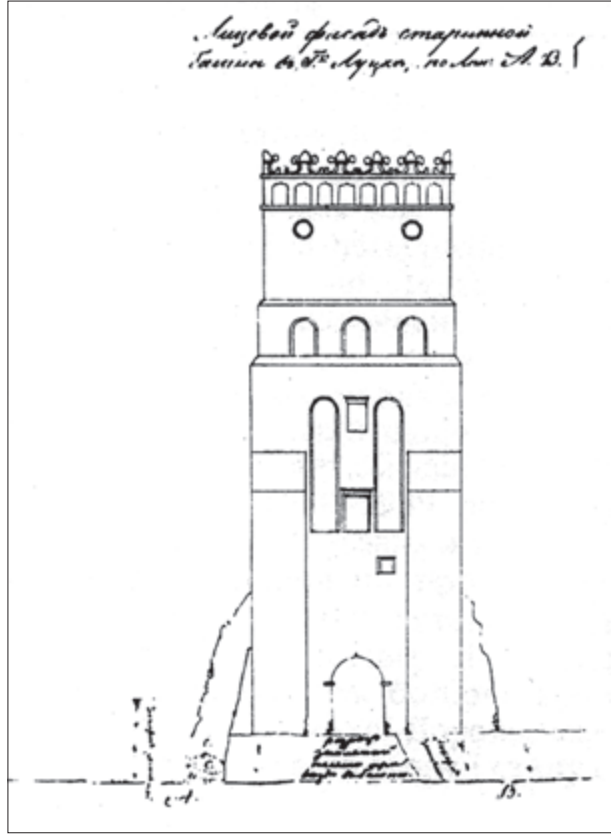

Рис. 17. В'їздова вежа, Луцький замок.
Рисунок О. Песке, 1862–1863 рр. РДВІА

ДЖЕРЕЛА

1. Kunkel R. Późnogotyckie cerkwie na zachodnich rubieżach Wielkiego Księstwa Litewskiego // *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.* – Lublin, 2000. – P. 37–54.
2. Юрченко С. Роля мецената у виборі архітектурної програми: На прикладі хрещатих костелів України першої половини XVII століття // *Пам'ятники України.* – 1993. – № 1–6. – С. 48.
3. Kravtsov S. R., Gothic Survival in Synagogue Architecture of Ruthenia, Podolia and Volhynia in the 17th–18th Centuries // *Architectura. Zeitschrift für Geschichte der Baukunst*, vol. 35 (2005), P. 69–94.
4. Mańkowski T. Ambroży // *Polski Słownik Biograficzny*, Władysław Konopczyński, red., t. 1. – Kraków, 1935. – S. 85; Вуйцик В. Шпиталь і костел Св. Лазара у Львові // *Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація"*. – 2004. – т. 14. – С. 99–101.
5. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К., 1990. – С. 27, 113; Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 178–179; Александрович В. Один з будівничих Острога // *Жовтень.* – 1985. – № 3. – С. 134.
6. Bersohn M. Żydowska bożnica w mieście Łucku // *Sprawozdania Komisji do badania Historii Sztuki w Polsce*, vol. 5. – Kraków, 1896. – P. 87–89
7. Крошенко Л., Осадчий Є. До проблеми відтворення первісного вигляду оборонної Хрестовоздвиженської церкви братського монастиря в Луцьку // *Фортифікація України.* – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 37.
8. Колосок Б. Історіографія укріплень Луцька // *Архітектурна спадщина України.* Т. 3. – К., 1998. – С. 51.
9. Зуц Н. И. Описание города Старокопстантинова от начала основания до наших дней (1561–1884). – Старокопстантинов, 1884. – С. 41.
10. Пор.: Bersohn M. Żydowska bożnica... – S. 87–89; *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.* Т. 2. – К., 1985. – С. 53.
11. Kravtsov S. R., A Synagogue in Olyka: Architecture and Legends // *Jewish Cultural Studies*, vol. 1: Jewishness: Expression, Identity, and Representation, Simon J. Bronner ed. – Oxford UK, 2008. – P. 67–68.
12. Пор.: Bałaban M. Bóżnice obronne na wschodnich kresach Rzeczypospolitej // Bałaban M. *Studia historyczne.* – Warszawa, 1927. – S. 96–97; idem, *Yidn in Poyln.* – Vilnius, 1930. – P. 263–264; Kołodziejczyk D. *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672–1699.* – Warszawa, 1994. – S. 146.

УДК 728 (477.81) “16”

В. С. Александрович
(м. Львів)

ЖИТЛОВІ БУДИНКИ ГРУПИ ФІЛЬВАРКІВ ДУБНОГО ТА ОКОЛИЦЬ ЗА ОПИСОМ 1723 РОКУ

Публікуються укладені 1723 р. описи житлових будівель фільварків дубнівського ключа мастків князів Любомирських, які дають цікавий джерельно засвідчений приклад практично незнаной досі масової житлової забудови Волині XVII–XVIII ст.

Written 1723 descriptive documents concerning the housing building at Lubomirski's farms near Dubno are published. They describe the interesting and with documents stated exsamples of mass house building in Volyn at 17–18 centuries.

Історія архітектури дотепер послідовно орієнтувалася насамперед на “великі” об’єкти – містобудівельні ансамблі та значні архітектурні комплекси, визначні споруди, творіння знаних майстрів, загалом, – найрепрезентативніші пам’ятки, визначальні для традиції. Звична рядова забудова як якнайширший вияв і невід’ємна складова тієї ж традиції, будівельної культури загалом усе ще залишається поза полем зору науки, не викликаючи зацікавлення поза тим, що класифікаторський потяг XIX ст. відніс до “народного будівництва”, зрештою, у знаних об’єктах – неодмінно винятково новішого. Було б зайвим доводити значення скромнішої за абсолютним виміром здобутків складової будівельного досвіду як не менш важливої самостійної частини будівництва, що побутувала в якнайтісніших контактах із професійною практикою. Проте досі вона практично не зауважена. І це при тому, що її власна історична роль, природно, не обмежується тільки сприйняттям норм “високої” будівельної культури.

Усю повноту конкретноісторичного значення мало доціненої широкої архітектурної практики на її низових пластах ще належить відкрити, опрацювати й вивчити. Проте вже зараз цілком очевидно, що поряд із трансформацією та віддзеркаленням репертуару “високої” архітектури, вона спричинилася до їх утвердження на якнайширших рівнях культурного життя. В окремих елементах саме тут (і винятково тут!) давній досвід у його прикметних елементах збережено й донесено до періоду радикальної переміни усього стійкого укладу історичної структури рядової забудови від останніх десятиліть XX ст.

Як переконують цілком попередні дослідження, фонд доступних нині документальних матеріалів дає змогу за певними ознаками згрупувати широкий пласт засвідченої на давніших етапах історії насамперед писемними джерелами рядової забудови (теоретично існують, звичайно, можливості пошуку відповідних археологічних матеріалів, проте археологія до них

не вдавалася) та простежити внутрішній розвиток її особливостей у часовому проміжку другої половини XVI – другої половини XX століть як еволюцію єдиного явища в широкому спектрі конкретних історичних регіональних видозмін.

Важливі, хоча й немало обмежені станом джерельної бази матеріали до цього все ще навіть не зауваженого явища збереглися на Волині. До них належать й невідомі дотепер описи забудови фільварків Дубнівського ключа мастків князів Любомирських, укладені 1723 р. [1]. Вони входять до найраніших віднайдених досі таких матеріалів докладнішого змісту з теренів Волині й пропонують одразу цілісний комплекс відомостей для вузького історичного регіону. Виняткової ваги описам надає насамперед повна втрата такої забудови – документальні матеріали об’єктивно залишаються самотнім конкретним слідом загалом усього відповідного напрямку будівництва.

Житлові будинки дубнівських фільварків традиційно для українських земель розплановано як “хати на дві половини” з центральними сіньми, які у всіх відомих випадках забезпечували вихід на тильну сторону. У сінях знаходилися комини, нерідко також кухні. Комини були дерев’яними й ліпленими задля захисту від пожеж. Іноді, як у дубнівському фільварку на Сурмичах, комин накривав дашок з дранок.

Головне приміщення будинку дубнівського фільварку – “ізба” знаходилася праворуч. Вона була без підлоги зі стелею з коленого дерева, за зразком облаштування замкових приміщень мала піч “білу”, тобто з кошином, поєднану з камином у вигляді “капи” [2]. При печі стояли дві лавки, дві інші поставлено при стіні, яка мала два вікна, тобто виходила до фасаду. До описаної кімнати примикала комора – так само без підлоги і з аналогічною стелею. Навпроти через сіни влаштовано пекарню з такими ж підлогою та стелею, також із лавками та столиком.

Найзагальніші принципи розпланування повторює забудова й інших аналогічних об'єктів Дубнівського ключа, пропонуючи набір оригінальних варіантів, нерідко зі своєрідними особливостями. Так у Тороканові в “ізбі” влаштовано пекарську піч і два каміни. Один із них служив лише для освітлення й стояв при стіні, як можна здогадуватися, – окремо від іншого та печі. Через сіни знаходилася ліплена глиною світлиця з “білою” кахлевою піччю, а на схід від неї – прибудована плетена з хворосту комора.

Будинок Пелчинського фільварку мав “ізбу столову білу” з різаного й опрацьованого рубанком дерева, піч зелених кахлів із комином, лавки при ній та попід вікнами. Від заходу влаштовано такий же альков. У сінях знаходилася кухня з круглих брусів, збудована на чотири кути. Будинок мав спільний комин із хворосту, обмазаний глиною. Сіни і присінок так само зведено з круглого дерева; посередині знаходилася стіна-перегорода так само з кругляків. Той же матеріал використано для описаної навпроти пекарні, дим з якої виходив до сіней через вікно над дверима. Пекарську піч влаштовано на стовпчиках, а до пекарні з тесаного дерева прибудовано кімнатку із зеленою кахлевою піччю. Використання різноманітного матеріалу та натяки на способи поєднання окремих приміщень підказують, що будинок включав різночасові частини й у зафіксованому вигляді склався поступово. За цим криється одна з мало знаних прикметних особливостей давнього будівництва, яскраво відображена в описах як замкових ансамблів, так і міської житлової забудови.

Названий житловим будинок Головчицького фільварку зведено лише з кругляків. Ліворуч влаштовано пекарню, праворуч – обмазану білою глиною білу “ізбу” з каміном та зеленою кахлевою піччю. Двоє вікон мали віконниці, а третє, як вказано, – “зі стовпчиком”, тобто, можливо, було спареним із центральним стовпчиком на зразок знаних вікон львівських ренесансних кам'яниць. При ній знаходився прибудований у три стіни альков із заліпленим виходом до саду й дверима до збудованих із двох стін сіней. Докладніше описано критий соломом дах на кроквах (солому прикладено дрючками).

Будинок Іванівського фільварку над ставом включав лише кімнату й пекарню навпроти, що вказує на давніше походження, або ж старше, простіше планування. Одинокі особливості інтер'єру відзначено загороду для курей під пекарською піччю. Будинок іншого фільварку в тому ж селі, розташованого “на горі”, мав сіни з кругляків зі світлицею з “різаного дерева” та перегородою при одній стороні й виходом на город, де прибудовано невелику кухню з пекарською піччю на стовпчиках.

Своєрідно виділявся будинок фільварку в Погорільцях. Перед входом він мав “виставу” – ганок на дубових стовпах, пов'язаних між собою, із входом через хвіртку й сходами догори – на альтанку під гонтом з дванадцятьма вікнами із засувницями з драниць [3]. У влаштованій праворуч світлиці було двоє вікон, що відчинялися надвоє, камін і стара кахлева піч

на цегляному фундаменті, спільна й для сусіднього алькову за перегородкою; до нього примикало ще два таких же, один з них мав цегляний камін. У сінях за перегородою так само знаходилася кухня, обкладена деревом, над якою влаштовано ліплений глиною комин, вгорі мурований.

Будинок Семидубського фільварку збудовано з великого (“облого”) дерева, що разом із плануванням – тільки одне приміщення й комора через сіни – здатне вказувати на давніше походження, чи, принаймні, старшу традицію. Можливість підтверджують і “малі” вікна: з них лише одне мало шиби, два інші – тільки дерев'яні засувки, що є очевидною архаїчною ознакою.

Серед особливостей будинку Студенецького фільварку виділяється “обартлік” – вікно над вхідними дверима для освітлення сіней, віконниці в “ізбі”, комора побіч неї, підлоги з колотих дилів, груба з оббитим дранками комином у сінях. Через сіни знаходилася пекарня з піччю на стовпчиках.

Лаконічні описи подібних житлових будівель зберіг уже інвентар Степанського Михайлівського монастиря 1627 р. [4, с. 445–446.]. Ряд аналогічних джерельних матеріалів принагідно опубліковано при виданні описів маєтків князів Острозьких [5]. Досить близькою була й міська забудова Волині, на що, зокрема, вказує інвентар дому міщанина Трохима Сітки Ханевича на Залісоччі в Олиці (1684) з грубою у сінях та старою кахлевою піччю у світлиці [6, с. 74–75.].

Визначальний для описаної тут забудови планувальний уклад “хати на дві половини” ще донедавна повсюдно зберігався у сільському будівництві, в окремих регіонах функціонує й надалі. Так само залишалися чинними найважливіші принципи облаштування інтер'єру, хоча поодинокі деталі та їх конкретні історичні форми, природно, змінилися радикально. Так, звичайно, відішла солома для накриття, хоча це сталося тільки в другій половині ХХ ст. Ще раніше відійшло використання хворосту та його обліплення глиною. Наскільки свого часу така практика була поширеною – яскраво засвідчують джерельні матеріали волинського походження. Опис іваньського фільварку “на горі” згадує, зокрема, “mlinków dwa małych z chrustu brzozowego uplecione, słomą pokrite” [7]. На початку ХVІІ ст. в Кременці плетеним з хворосту був навіть парафіяльний костюл [8, с. 80.]. У дворі Ходкевичів у Млинові за описом 1750 р. плетеною з хворосту й ліпленою виявилася каплиця (та описана тут же прибудована до будинку комірка) [9]. Звичайно, з часом із хворосту зводили насамперед господарські приміщення. Проте наведені приклади доводять, що колись він відігравав істотнішу роль у якнайширшій будівельній практиці.

Останній наведений приклад може бути яскравим свідченням того, наскільки несподівані з огляду дотеперішніх усталених поглядів на будівництво вирішення нерідко пропонували давніші часи. Очевидна необхідність істотного поглиблення дотеперішніх

і надалі достатньо “вступних” уявлень про історію будівництва на українських землях диктує неминучість звернення до якнайширших пластів самої традиції. Тільки так вдасться відійти від дотеперішніх достатньо поверхових оглядів “парадної” сторони явища та наблизитися до його осмислення у справжньому історичному контексті.

Додаток.

Описи будинків у фільварках Дубнівського ключа за інвентарем 1723 р.

Folwark Surmicki.

Na przedmieściu Surmickim folwark zamkowy, do ktorego z przyjazdu od Dubna wrota z tarcic na biegunach drewnianych we dwoie się otwierające, przy których wrotach furtka z tarcic na biegunach drewnianych z zap[o]rą (S. 29) drewnianą. Niedaleko wrot budynek mieszkalny z drzewa budowany, do ktorego drzwi z deszczek na biegunie drewnianym z zaporą drewnianą y obrtkiem (sic!). Z tey sieni drzwi drugie na ogrod tylny z deszczek na biegunie drewnianym z obarthkiem, w sieniach komin z tar[cic] nieolepiony, nad nim daszek z dranic. Po prawey ręce drzwi do izby z deszczek na biegunach y hakach dwóch żelaznych, haczek y wrzeciędz, skoblów żelaznych cztery, kominek kapiasty, ław przy ścianie dwie, w ścianie okien dwie puste, złe, stare, piec kaflowy biały, stary, zły, przy piecu ławek dwie, powała z drzewa łupanego, podłogi niemasz, szafa prosta przy ścianie z deszczek. Tamże z izby komora, do niey drzwi z deszczek na zawiasach y hakach żelaznych, wrzeciędz we dwa ogniwa, skoble dwa żelazne w ścianie, okienek dwie, jedno szklanne, drugie puste, tamże przy ścianie ława y pułka, powała z drzewa łupanego, podłogi niemasz. Ex opposio tey izby piekarnia, do niey drzwi z deszczek na biegunie drewnianym, w ścianie okien cztery szklannych, w których szyb z kылка wybitych, piec piekarniany, ław przy ścianie trzy, stolik prosty mały, powała z drzewa łupanego, podłogi niemasz (S. 30).

Folwark Torokanowski.

Budynek folwarkowy w srzodku podworza z drzewa okrągłego budowany, do sieni drzwi z tarcic na biegunie drewnianym z klamką drewnianą y obarthkiem, z tych sieni drzwi drugie na tył z tarcic bez żelaza. Po prawey ręce do izby drzwi z tarcic na biegunie drewnianym, piec piekarniany wielki z kominem wywiedziny do sieni, przy ścianie kominek, drugi do świcenia w ścianie, okienek trzy szklannych, szyby w jedną oprawne z zasuwkami, stolik prosty na nogach kryżowych, ław dwie przy ścianie, pułka przy ścianie, powała z deszczek, podłogi niemasz. Naprzeciwku tey izby idąc przez sień do świetlicy, drzwi z tarcic na zawiasach y hakach żelaznych z zaszczepką żelazną. W tey świetlicy piec kaflowy biały, okien dwie, szyby w drzewno oprawne, ław dwie, przy ścianach stoł prosty na nożkach prostych, powała z drzewa łupanego. Ta świetlica w srzodku gliną wylepioną. Przy teyże świetlicy na wschod słunka komora z chrustu pleciona, do niey drzwi z deszczek na biegunie drewnianym z

zamkiem y kluczem drewnianym na sochach y kluczyskach. Ten budynek wszytek słomą pokryty (S. 35).

Folwark Pelczyński.

Przychodząc pod budynek mostem przede drzwiami z deszczek ciesanych, pierwsze drzwi do sieni z tarcic na biegunie drewnianym bez zamknięcia. Wszedszy w siaki, po lewey ręce izba stołowa biała, do której drzwi z tarcic hembłowane, przy których antaba y klamka żelazna na zawiasach y haka[ch] żelaznych, w tey izbie piec kaflowy zielony, nowy kominek szafiasty, okien cztery w ołów oprawne z szybami, z zawiaskami, z zaszczepkami żelaznemi. Te okna pilney potrzebują reparać. W tey izbie ściany, podoga y powała z drzewa rzniętego hembłowane, przy ścianach ław dwie y przy piecu ławek małych dwie. W teyże izbie stoł ieden składany na zawiasach żelaznych, a dwa stoliki proste. Z izby idący na zachod słunka, alkierz z tego drzewa budowany jak izba, do niego drzwi z tarcic hembłowane na zawiasach y hakach żelaznych, w niem okien dwie w ołów oprawne. Wychodząc z tego alkirza do sieni, drzwi z tarcic hembłowane na zawiasach y hakach żelaznych z wreciędzem, przyboiem y zaszczepką żelazną. W tych sieniach iest kuchnia z drzewa okrągłego na cztery węgły zbudowana. Nad którym budynkiem y kuchnią de wszystkich dymów komin wywiedziony chrustem pleciony y gliną ze srodku wymazany aż do wirzchu, który potrzebuie poprawy. Sień y przysionek iest z drzewa okrągłego budowany y posrzodku sionek y sień iest przegroda ściana z drzewa okrągłego. W tey ścianie drzwi z deszczek na biegunie drewnianym bez zamknięcia. Z tey sieni wchodząc do piekarni, drzwi z deszczek na biegunie drewnianym, nad temi drzwiami okno dla wychodzenia dymu z piekarni, ktura piekarnia z drzew[a] okrągłego budowana, w niey okien małych trzy z szybami, piec piekarniany na słupkach stojący, ław dzie y stoł prosty w jedną deskę. Do teyże piekarni przybudowana izdebka z drzewa ciesanego, do nieyże drzwi z deszczek na biegunie drewnianym z wreciędzem y skoblami żelaznemi, w ktorej iest okien dwie w drzewo oprawne z szybami, w niey iest piec kaflowy zelony. Ten budynek słomą kryty (S. 40).

[Hołowczyce]

[...]posrzod podworza budynek drewniany mieszkalny. Idąc do sieni, przede drzwiami mostek drewniany z deszczek ciesanych, drzwi do sieni z deszczek ciesanych na biegunie drewnianym, przy nich zamknięcie drewniane, to iest zawirtka. Wszedszy w sień, po lewey ręce piekarnia z d[rz]ewa okrągłego budowana, do niey drzwi z deszczek na biegunie drewnianym, w ti izbie okien trzy, okien dwie z szybami, szyb dziesięć, a trzecim oknie zasow. W niey piec piekarniany, ław dwie y stoł prosty, powała z deszczek ciesanych. Tamże po prawey ręce izba biała z drzewa okrągłego, do niey drzwi z tarcic na zawiasach y hakach żelaznych, wrzeciędz y zaszczepka y klamka żelazna. W niey komin kapiasty piec kaflowy zielony (sic!), podłoga z deszczek y powała ciesanych, okien dwie z okiennicą*, iedne okno z słupkiem z szybami w ołów oprawne z

* Два останніх слова вписано над рядком.

haczkami, zawiaskami y z zawiaskami żelaznemi. Ta izba glino biało ze srodka wylepiona, w ty izbie stoł niewielki. Z tej izby idąc do alkierza, drzwi z tarcic na zawiasach y hakach żelaznych, wrzeciędz y zaszczepka żelazna. Ten alkierz z drzewa okrągłego we trzy ściany przybudowany do świetlicy. W tym alkierzu okien dwie, szyby w ołow oprawne, przy nich okuwki, zawiaski, zaszczepki żelazne, okiennic dwie na zawiaskach żelaznych, podłoga y powała z deszczek ciesanych, we szrodku glino biało lepiony. W tym alkierzu po lewey stronie ku ogrodowi drzwi z tarcic zabite y zalepione z zawiasami y hakami żelaznemi. Wychodząc z tego budynku w sień ku zachodu słunka, w sieniach drzwi drugie z deszczek na biegunie drewnianym, przy nich drewniane zaparcie. Ta sień we dwie ściany z drzewa okrągłego, w tych sieniach komin wylepiony aż do wirzchu. Ten budynek na krokwiach słomą kryty y pułżynami przyłożony. Tamże pod tym budynkiem loch stary mały we szrodku dembiną ostawiony, do niego drzwi z deszczek, przy nich zaszczepka (S. 45).

Folwark Iwański.

Wiażd do dworu od tzuw z grobli, wrota z deszczek proste na biegunie drewnianym. Tamże budynek mieszkalny po prawey ręce z drzewa budowany, drzewo okrągłe, drzwi do sieni z tarcic na biegunie drewnianym z klamką y oborthkiem drewnianym (sic!), po lewey ręce izdebka, do niej drzwi z tarcic na biegunie drewnianym, w ti izbie okien dwa złe, szyby powybiane, piec kaflowy zły, przy nim kiedyś był kominek kapiasty z gliny lepiony, ław dwie przy ścianach, podłogi niemasz. Powruciwszy do sieni, drzwi drugie ku jezioru z deszczek na biegunie drewnianym z klamką drewnianą. Naprzeciwko pomienionej izby piekarnia, do niej drzwi z tarcic na biegunie drewnianym, piec piekarniny z gliny lepiony, pod nim ogrodzenie na kury, okienek w ścianie cztery z zybami w drzewo oprawnemi, ław przy ścianie dwie, pułka z deszczyki, powała z deszczek ciesanych, w sieni komin z gliny lepiony wywiedziony nad dach bywał. Ten budynek słomą pokryty (S. 49).

Tamże drugi folwark na gurze.

[...]Budynek mieszkalny. Do sieni drzwi z tarcic na biegunie drewnianym z wrzeciędzem y klamką drewnianą. Ta sień z drzewa okrągłego budowana, do izby drzwi z tarcic na zawiasach y hakach żelaznych, wrzeciędz y zaszczepka żelazna. Ta izba z drzewa rzniętego budowana. Wszedszy do izby, po lewey ręce komin kapiasty w sień wywiedziony, piec kaflowy zielony, okien pięć w ołow oprawne, podłogi niema, ku iednemu boku w izbie przegroda, ława iedna, a druga mała, idący z tej izby na zatyłek ku ogrodowi drzwi z tarcic na zawiasach y hakach żelaznych z wrzeciędzen y zaszczepką. Tamże we trzy ściany przybudowana kuchenka, w niej piec piekarniany na słupkach. Za toż kuchenką chlewek z chrustu plectiony stary słomą kryty, do niego drzwi z deszczek z zaszczepką żelazną y przyboiem. Ten budynek mieszkalny na krowiach, słomą kryty. Od tego budynku postąpiwszy na zachod słunka, mlinków dwa małych z chrustu brzożowego uplecione, słomą pokryte (S. 50).

[Pohorilec]

Budynek mieszkalny z drzewa budowany, przed którym z podworza wystawa na słupach dębowych wiązanych obwiedziona tarcicami, furtka z dranic, na gorę wschodek, do którego drzwi z tarcic na biegunie drewnianym. Wschodek na tę altankę okien pustich dwanaście z zasuwnicami z tarcic, podłoga y powała z tarcic, ta altanka gontami pobita. Z której wszedszy do sieni budynkowej, drzwi z tarcic na zawiasach y hakach żelaznych dwóch z klamką drewnianą y obartlem, powała nad sienią z tarcic, podłogi niemasz. Po lewey ręce drzwi do izby z tarcic na zawiasach y hakach dwóch żelaznych, haczek ze dwiema skoblami żelaznemi, okien szklanych w ołow oprawnych dwie we dwoie się otwierające na zawiasach, kolek cztery, haczyków cztery, a stoł obłuzni prosty na podnożkach, stołków prostych sześć, piec kaflowy zielony stary, którego połowa w izbie, połowa w alkierzu na fundamencie z cegły murowanym, przynim komin murowany do siennego wywiedziony, powała z tarcic, podłogi niemasz. Tamże alkierz w zapierzeniu z tarciec, do którego drzwi z tarcic na biegunach drewnianych, wrzeciędz, skoble dwa żelazne, oba (S. 55) rtlik drewniany, okno szklane w drzewo oprawne, przy którym okiennica zasowana. Drugi alkierz obok w zapierzeniu także z tarcic, do niego drzwi także z tarcic na biegunie drewnianym, wrzeciędz, skoble dwa żelazne, okno szklane w drzewo oprawne, pobok drzwi z tarcic do trzeciego alkierza, drzwi z tarcic na zawiasach y hakach żelaznych, wrzeciędz, skoble dwa żelazne, okno szklane w ołow oprawne z okiennicą zasowaną, powała z tarcic, podłogi niemasz, tamże drzwi w podworze z tarcic na biegunach drewnianych, wrzeciędz, skoble dwa żelazne, kominek z cegły murowany kapiasty do siennego komina wywiedziony. W tymże alkierzu połowa pieca kaflowego z izby będącego w zapierzeniu z tarcic, także drzwi do izby supraopisaney w zapierzeniu, essistych zawiasach, wrzeciędz, skoble dwa żelazne. Do sieni wyszedłszy, kuchnia w zapierzeniu z drzewa, do której drzwi z tarcic na biegunach drewnianych, ognisko w błożeniu z drzewa, na którym komin w gliną lepiony, wierchem murowany (S. 56).

Folwark Semidubski.

Budynek folwarkowy z drzewa obłego, do którego sieni, drzwi z deszczek na biegunie bez żelaza, piec piekarniany z gliny lepiony, okienek trzy małych, w iednym szklane, a dwie puste tylko zasuwki drewniane, ław dwie przy ścianach, stoł olchowy mały z podnożkami, powała z drzewa łupanego, podłogi niemasz, a pod piecem zagrodzenie drabinkami. Naprzeciwko tej izby w sieni komora, do niej drzwi z deszczek na biegunach drewnianych z zaporą drewnianą, na ścianie okienka wycięte, pułka iedna, powała z drzewa łupanego. Z sieni supra opisaney drzwi w połę z deszczek na biegunie drewnianym z zaporą drewnianą [усі будівлі накриті соломом] (S. 67).

Folwark Studeniecki

Budynek mieszkalny folwarkowy. Przede drzwiami ściennymi tego budynku mostek z deszczek ciesanych, do

sieni drzwi z deszczek nabiegunie y obłęgu dębowym z klamką drewnianą y obartlikiem drewnianym, po prawey ręce do izby drzwi z deszczek na biegunie y obłęgu dębowym, w tey izbie okien dwie szklanych w ołow oprawne, jedna kwatyrą we двоіе otwieraiąca, przy nich okienic dwie z deszczek na biegunach drewnianych, ław przy ścianach dwie, piec taflowy biały zły na fundamencie z cegły murowanym, przy piecu ław dwie małych na słupkach dwoch, przy nim kominek kapiasty do sięnego komina wywiedzony, powała z tarcic, podłoga z dyliny łupaney. Do komory drzwi z deszczek na biegunie drewnianym z zamkiem y kluczem drewnianym, wrzeciodz

y skoble dwa żelazne, w ścianie okienko małe z zasuwko bez szyb, powała z dyliny łupaney, podłogi niemasz. Ta izba y komora glino białą ze szrodka, w sieniach komin na drubą obity dranicami na dach wywiedziony. Exposito naprzeciwko izby w sieniach piekarnia z drzewa okrągłego, do niey drzwi z deszczek ciesanych bez żelaza, okien dwie y trzecie małe, szyby w drzewno oprawne, piec piekarniany na słupkach, ław przy ścianach trzy. W sieniach na tył idące drzwi z deszczek na biegunie drewnianym z zaporą drewnianą. Ten budynek słomą nakryty, wirz budynku zły, reparațiey potrzebuie (S. 73).

APL, zesp. 79, sygn. 40.

ДЖЕРЕЛА

1. Archiwum Państwowe w Lublinie (надалі – APL), zesp. 79 (Archiwum Lubomirskich z Dubna), sygn. 40. Висловлюю щирю подяку Андрієві Фелонюку, який привернув мою увагу до цього комплексу матеріалів. Зазначений фонд включає скромну випадково збережену частину дубенського замкового архіву: Wierzbicka E. Znaczenie archiwów rodowych i ich stan przygotowania do badań historycznych na przykładzie archiwaliów książąt Woronieckich z Huszlewa i Lubomirskich z Dubna // *Miscellanea Historico-Archivistica*. – Warszawa, 1998. – Т. 9. – С. 67–68.
2. Численні приклади такого поєднання з теренів Волині зафіксовано, зокрема, в описах Олицького замку XVII–XVIII століть: Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. / Зібрав і підготував до друку Володимир Александрович. – Луцьк, 2007. С. 53, 55, 57, 58, 59, 67, 70, 72, 73, 90–91, 98, 99, 122, 124, 125, 126, 129, 131–132, 133, 134, 136, 139, 140, 141.
3. Такі альтанки належали до поширених елементів тогочасного будівництва. Їх відзначають, наприклад, описи Олицького замку, резиденції Радивилів у Львові середини XVIII ст. та плебанії жовківського парафіяльного костюлу другої половини цього ж століття: Інвентарі... – С. 127; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zesp. 354 (Archiwum Radziwiłłów), dz. XVIII, sygn. 444, S. 10–11, 24–25, 76; Александрович В. Акт візитації жовківського парафіяльного костюлу 1728 року та недатований опис плебанії другої половини XVIII століття // *Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство*. – Львів, 2007. – Вип. 7. – С. 172.
4. Александрович В. Інвентар Степанського Михайлівського монастиря 1627 року // *Український археографічний щорічник*. – Київ, 2006. – Вип. 10–11. – С. 445–446.
5. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упорядник Віктор Атаманенко. – Київ; Острог; Нью-Йорк, 2004.
6. Александрович В. Опис міщанського дому на Залісоччі в Олиці з 1684 року // *Минуле й сучасне Волині й Полісся: народна культура: шлях до себе. Збірник наукових праць. На пошану Олексія Федоровича Ошуркевича з нагоди його 70-річчя. Матеріали Волинської обласної науково-етнографічної конференції, м. Луцьк, 10–11 квітня 2003 року*. – Луцьк, 2003. – С. 74–75.
7. APL, zesp. 79, sygn. 40, S. 50.
8. Теодорович Н. И. История города Кременца Волынской губернии. – Седлец, 1904. – С. 80.
9. AGAD, zesp. 354, dz. XXV, sygn. 2478, S. 3.

УДК 726.5 (477)

В. Т. Завада

(*м.Київ*)

ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ПОЛІСЬКИХ ДЕРЕВ'ЯНИХ ХРАМІВ ВОЛИНСЬКОГО ТИПУ

На підставі комплексного вивчення історичних джерел та натурного обстеження пам'яток дерев'яної архітектури XVI-XIX ст.ст. на території північних районів історичної Волині досліджуються особливості формування волинського типу поліських дерев'яних храмів з виділенням головних етапів цього процесу та його історично обумовлених відмінностей у різних частинах регіону.

On the basis of the complex study of historical sources and model inspection of sights of the wooden architecture of the XVI-XIX ages on territory of the northlands of historical Volyn the features of forming of volynsky type of polisky wooden temples are probed with the selection of the main stages of this process and it's historically conditioned differences in different parts of region.

Однією з визначальних ознак дерев'яної архітектури північних районів України (і, зокрема, історичної Волині) на протязі багатьох століть була її складна територіальна організація, пов'язана з співіснуванням тут цілої системи окремих (хоча й споріднених в архітектурно-будівельному та художньо-стильовому відношеннях) будівельних шкіл та осередків, досить влучно названих с.Таранушенком "архітектурними діалектами"[8, с.8]. Не є винятком у цьому відношенні і традиційні сакральні будівлі Українського Полісся, локальні особливості яких більш детально розглянуті в окремому дослідженні [3, с.133-145]. Незважаючи на виняткове типологічне різноманіття цього явища, найбільш помітне місце у ньому посідають дерев'яні храми особливого локального типу - волинського, які і в кількісному, і в територіальному, і навіть в часовому відношеннях значно переважали решту архітектурно-будівельних шкіл та осередків регіону. Ареал поширення таких будівель охоплював досить велику за площею територію Волинського Полісся від річок Горині і Случі на сході до повноводого Західного Бугу на заході, включаючи в себе більшу частину Волинської і Рівненської областей, а також південно-західні райони Житомирщини. Не менш вражає унікальний хронологічний діапазон зазначеної групи поліських дерев'яних храмів, найбільш ранні зразки яких датуються початком XVI-го, а найбільш пізні другою половиною XIX-го і навіть початком XX-го століть.

Саме в західній частині Полісся, у межиріччі Західного Бугу та Горині, на початку XVI століття було зафіксовані найбільш ранні зразки дерев'яних храмів особливого, волинського, типу, архітектура

яких помітно відрізнялася від інших локальних шкіл та різновидів традиційного сакрального будівництва регіону. Найголовніша відмінність храмів волинського типу полягала у підкресленому раціоналізмі їхнього планувального і об'ємно-просторового рішення, тяжінням до "чистих" геометричних форм (квадратних, круглих, кубічних, сферичних), а також притаманними їм врівноваженими і спокійними пропорціями. Найбільш чітко і послідовно це втілювалося в архітектурно-конструктивному рішенні їх рублених верхів, особливістю яких був м'який, беззаломний (виключно за допомогою чотирьох плоских парусів), перехід до четверика нижнього ярусу, а також своєрідні співвідношення між гранями склепінчастого перекриття, які наближають його форму в плані до рівнобічного восьмикутника. До цього слід додати ще одну характерну для храмів волинського типу ознаку, пов'язану з влаштуванням обхідних аркад-галерей на стовпах ("опасання") та розвинених карнизів на кронштейнах, які відігравали роль головних горизонтальних акцентів цих будівель, надаючи їм своєрідного приземкуватого вигляду.

Перелічені особливості зазначеної локальної групи культових споруд свідчать про помітний вплив на їхню архітектуру художньо-стильових ідей і композиційних прийомів західноєвропейського Відродження, яке в цілому відіграло надзвичайно важливу роль у формуванні волинської, як і сусідньої з нею галицької шкіл українського зодчества. Показово, що найголовнішим різновидом дерев'яних церков на території Волинського Полісся упродовж всієї багатовікової історії їх формування та розвитку були тризрубні храми з одним центрально розташованим

Рис.1. Ковель. Благівіщенський собор 1505 р. За Ф. К. Волковим.

верхом, являючи собою найбільш послідовне відображення загальної ренесансної спрямованості традиційного культового будівництва в західній частині регіону. Це добре простежується на прикладі найбільш раннього серед зафіксованих тут храмів волинського типу – Благівіщенського собору 1505 року в м.Ковелі Волинської області, фотографію якого ще на початку XX століття навів у своїй роботі відомий український дослідник Ф.Волков [1, с.44]. Крім зазначених вище ознак храмів волинського типу, особливо слід відзначити помітне домінування центрального об'єму у загальній композиції споруди, що споріднює її з іншими зразками найбільш давніх дерев'яних церков з властивим для них баштоподібним силуетом (рис.1).

На користь цього припущення свідчить також архітектура найбільш раннього серед зафіксованих тут дерев'яних храмів волинського типу – Преображенської церкви середини XVI століття. у селі Нуйно Волинської області, який складається зараз з чотирьох послідовно розташованих з заходу на схід приміщень – прямокутних у плані дзвіниці та бабинця, квадратної нави та гранчастої апсиди. Триярусний об'єм дзвіниці відрізняється при цьому властивими для другої половини XIX ст. художньо-стильовими ознаками і не пов'язаний конструктивно з рештою елементів споруди, що в комплексі з суперечливим характером теперішнього бабинця (з хорами на другому ярусі)

свідчить про значні пізніші перебудови західної частини храму. На користь цього припущення свідчать також й старовинні описи будівлі, згідно з якими “залишилися у первісному вигляді лише частина вівтарна і середня, а сучасний бабинець був колись дзвіницею. У 1765-67 рр. бабинець надбудований другим поверхом, де розміщені хори, дзвіниця знову прибудована, а при вівтарі прибудована ризниця” [9, с.275].

Комплексний аналіз різних історичних джерел, а також ретельне натурне обстеження пам'ятки, наведені в окремому дослідженні [4, с.149-150], свідчать про те, що первісно Преображенська церква являла собою класичний зразок тридільного дерев'яного храму з дзвіницею над бабинцем, подібного за своїм об'ємно-просторовим рішенням до одного з найдавніших в Україні типів сакральних будівель, виникнення яких пов'язується деякими авторами з художньо-стильовими проявами архітектурної готики [2, с.58]. Завершуючи стислу характеристику дерев'яної церкви у Нуйному, слід відзначити, що незважаючи на влаштування над її бабинцем додаткового об'єму каркасної дзвіниці, композиційною домінантою споруди залишається високий, баштоподібний, об'єм нави. З іншого боку, навіть до описаної вище реконструкції Преображенської церкви її об'ємно-просторова композиція так і не набула характерного для відповідних західноєвропейських прототипів асиметричного вигляду, по суті повторюючи

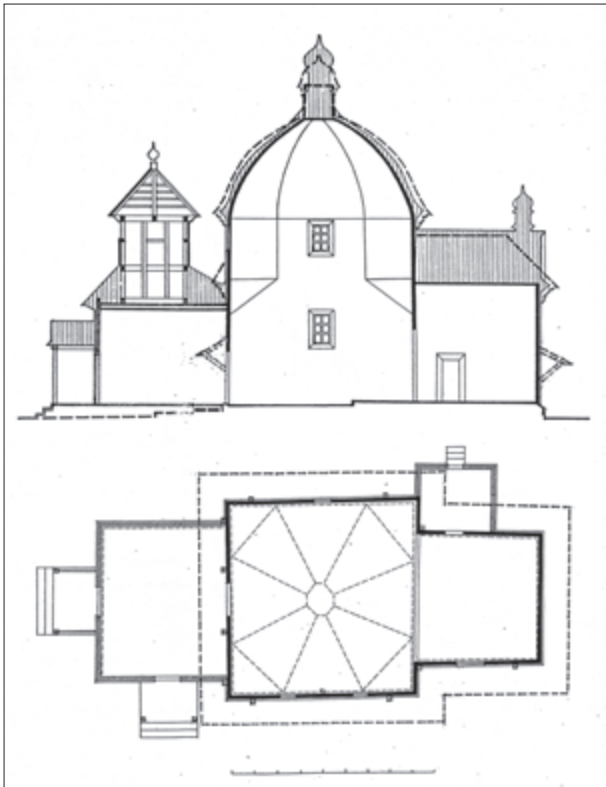

Рис.2. Лудин. Волинська обл. Миколаївська церква 1601 р.
План та поздовжній розріз.
Обміри та креслення В. Завади.

апробовану упродовж багатьох століть схему традиційного тризрубного триверхого храму [7, с.84]. Особливо треба підкреслити, що архітектурна пам'ятка в с.Нуйному є поки що єдиним серед зафіксованих на Поліссі зразків храму волинського типу з дзвіницею над бабинцем, використання яких традиційно було властивим для культових споруд з архаїчними архітектурно-будівельними ознаками на зразок дерев'яних церков XVI ст. у Гішині та Качині Волинської області. Це зайвий раз свідчить про досить помітне хронологічне відставання процесу становлення властивих для поліських дерев'яних храмів волинського типу особливостей по відношенню до найбільш архаїчних сакральних будівель регіону, що проявилось також у стрімкому збільшенні кількості досліджуваної групи культових споруд у XVII і, особливо, XVIII століттях.

Повертаючись до нетрадиційних для поліських дерев'яних храмів волинського типу композиційних схем і прийомів, які не одержали скільки-небудь значного поширення (як це сталося, наприклад, з влаштуванням дзвіниці над бабинцем у нуйненському храмі), не можна обминути увагою ще одну досить давно за хронологією пам'ятку архітектури – Миколаївську церкву 1601 р. у селі Лудин під Володимиром-Волинським. Зараз пам'ятка являє собою типовий тридільний поліський храм з традиційним восьмигранним верхом над навою

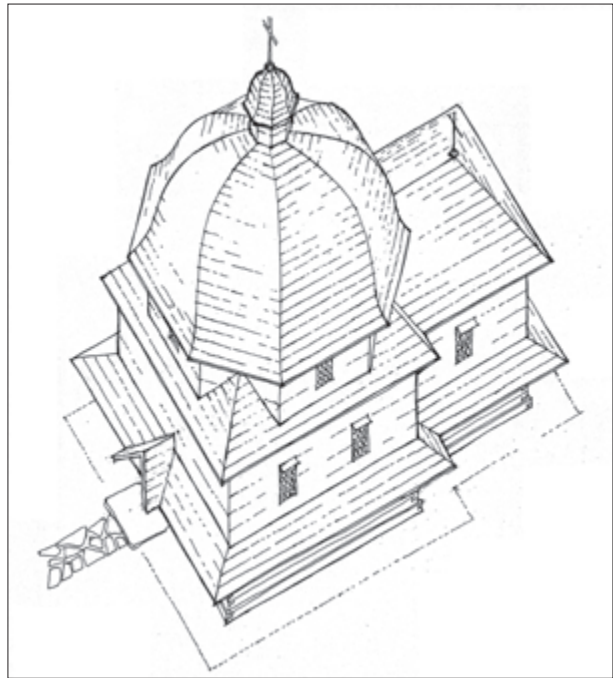

Рис.3. Лудин. Волинська обл. Миколаївська церква 1601 р.
Реконструкція В. Завади.

та каркасною дзвіничкою над бабинцем, нагадуючи ззовні щойно розглянутий храм у Нуйному (рис.2), але проведений автором аналіз композиційних і конструктивних особливостей будівлі показав, що сучасний вигляд Миколаївської церкви (і, насамперед, її західної частини, включаючи й дзвіницю) не відповідає первісному, відображаючи цілу низку пізніших перебудов пам'ятки [4, с.150-152]. Не заглиблюючись у деталі згаданої реконструкції, зазначимо, що первісно лудинський храм являв собою дводільну одноверху споруду (рис.3), яка не має аналогів серед храмів волинського типу, хоча добре відома у сусідніх районах Лемківщини і Галичини (П'ятницька церква XVII століття у Белзі, Онуфріївська церква 1680 р. у Буську на Львівщині та інші.). Досить рання хронологія лудинського та подібних до нього дерев'яних храмів (XVI-XVII ст.ст.), як і їх компактне розташування в межах порівняно невеликого ареалу на стику Волинського Полісся, Галичини та Лемківщини, набувають особливого значення в світлі локалізації в районі Воломира-Волинського двох відомих дводільних кам'яних храмів (Троїцької церкви XV ст. у Зимному та Василівської церкви XIII - поч. XVI століть у Володимирі-Волинському), пов'язуваних більшістю дослідників з безперечним впливом архітектурної готики. Це дозволяє припустити, що Миколаївська церква належить до досить невеликої групи двозрубних одноверхих храмів на південно-західному пограниччі Полісся, походження яких (як і розглянутих дещо раніше дерев'яних церков з дзвіницею над бабинцем) слід пов'язувати з окремими

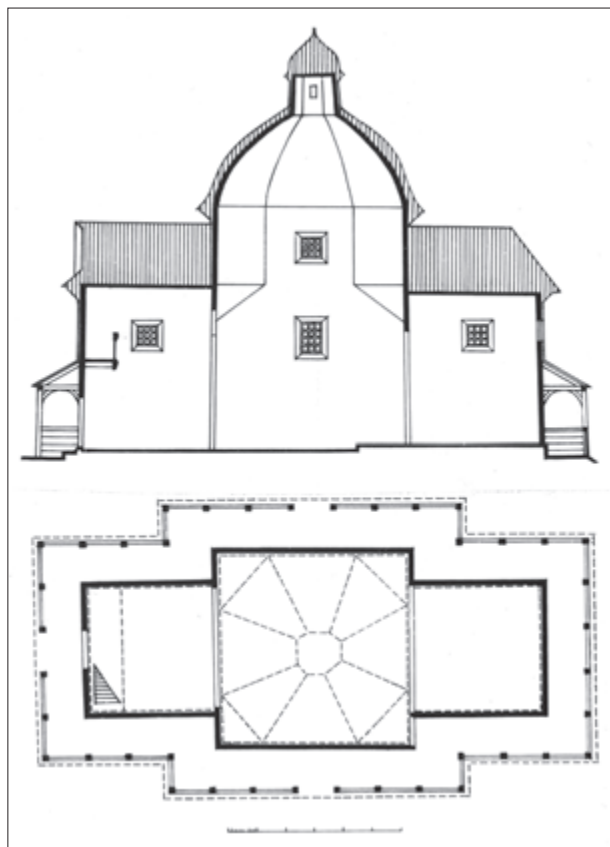

Рис.4. Щекичин. Рівненська обл.
Михайлівська церква 1655 р. План і розріз.
Реконструкція В. Завади.

готичними проявами у традиційному культовому будівництві досліджуваного регіону.

Як зазначалося раніше, найбільш поширеним на території Волинського Полісся різновидом дерев'яних храмів тривалий час були тридільні будівлі з одним центрально розташованим верхом, зафіксовані тут починаючи з XVI і кінчаючи першою половиною XX-го століття. До найбільш ранніх зразків подібної будівлі слід віднести Миколаївську церкву 1655 р. у Щекичині на Рівненщині, в якій (на відміну від архітектурних пам'яток у Нуйному та Лудині), збереглися всі найважливіші особливості первісного композиційного рішення, а також практично всі головні конструктивні елементи та вузли будівлі XVII ст. Первісну композиційну основу споруди складають три послідовно розташовані з заходу на схід оточені опасанням зруби (тобто бабинець, нава і вівтар) квадратної в плані форми, центральний з яких більше за бічні і перекритий традиційним восьмигранним верхом волинського типу, в той час як зруби бабинця і вівтаря - двосхилими дахами з плоскою стелею в інтер'єрі (рис.4). Граничний лаконізм і врівноваженість кожного з елементів цієї дещо суворой будівлі відбивають властиві для початкових стадій формування тридільних

одноверхніх храмів волинського типу риси, які цілком відповідають загальній ренесансній спрямованості цієї локальної школи традиційного культового будівництва Полісся. Слід відзначити, що у XVII ст. тридільні одноверхі храми на зразок щекичинського зводили лише в окремих поодиноких випадках (у Підбереззі, Зборишеві, Щурині Волинської області), проте кількість цих будівель з наближенням до 1700-х рр. швидко зростала. Так, наприкінці XVII - на початку XVIII ст. на території Волинського Полісся з'явилася ціла низка таких церков (в Андрусіві, Воскодавах, Збужі, Корнині, Самострілах Рівненської області, Бранах, Бужанах Криничному, Когильному Волинської області), а починаючи з 1750-х рр. вони перетворилися на найбільш поширений різновид традиційних культових будівель волинського типу.

Поступове ускладнення пластичних і декоративних характеристик таких будівель проявлялося спочатку у заміні чотирикутної в плані форми апсиди на гранчасту, потім - у збільшенні розмірів і, зокрема, загальної висоти храму водночас з посиленням художньої виразності елементів зовнішнього та внутрішнього декору (віконних отворів, фігурних вирізів, форми карнизів та верхів тощо). Останнім, найважливішим, етапом цієї своєрідної "барокізації" досліджуваної групи поліських дерев'яних храмів слід визнати, безумовно, появу в основі класичного восьмигранного верху волинського типу ще одного рубленого залому, що помітно посилило виразність внутрішнього простору нави, а також збільшило загальну висоту всієї будівлі, надавши їй ззовні підкреслено вертикальних пропорцій. Особливо слід підкреслити, що ці нові тенденції у розвитку волинської школи поліського традиційного культового будівництва вперше і найбільш повно проявилися не в західній частині, а на сході Волинського Полісся - на Рівненщині, яка територіально відповідає історичному Погоринню з традиційно притаманним йому високим рівнем торгівельно-економічного та культурного розвитку.

З погляду на це не викликає жодного подиву те, що саме на Рівненщині, неподалік старовинного волинського містечка Гощі зберігся найбільш ранній зразок тридільного одновершого храму волинського типу "нового покоління" - церква Іоанна Богослова 1595 року у селі Синів. Детальне обстеження пам'ятки дозволило встановити, що її теперішній вигляд відображає цілу низку перебудов другої пол. XIX ст., хоча всі найголовніші елементи та ознаки храму кін. XVI ст. в цілому залишилися незмінними. До числа первісних елементів споруди слід віднести зруби апсиди та нави, посилені з зовнішнього і внутрішнього боків "лисицями", а також всю нижню (до карнизу) частину центрального верху включаючи чотири паруси, залом і перший ярус світлового восьмигранника з двома крихітними віконцями, закладеними зараз

брусками та прихованими під розписом. Верхня частина восьмерика (вище карниза) з чотирма досить великими вікнами з'явилася, на наш погляд, внаслідок вищезгаданої реконструкції XIX ст., про що свідчить характерна для форма каркасної бані з чотирма декоративними віконцями та крихітною маківкою у вінчанні. Певну художньо-стильову спорідненість храму з будівлями XIX ст. ще більше посилює надбудова над південною та північною стінами центрального зрубу двох перекритих двосхилими дахами трикутних фронтонів, остаточно приховавши у масиві нового декоративного завершення пам'ятки її старовинну архітектурно-конструктивну основу.

Таким чином, до реконструкції XIX ст. церква Іоанна Богослова у Синів являла собою монументальну, оперізану розлогим опасанням, тризрубну будівлю з одним центрально розташованим двоярусним верхом восьмикутної в плані форми. Унікальність пам'ятки полягає, передусім, у тому, що використаний в основі її склепінчастого верху додатковий залом є найбільш раннім серед відомих у поліській дерев'яній архітектурі випадків такого композиційного та конструктивного ускладнення рубленого перекриття у традиційному культовому будівництві Волині. Це тим паче важливо, що наступний випадок подібного удосконалення традиційного беззаломного верху у дерев'яних храмах цього регіону був зафіксований майже через сто років – у склепінчастому перекритті центрального зрубу Михайлівської церкви 1691 року у Карасині Волинської області (рис.5). Цікаво, що і цей приклад влаштування повноцінного (з додатковим заломом між четвериком нижнього ярусу та восьмериком рубленого склепіння нави) двозаломного верху у тризрубних одноверхих храмах волинського типу теж виявився поодиноким винятком з правила, чекаючи дійсно масового поширення зазначеного конструктивного прийому ще цілих півстоліття.

Початок реального крупномасштабного впровадження барокових ідей і прийомів у традиційному культовому будівництві Волинського Полісся можна пов'язувати тільки з серединою XVII ст. [5, с.116-118], коли тут з'явилася ціла група тридільних одноверхих храмів нового, дещо іншого стильового спрямування. Показово, що головний ареал поширення дерев'яних церков "нового покоління" локалізувався в районі найбільш давніх історичних центрів і поселень Погориння – Рівного, Пересопниці, Тучина, Гощі та інших. До числа найбільш ранніх зразків цієї групи будівель слід віднести, зокрема, Успенську церкву 1740 р. у Карасевичах неподалік Рівного, в архітектурі якої окремі барокові риси простежуються досить помітно (рис.6). Незважаючи на певні зміни у пам'ятці внаслідок її капітального ремонту у 1857 р. (прибудова невеликих об'ємів паламарні та додаткового вхідного приділу, а також влаштування окремого входу з ганком

Рис.5. Карасин. Волинська обл. Михайлівська церква 1691 р.
Північний фасад. Фото В. Завади.

у південній стіні нави), вони майже не позначилися на первісному композиційному рішенні храму, основу якого складають три послідовно розташовані з заходу на схід зруби бабинця, нави та апсиди квадратної в плані форми. Центральний зруб церкви набагато вище за бічні і, до того ж, перекритий двозаломним восьмигранним верхом, в той час як приміщення бабинця та апсиди – двосхилими дахами, які дістають лише до карнизу центрального четверика. Це не тільки дозволило розмістити у нижньому восьмерикі центрального верху чотири (а не традиційних два, як завжди) віконних отвори, але й надало загальній композиції будівлі баштоподібного характеру. Подібний прийом у комплексі з первісно відкритими вікнами верхнього восьмерика (у 1960-х рр. обшитими ззовні жерстю) сприяв виділенню нави не лише в екстер'єрі, але й в інтер'єрі храму, центральний простір якого помітно переважав бічні приміщення за висотою і ступенем освітленості.

Неважко помітити, що в архітектурному рішенні Успенської церкви простежуються і деякі характерні риси більш давніх дерев'яних храмів волинського Полісся (баштоподібна композиція споруди, квадратна в плані форма апсиди, лаконічне і стримане декоративне оздоблення тощо), і згадані вище ознаки нових

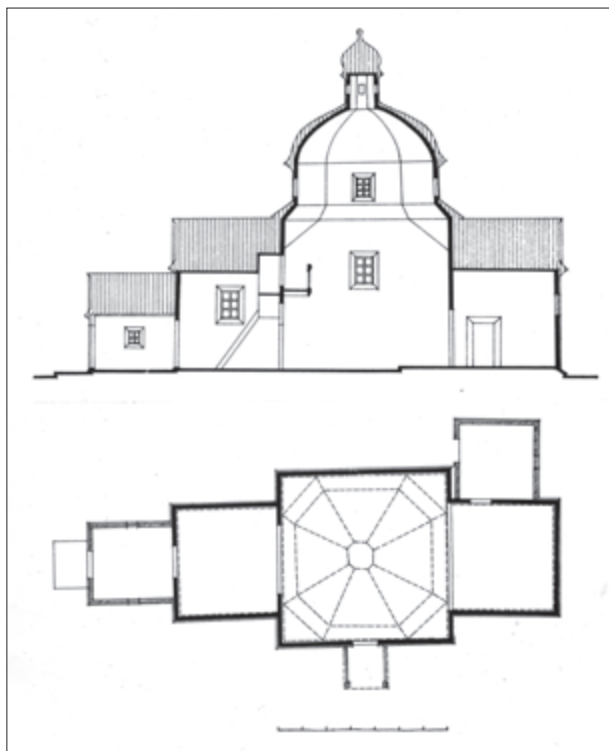

Рис. 6. Караєвичи. Рівненська обл.
Успенська церква 1740 р. План і розріз.
Обміри та креслення В. Завади.

художньо-стильових тенденції у розвитку зазначеної групи культових споруд (двозаломна конструкція рубленого верху, а також тяжіння до вертикалізму окремих елементів та всієї композиції в цілому), що свідчить про перехідний характер описаної пам'ятки. Чи не найбільш яскраво та послідовно барокові риси в архітектурі зазначеної групи поліських дерев'яних храмів виявилися у 1750-70-х рр. XVIII ст., що добре простежується на прикладі Михайлівської церкви 1752 р. у с.Тростянець Рівненської області [7, с.199]. Композиційну основу тростянецького храму складають три послідовно розташовані вздовж осі захід-схід зруби бабинця, нави і апсиди (перші два – квадратної, третій – шестикутної в плані форми), висота яких явно переважає їхні розміри в плані, що надає всій споруді в цілому та кожному з її об'ємів досить стрункого вигляду. Домінування вертикальних пропорцій в об'ємній композиції пам'ятки багато в чому визначається також влаштуванням над навою розвиненого двозаломного верху восьмикутної в плані форми, підкресленого завершенням бабинця та апсиди невисокими каркасними дахами відповідно двосхилої та п'ятисхилої форми.

Ще більш повно і послідовно особлива значимість нави виявлена в інтер'єрі споруди завдяки тому, що це приміщення помітно переважає бічні за своєю висотою і, на відміну від них, освітлене не одним, а трьома

ярусами віконних отворів (у четверику нижнього ярусу, восьмикутику і світловому ліхтаріку рубленого верху). Виділенню нави в інтер'єрі храму сприяє також розміщення в її західній стіні складного за формою фігурного вирізу, монументального триярусного барокового іконостасу, а також кількох обхідних галерей (хорів), які ілюзорно збільшують загальну висоту цього приміщення. Комплексність та всебічність виявлення в архітектурі Михайлівської церкви багатьох притаманних бароко художньо-стильових ознак свідчить про глибину проникнення цього стилю у традиційне культове будівництво Волинського Полісся у середині XVIII ст. і дозволяє віднести цю споруду до числа справжніх архітектурно-мистецьких шедеврів. Не менш важливо і те, що тростянецька церква не була в цей час якимось винятковим чи надзвичайним явищем у творчому доробку поліських народних будівничих, що проявилось у появі тут в середині XVIII ст. цілої низки надзвичайно яскравих за своєю архітектурою тридільних одноверхих храмів волинського типу, до яких, насамперед, слід віднести Михайлівську церкву 1751 р. у Сморгеві Рівненської області та зведеної трохи пізніше Михайлівської церкви 1776 р. у Макаревичах Волинської області.

Справжнім апофеозом і найповнішим втіленням барокових тенденцій у традиційному сакральному будівництві Волинського Полісся, безумовно, необхідно визнати архітектуру Успенської церкви 1756 р. у місті Рівному. До всіх найбільш характерних і неодноразово згадуваних вище ознак досліджуваної групи будівель необхідно додати ще й гранчасту, восьмикутну в плані форму центрального зрубу, яка надає пам'ятці досить несподіваного для храмів волинського типу скульптурного вигляду. Ця особливість споруди примушує усвідомити, що в її архітектурі виявився глибинний конфлікт між первісною ренесансною спрямованістю храмів волинського типу та новими художньо-стильовими тенденціями у традиційному культовому будівництві Волинського Полісся. Це, в свою чергу, дозволяє інакше подивитися і на той несамопитий “вибух” бароковості в архітектурно-художньому рішенні Успенської церкви, який насправді означав поступове згортання декоративних тенденцій у поліському сакральному будівництві водночас з поверненням до первісних основ цього надзвичайно своєрідного історико-архітектурного явища.

Звичайно, описана архітектурна пам'ятка у Рівному є єдиним зразком тридільного одноверхого храму волинського типу на Поліссі, де “бароковий дух” втілювався б у такій концентрованій і відвертій формі. Разом з тим, більш “помірковані” варіанти подібних будівель з властивими для них стрункими пропорціями головних об'ємів, розвиненою двозаломною структурою верху та порівняно складним характером декоративного

оздоблення продовжували зводити до кінця XVIII століття, що добре простежується на прикладі дерев'яних церков у Грабові (1755 р.), Поньбелі (1767 р.), Обарові (1781 р.), Колоденці (1788 р.), Дроздові (1788 р.) і Козлині (1793 р.) на Рівненщині. Щоправда, не можна не помітити, що переважна більшість подібних споруд локалізувалася лише в межах порівняно невеликого ареалу з центром у місті Рівному, тобто в середній частині історичного Погориння на південно-східному пограниччі Волинського Полісся.

Про обмежений характер барокових тенденцій в архітектурі тридільних одноверхих храмів волинського типу свідчить те, що за межами зазначеного ареалу у другій пол.XVIII ст. продовжували зводитися дерев'яні церкви з традиційною беззаломною основою верхів, квадратною в плані апсидою та іншими характерними ознаками цієї групи будівель. Серед них, насамперед, слід виділити такі класичні зразки традиційного культового будівництва Волинського Полісся як Покровська церква 1753 р. у с.Піскові та Миколаївська церква 1777 р. у с.Півчому на Рівненщині, Успенська церква 1780 р. у с.Шепелі та Лукинська церква 1795 р. в с.Усичах під Луцьком. Важливо підкреслити, що більшість традиційних, "ренесансних", зразків подібних споруд локалізувалися у межиріччі річок Західного Бугу та Стиру, тобто в західній частині Волинського Полісся, яку, очевидно, і слід визнати первісним джерелом і головним ареалом формування своєрідних художньо-стильових основ волинської локальної школи поліських дерев'яних храмів.

Чи не єдиним винятком з цього правила стала Дмитрівська церква 1792 р. з с.Нова Руда Волинської області, зведення якої тут, в одному з найбільш віддалених куточків Прип'ятського Полісся, було дещо несподіваним. Адже наприкінці XVIII ст. в південних районах Рівненщини, де свого часу барокові тенденції в архітектурі дерев'яних храмів волинського типу проявилися з найбільшою силою, цей процес по суті вже закінчився. Дивовижний і багато в чому казковий характер цієї невеликої, але навпрочуд стрункої і пластичної церкви полягає у тому, що вона знаходиться у головному епіцентрі реліктових форм поліської народної культури. Архаїзм споруди починається з її розташування на мальовничому піщаному пагорбі серед старого кладовища з дерев'яними хрестами і білими поліськими рушниками на них, а кінчається реліктовими дерев'яними палями – "стендарями", на яких стоїть будівля. Саме поєднання цих і деяких інших підкреслено традиційних рис (зокрема, чотирикутної в плані форми зрубів) пам'ятки з її несподівано стрункими пропорціями і, що найбільш цікаво, розвиненим двозаломним верхом надає споруді особливого колориту і вишуканості. Додатковим фактором високої містобудівної та історико-архітектурної цінності новорудського храму є також

*Рис.7. Метільне. Волинська обл.
Покровська церква 1810 р. Загальний вигляд.
Фото А. Буданцева.*

розташована поруч з нею класична двоярусна наметова дзвіничка з аркадою-галереєю на другому поверсі, яка утворює разом з Успенською церквою досить цілісний архітектурний ансамбль.

Особливе значення описаної вище пам'ятки полягає, передусім, у тому, що вона завершує яскраву, але порівняно коротку "барокову" фазу у розвитку головного різновиду традиційних культових будівель на території Західного Полісся – тридільних одноверхих храмів волинського типу. Адже наприкінці XVII-ого і, особливо, в першій пол.XIX-ого століття в архітектурі подібних будівель простежується процес поступового відновлення багатьох первісних ознак волинської школи у традиційному культовому будівництві Полісся – присадкуватих пропорцій, беззаломного переходу до восьмерикової основи центрального верху і, нарешті, чотирикутної в плані апсиди (рис.7). Ця закономірність у розвитку композиційних, конструктивних і художньо-декоративних характеристик останніх зразків таких храмів добре простежується при порівнянні пам'яток початку (у Метільному, Малій Глуші та Сильному Волинської області, Стрільську на Рівненщині) та середини XIX століття (в Буцині, Підгайцях і Шклині Волинської області,

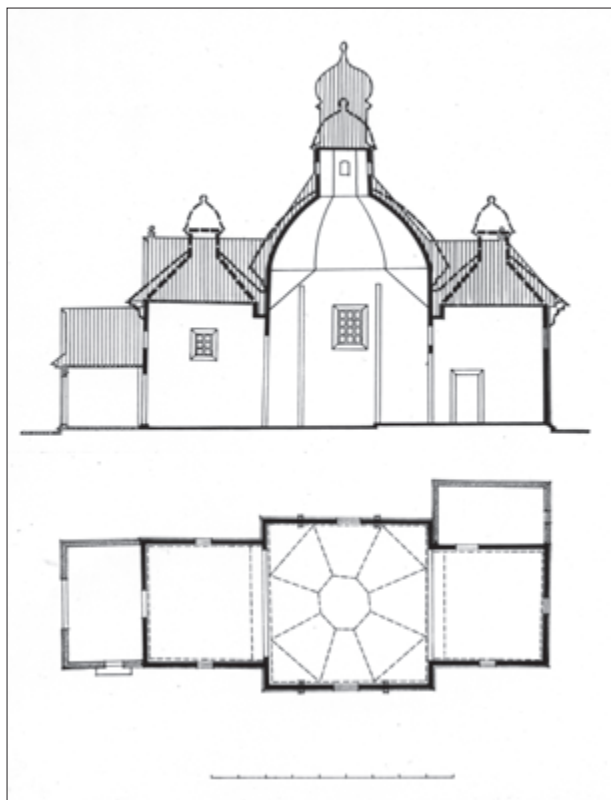

Рис. 8. Михнівці. Волинська обл.
Церква Різдва Богородиці 1642 р. План і розріз.
Обміри та креслення В. Завади.

Вільгорі, Липках, Городищі та Поліському на Рівненщині, Жолобному Житомирської області тощо). Звичайно, однією з найголовніших причин відновлення багатьох первісних ознак зазначеної групи культових будівель слід визнати стилістичний вплив архітектури класицизму та його внутрішня спорідненість з естетичними ідеями європейського Відродження.

Надзвичайно цікаву групу поліських дерев'яних храмів волинського типу становили також тридільні будівлі з трьома верхами, хоча їхнє поширення на території Західного Полісся так і не набуло такого масового та тривалого характеру, як у розглянутих вище одноверхих спорудах. Найбільш раннім зразком подібної будівлі серед зафіксованих на території Полісся є невеликий храм Стрітення у Михнівці на Камінь-Каширщині, яку у 1642 р. створив "будівничий церкви Філон Словицький, похований у церковному склепі" (рис.8). У 1720 р., при переносі храму на його теперішнє місце, рублені перекриття над західним та східним зрубами були розібрані (за винятком первісних тесаних водоточин на стику бічних зрубів з центральним) і замінені на прості каркасні дахи відповідно двосхилої і трисхилої форми. Підкреслений архаїзм цієї споруди, який простежується у використанні виключно чотирикутних в плані

Рис.9. Камінь-Каширський. Волинська обл.
Церква Різдва Богородиці 1723 р.
Фото В. Г. Леонтовича. 1910-і рр.

зрубів і найпростішого, однозаломного верху над навою, помножений на відсутність будь-яких слідів парусів у приміщеннях бабинця і вівтаря, дозволяють припустити, що західний та східний верхи Стрітенської церкви первісно були вирішені у вигляді рублених пірамідальних наметів чотирикутної в плані форми [4, с.152]. В цілому ж формування додаткових верхів над бабинцем і апсидою почалося, очевидно, ще на рубежі XVII-ого та XVIII-ого століть, виявляючись спочатку лише в інтер'єрі храму у вигляді прихованих у масиві даху невисоких зімкнутих склепінь. Найбільш раннім зразком такої будівлі є Михайлівська церква 1691 р. у с.Карасині Волинської області, де водночас з виявленим ззовні розвиненим двозаломним верхом над навою існує ще одне рублене восьмигранне склепіння над гранчастою апсидою, відкрите тільки в інтер'єрі цього приміщення. Аналогічні склепінчасті конструкції зафіксовані також і в кількох дерев'яних храмах початку XVII століття (у Лишнівці та Городному Волинської області, Новоставцях на Рівненщині тощо.), причому в перших двох випадках у конструкції центрального верху поєднуються як чотирикутні, так і восьмикутні в плані елементи, підтверджуючи таким чином визначальну роль первісних архаїчних витоків поліської будівельної культури у формуванні дерев'яних храмів волинського типу.

Однією з найважливіших подій у формуванні зазначеної групи будівель, безперечно, слід визнати виявлення у зовнішніх формах даху склепінчастого перекриття бічних зрубів, вперше зафіксоване у кількох дерев'яних храмах Волинського Полісся лише на початку XVIII ст. Найбільш ранніми серед них є храми Різдва Богородиці у Каміні-Каширському (рис.9)

*Рис. 10. Мизове. Волинської області. Церква Різдва Богородиці 1737 р.
Фото з фондів ІМК (м. Санкт-Петербург). 1910-і рр.*

Волинської області [6, с. 178-179] і Троїцька церква у Доротичах на Рівненщині [7, с. 188], які були збудовані відповідно у 1723 і 1725 роках. При всій принциповій схожості композиційного та конструктивного рішення зазначених споруд (включаючи й цілковиту ідентичність їх пізніших перебудов) остання архітектурна пам'ятка вигідно відрізняється своїм навпрочуд вдалим розташуванням на високому правому березі річки Случі, являючи собою надзвичайно важливу містобудівну доміанту оточуючої місцевості при під'їзді до Сарн з боку Житомирської області. В усьому іншому схожість між цими будівлями дійсно вражаюча: обидві церкви складаються з одного шестикутного (апсида) та двох квадратних (бабинць та нава) в плані зрубів, центральний з яких в обох цих випадках перекритий класичним рубленим верхом волинського типу (з характерним беззаломним переходом від нього квадратного в плані приміщення нави до склепінчастої конструкції її перекриття), а східний – більш простим однозаломним верхом з декоративною маківкою у вінчанні. І, нарешті, подібний однозаломний верх над бабинцем також було розібрано (у Троїцькій церкві у 1859-му, а в Різдвабогородицькій – у 1880

році) з наступною надбудовою над цим приміщенням двоярусної дзвіниці, що надає обом пам'яткам асиметричного вигляду.

Щоправда, Троїцька церква відрізняється від Різдвабогородицької значно більшими розмірами всіх трьох зрубів у плані, завдяки чому вона, на відміну від камінь-каширського храму, має характерні присадкуваті пропорції. Не менш значні відмінності простежуються і в інтер'єрі пам'ятки, де рішуче домінує величезний і добре освітлений простір нави з не таким же великим за розмірами фігурним вирізом у західній стіні приміщення. Якщо ж до цього додати ще й традиційну орієнтацію доротицької церкви вівтарем на схід, а також вищезгадану високу містобудівну цінність споруди (на відміну від зовсім невиявленого в оточуючій забудові камінь-каширського храму), то всі відмінності між обома пам'ятками цим і вичерпаються. Значно важливіше те, що обидві будівлі є першими зафіксованими на території регіону зразками тридільних триверхих будівель волинського типу, в архітектурі яких знайшли своє відображення майже всі перелічені раніше ознаки цієї локальної школи традиційного культового будівництва Полісся. Спорудження храмів

на зразок камінь-каширського або доротицького продовжувалося тут і надалі, при чому найближчою до них за хронологією була церква Різдва Богородиці 1737 р. у Мизові Волинської області. Значення цієї досить вишуканої триверхої будівлі, відомої лише за старими архівними фотографіями (рис.10), полягає у тому, що вона не зазнала пізніших перебудов бабинця нав зразок камінь-каширського або доротицького храму і, будучи досить близькою до них за своєю композицією, дозволяє відтворити первісний вигляд найстарших за хронологією зразків досліджуваної групи культових будівель. Ще більш повне уявлення про тридільні храми волинського типу з одним двозаломним (над навою) та двома однозаломними (над бабинцем і апсидою) верхами дають дві розташовані неподалік від міста Рівного (а також одна від одної) пам'ятки др.пол. XVIII ст. – Дмитрівська церква 1757 р. у Городищі та Михайлівська церква 1767 р. у Великому Житині.

При ближчому ознайомленні з цими будівлями впадає у вічі, що більш пізня дата зведення обох пам'яток не пройшла для них безслідно, знайшовши своє відображення у появі в основі їх центрального верху ще одного залому, що надало їм більшої стрункості і виразності зовнішнього вигляду. Цікаво, що досить помітне зростання популярності цього різновиду культових будівель призвело до поширення в середині XVIII століття у деяких невеличких або віддалених селах Рівненщини своєрідних спрощених копій тридільного триверхого храму, над бічними зрубами яких зводилися не традиційні однозаломні верхи рубленої конструкції, а їх зовнішні імітації у вигляді каркасних наметів з маківками. Досить показовими щодо цього є два неіснуючі зараз храми у Білеві (1753 р.) та Тинному (1759 р.) на Рівненщині, відомі за архівними фотографіями або кресленнями, а також одна з найбільш виразних пам'яток поліської дерев'яної архітектури – церква Різдва 1767 р. у селі Ремчиці під Сарнами, досить вдало розташована на невеликому пагорбі поблизу Горині, ефектно домінуючи над прилеглим до неї шосе.

Такий варіант тридільних триверхих храмів волинського типу не одержав скільки-небудь значного поширення на території Західного Полісся, швидко поступившись місцем більш складним будівлям з додатковим заломом в основі восьмигранних двозаломних верхів разом із загальним об'ємно-просторовим, конструктивним, а також декоративно-пластичним ускладненням їхньої архітектури. Всі зазначені ознаки тридільних триверхих храмів “нового покоління” розглядалися раніше в ході аналізу особливостей одноверхих будівель Волинського Полісся і пов'язувалися нами з своєрідним виявленням барокових тенденцій на території Середнього Погориння. В межах того ж таки ареалу відбувалося й дедалі більше розповсюдження триверхих храмів

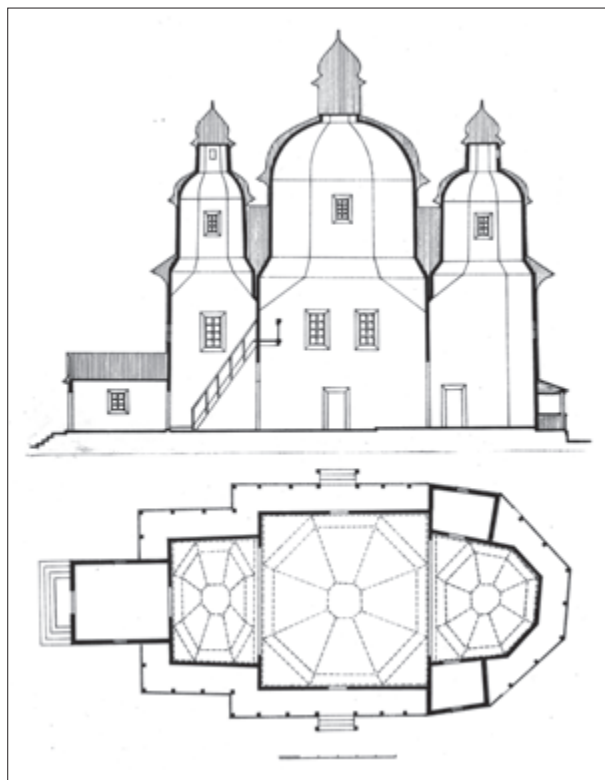

Рис.11. Великий Стидин. Рівненська обл.
Покровська церква 1767 р. План та розріз.
Обміри та креслення В. Завади.

волинського типу, будівництво яких на Рівненщині та прилеглих до неї районах Волинської та Житомирської областей досягло свого апогею у др.пол. ХУІІІ ст. Саме тоді подібні будівлі з'являються у Тучині (1730 р.), Майкові (1745 р.), Річиці (1755 р.), Великому Стидині (1768 р.), Полянах (друга пол.ХУІІІ ст.), Оржеві (1770 р.), Козаку (1786 р.), Сторожеві (кін.ХУІІІ ст.) та Маринині (1801 р.) на Рівненщині, Троянівці (друга пол.ХУІІІ ст.) і Липному (1770 р.) Волинської області, Черниці (1794 р.) та Новограді-Волинському (кінець ХУІІІ ст.) на Житомирщині тощо.

До числа найбільш цікавих та показових з історико-архітектурної точки зору зразків таких будівель, насамперед, слід віднести Покровську церкву 1769 р. у Великому Стидині на Рівненщині (рис.11), композиційну основу якої складають три послідовно розташовані зі сходу на захід зруби бабинця, нави та вівтаря (відповідно шестикутної, квадратної та прямокутної в плані форми), перекриті трьома восьмигранними верхами з двома заломами та світловим ліхтариком [3, с.139-140]. Незважаючи на схожість рішення трьох головних частин споруди, вони помітно відрізняються одна від одної за своїми розмірами в плані, відіграючи в загальній композиції різну роль. Зокрема, масивний і дещо присадкуватий за пропорціями об'єм нави вміло протиставлений струнким, витягнутим

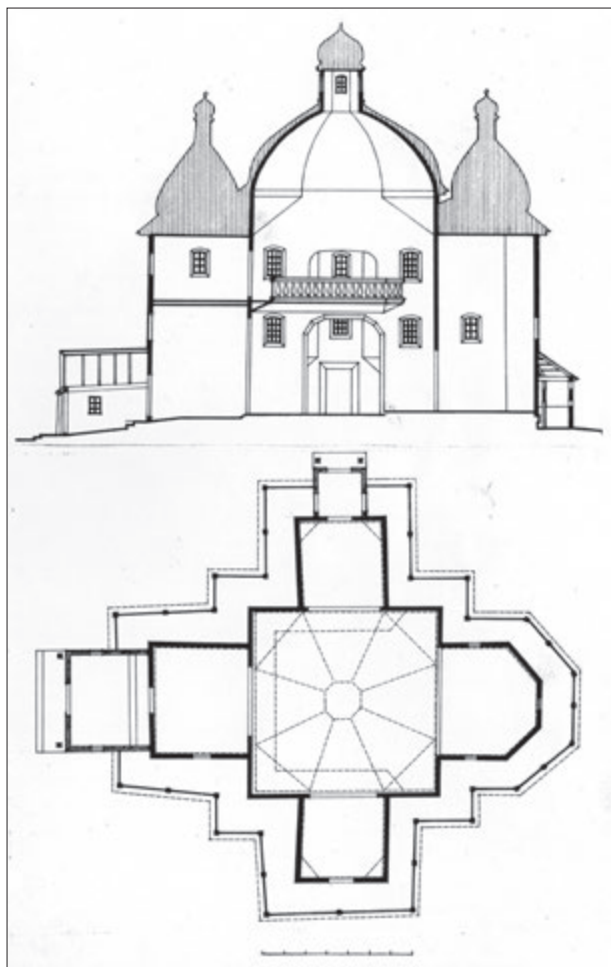

*Рис.12. Тучин. Рівненська обл. Спасо-Преображенська церква 1730 р. у Загальний вигляд.
Фото В. Луца. 2007 р.*

вгору приміщенням бабинця та вівтаря, що помітно поживляє слабо розчленований об'єм споруди в цілому та надає їй підкреслено вертикального характеру. Влаштування розвинених карнизів (особливо при переході від нижніх зрубів до верхів), а також обхідної галереї на стовпах – опасання, яке оперізує всю церкву по периметру, створює додаткові членування фасадів по горизонталі, композиційно врівноважуючи вертикальний характер всіх трьох головних об'ємів цієї споруди. Значення горизонтальних акцентів у композиції пам'ятки найбільше виявлене у її опасанні та поступово послаблюється з розвитком мас вгору, що сприяє ілюзорному збільшенню висоти споруди та забезпечує при цьому м'який, органічний перехід від неї до поверхні землі. Особливо слід підкреслити, що зазначені принципи побудови екстер'єру будівлі не менш органічно розвиваються і в рішенні її внутрішнього простору, що виявлене, насамперед, у помітному домінуванні в інтер'єрі приміщення нави, яке відчутно переважає за своїми розмірами бабинець та вівтар. Композиційному виділенню головного приміщення храму - нави – сприяє також розміщення тут найбільш важливіших декоративно-пластичних

акцентів інтер'єру, серед яких особливо виділяється майстерно прикрашена різьбленням галерея – хори, а також монументальний триярусний іконостас з царськими вратами.

Відзначаючи особливе місце описаної пам'ятки в історії традиційного культового будівництва Волинського Полісся, слід підкреслити, що заслужену славу Покровської церкви з успіхом могли б розділити ще декілька подібних до неї тридільних триверхих храмів волинського типу і, передусім, розташована за 10 км на захід від неї Михайлівська церква 1770 року. в с.Липному Волинської області. Проте, як і у випадку з тризрубними одноверхніми храмами, серед найрізноманітніших зразків досліджуваної групи будівель також знайшлася одна унікальна дерев'яна церква з трьома верхами, аналогів якій на Поліссі знайти поки що не вдалося. Йдеться, звичайно, про Преображенську церкву 1730 року у містечку Тучин Рівненської області (рис.12), одному з найбільш давніх поселень Середнього Погориння, відомого своїм давньоруським городищем та замком XVI ст. з земляними валами, який височів колись над р.Горинню. Розташована у його північній частині дерев'яна церква

*Рис.13. Степань, Рівненська обл.
Троїцька церква 1759 р. План і розріз.
Обміри і креслення В. Завади.*

зберегла найголовніші особливості свого первісного рішення, за винятком розібраного у 1864 р. опасання, яке було замінено на розвинений карниз, який оперезує зараз весь нижній ярус будівлі по периметру [7, с.200].

Композиційну основу цієї споруди складають три послідовно розташовані із сходу на захід зруби апсиди, нави та бабинця (у першому випадку гранчастой і в решті двох – чотиригранної форми), перекриті розвиненими двозаломними верхами восьмигранної форми з трьома світловими ліхтариками та маківками у вінчанні. Незважаючи на цілком традиційний характер використаної при будівництві тучинської церкви композиційної схеми, в архітектурі цієї будівлі знайшла своє чи не найвище втілення загальна барокова спрямованість поліських дерев'яних церков волинського типу у XVIII ст. Це проявилось, насамперед, у помітному збільшенні висоти храму і посиленні вертикальних пропорцій всіх його головних об'ємів у порівнянні з більш ранніми зразками культових будівель на території Волинського Полісся. Не менш показова й загальна тенденція до максимального ускладнення об'ємно-

просторового та художньо-декоративного рішення, що проявилось у пластичній, майже скульптурній, формі багатоступінчастих верхів в інтер'єрі, а також у вмілому вар'юванні формою та розташуванням віконних отворів. Невгамовне прагнення будівничих тучинської церкви до максимального посилення її архітектурно-художньої виразності та їхня безперечно висока професійна майстерність у втіленні цього задуму, дозволили створити один з найбільш яскравих та справді неповторних зразків дерев'яних храмів волинської школи доби її найвищого розквіту.

На превеликий жаль, аналогії досліджуваної групи культових будівель з історією тридільних одноверхих храмів на території Волинського Полісся на цьому не скінчилися, обумовивши на рубежі XVIII та XIX століть швидке згортання будівництва тут триверхих дерев'яних церков. Крім того, в архітектурі цих споруд (у Козаку, Маренині, Сторожеві, Садовому, Бережках на Рівненщині) також простежується помітне повернення до більш ранніх прототипів з властивими для них горизонтальними пропорціями, врівноваженістю мас, а інколи певним схематизмом і спрощеністю композиційного рішення. Чи не єдиним винятком з цієї песимістичної картини поступового занепаду тридільних триверхих храмів волинського типу на Поліссі є Преображенська церква 1801 р. у Маренині на Рівненщині, ефектно розташована на високому лівому березі р.Случ в самому центрі унікального природно-ландшафтного комплексу "Надслучанська Швейцарія". Вишукана композиція і підкреслено стрункі пропорції цієї навпрочуд виразної будівлі разом з розташованими неподалік руїнами старовинного Губківського замку, городищами й іншими свідченнями прадавньої історії Полісся приваблюють у цей унікальний куточок північної Рівненщини тисячі туристів.

При всій повазі до розглянутих вище різновидів поліських дерев'яних храмів волинського типу, загальна картина розвитку цього яскравого явища була б неповною без згадки про найскладніші будівлі досліджуваної групи – хрещаті в плані церкви переважно з одним центрально розташованим верхом. Найбільш ранні зразки цих споруд зафіксовані у межиріччі Західного Бугу і Горині тільки на поч. XVIII ст. і представлені двома храмами – у Новосілках на Рівненщині та в Дроздях Волинської області. В середині XVIII ст. кількість подібних будівель на території Волинського Полісся дещо збільшилася, але вони значно поступалися у кількісному відношенні іншим різновидам храмів волинського типу і зводилися у різних куточках регіону досить спонтанно, не утворюючи скільки-небудь усталеного ареалу свого поширення. Незважаючи на це, більшість вищезгаданих будівель (у Борках, Несвічі, Оссі, Рокитниці та Туропині Волинської області) цілком відповідали всім класичним

канонам досліджуваної локальної групи культових будівель, що проявлялося, зокрема, у використанні в нижньому ярусі переважно чотирикутних в плані зрубів, а в їхньому завершенні – традиційного беззаломного переходу до восьмикутного в плані рубленого верху.

Одним з найбільших за розмірами і складних за композицією зразків п'ятизрубного, хрещатого в плані, храму волинського типу є Троїцька церква 1759 р. у містечку Степані на Рівненщині (рис.13), яка відрізняється від інших будівель цього різновиду поєднанням прямокутних (бічні притвори і бабинець), квадратного (нава) і шестикутного (вівтар) в плані зрубів. Не меншим різноманіттям форм і прийомів позначене і перекриття пам'ятки, побудоване на використанні пластичних п'ятисхилих дахів (над бічними приділами), восьмигранного рубленого верху на чотирьох парусах з світловим ліхтариком (над навою) та декоративних каркасних бань з плоскою стелею в інтер'єрі (над бабинцем і вівтарем). Вміле варіювання в архітектурі Троїцької церкви різними засобами композиційної виразності ще більше посилюється завдяки поєднанню прямокутних та гранчастих зрубів відповідно на першому та другому ярусах бічних приділів. Композиційною домінантою степанської церкви є порівняно високе і добре освітлене приміщення її центральної нави, перекрите, на відміну від бічних об'ємів, розвиненим восьмигранним верхом на чотирьох парусах з світловим ліхтариком [7, с.198]. Головна роль нави найбільш повно і послідовно простежується в інтер'єрі споруди, чому сприяє не тільки менша висота і освітленість решти приміщень, але й зосередження тут головних пластичних акцентів

інтер'єру пам'ятки - монументального триярусного іконостасу з царськими вратами, обхідної галереї (хорів) з елементами різьбленого декору та інш. Перелічені особливості Троїцької церкви у Степані, помножені на відсутність скільки-небудь подібних до неї за складністю композиційного і пластичного рішення хрещатих храмів, дозволяє віднести її до найбільш довершених і рідкісних зразків дерев'яних храмів волинського типу на території Полісся.

Завершуючи це невелике дослідження процесу формування і розвитку традиційного сакрального будівництва на території Волинського Полісся, відзначимо лише унікальне різноманіття зафіксованих тут різновидів дерев'яних храмів, пов'язаних з відмінностями історичного розвитку окремих куточків цього стародавнього регіону України та з рідкісним різноманіттям природних ландшафтів поліського краю. Не будемо забувати при цьому, що своєрідне "випробування часом" пройшли лише тридільні церкви з одним центрально розташованим верхом, які зводилися на всій території Волинського Полісся починаючи від перших напівархаїчних храмів 1500-х рр. і кінчаючи останніми, щедро приправленими класицизмом, неоготикою та іншими стильовими течіями XIX ст., спорудами. Завдяки цьому в їхній архітектурі відбивалися всі найголовніші етапи історичної еволюції храмів волинського типу та їх найрізноманітніші модифікації, що робить цю своєрідну групу поліських дерев'яних храмів не тільки надзвичайно цінним джерелом у дослідженні традиційного сакрального будівництва Волинського Полісся, але й своєрідною візитною карткою цього явища.

ДЖЕРЕЛА

1. Волков Ф. К. Старинные деревянные церкви на Волини // Материалы по этнографии России. – Спб., 1910.
2. Завада В. Готизми в архітектурі дерев'яних храмів Полісся // Архітектурна спадщина України. – 2002. – Вип.5. – С. 50-60.
3. Завада В. Локальные особенности в архитектуре деревянных храмов Украинского Полесья // Архитектурное наследие. – 1990. - № 37. – С. 133-145.
4. Завада В. Особенности памятников деревянной архитектуры XVI-XVII вв. на территории Волинской области // Памятники архитектуры Украины. – К.: Киев НИИТИ, 1986. – С. 144-156.
5. Завада В. Особливості становлення стилю бароко у монументальній дерев'яній архітектурі Полісся // Архітектурна спадщина України. – 1994. – Вип.1. – С. 113-123.
6. Логвин Г. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. – К.: Мистецтво, 1968. – 462 с.
7. Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Держ.реєстру нац.культ. надбання. – Ілюстративний блок. - К: Техніка, 2000. – 664 с.
8. Таранушенко С. Давнє поліське житло // Народна творчість та етнографія. – 1969. - № 1. – С. 8-22.
9. Теодорович Н. Волинь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях. – Почаев: Тип. Почаево-Успенской лавры, 1903. – Т.5. – 559 с.

П. А. Ричков

(м. Рівне)

ДАВНЯ КАРТОГРАФІЯ РІВНОГО XVIII-XIX ст.

Охарактеризовано картографічні першоджерела з різних архівних та музейних збірок України та зарубіжжя, що відтворюють особливості архітектурно-розпланувальної еволюції міста Рівне протягом XVIII-XIX ст.

Cartographic sources from different Ukrainian and foreign archives' and museums' collections of papers which reflect peculiarities of architectural and planning evolution of the city of Rivne during 18-19 centuries are characterized.

Невід'ємною першоджерельною базою дослідження архітектурно-просторової еволюції будь-якого історичного міста завжди слугує масив різнобічних картографічних документів – фіксаційних та проектних, окомірних та знятих інструментально, рукописних та друківаних, загальноміських та фрагментарних, топографічних, географічних, спеціалізованих тощо. Поряд з реально існуючою розпланувальною інфраструктурою стародавнього походження наявність документального картографічного матеріалу дозволяє робити висновки не лише стосовно особливостей забудови на певний момент часу, але й простежувати суттєві її трансформації в процесі еволюції. Тобто чим ширшою є картографічна база, тим повніше і глибше може бути наша уява про особливі риси конкретного міського середовища. Саме сукупність таких першоджерельних документів творить надійне підґрунтя для верифікації наукових висновків та формування адекватної візії містобудівної історії конкретного населеного пункту.

В цьому сенсі Рівне, як і переважна більшість інших історичних міст Волині, не вирізняється багатством та різноманітністю картографічних першоджерел. А тому кожний стародавній план міста несе в собі відчутний дослідницький потенціал і має неодмінно бути долученим до наукового обігу в історичному архітектурознавстві. Звідси **мета** цієї статті полягає в спробі зафіксувати виявлений автором картографічний матеріал у систематизований спосіб. Звичайно, автор свідомий того, що повноцінне і всебічне висвітлення цього питання - це справа майбутнього, особливо якщо зважити на можливість нових знахідок в архівних та музейних збірках.

На стародавніх географічних картах місто Рівне вперше з'являється ще в середині XVI ст. В першу чергу слід згадати картографічний документ під

назвою “Польща, описана в кордонах і місцевостях Вацлавом Городецьким, поляком”, укладену в 1558 році і згодом неодноразово передруковану в різних версіях в різні роки [1]. Зображення на цій карті міста Рівного (Rowna), зрештою як і переважної більшості інших поселень, характеризується символічним відображенням окремих споруд, в тому числі схожих на міські укріплення (рис.1). Отже, окрім засвідчення поважного адміністративного статусу Рівного на той час такий спосіб картографування побіжно засвідчив ще й той факт, що місто вже сформувалося як цілісна розпланувальна структура з власними об'єктами фортифікації і усталеною просторовою композицією двох визначальних ареалів “замок - місто”.

Звичайно, повноцінне вивчення просторового укладу стародавнього міста і особливостей його розпланувальної композиції є можливим лише на підставі детальних крупно-масштабних планів. На

Рис. 1. Рівне на стародавній mapі “Польща, описана в кордонах і місцевостях Вацлавом Городецьким, поляком”. 1558 р. За В. Кордтом.

жаль стосовно Рівного нам невідомі будь-які плани і зображення міста більш раннього походження, ніж 2-а половина XVIII ст.

Найстарішим планом Рівного можна вважати документ, який вперше згадується в доволі за давнини історико-краєзнавчій праці польського автора Т. Стецького “З бору і степу” [2]. Зважаючи на ту обставину, що Т.Стецький нібито користувався з цього документу *de visu*, варто процитувати доволі інформативний фрагмент цієї праці, де йдеться про характеристику тогочасного міста Рівне: “...Маємо під рукою цікаву... **карту плану Ровно від 1765 р.**, виконану якимось Тушером (Touscher), імовірно надвірним будівничим. Цей план демонструє нам місто, яке окрім замкового острова та ще одного, названого Венецією, складається з 4-х частин, тобто: головне місто, передмістя Острозьке, передмістя Дубенське, що зветься Воля, та Економія чи Комісаріат. Саме місто оточене з усіх боків водою, мало значно більше домів, ніж тепер, але доми ті були маленькими, без порядку, без симетрії побудовані і окрім одного кам'яного будинку [3] та таких же магазинів з ратушею, все було споруджено з дерева. Навіть костел у вигляді хреста, що стояв на місці теперішнього саду приходського священика, був також старим, дерев'яним, так само як і церква руська, котра поряд з костелом з правої сторони підносилися. Єврейська синагога, також дерев'яна, стояла на тому місці, де теперішня мурована. Головна вулиця була вимощена товстими дерев'яними дошками [4], а інші нагадували болото. Від міста за мурованою брамою простягнулася довга гребля, що провадила на передмістя Воля. Права сторона того передмістя була забудована селянськими хатами, поза ними знаходилися фільварки духовенства (каплиці та цвинтаря тоді ще не було). По лівий бік на Волі був цегляний завод та уніатське кладовище. Друга брама з протилежної сторони міста провадила на передмістя Острозьке, на якому розташування вулиць було таке саме як і тепер. Там були садиби дворян та селянські хати з садами, а вже далі болота. Вулиця Німецька, що йшла вздовж ріки [5], засаджена тополями, була заселена німецькими ремісниками – виробниками сукна, а окрім їх домів територія тут була вільною. Далі починалася забудова селянська, зосереджена навколо вулиці Омелянської, де з'явилася церква для ровенських та тюткевичських підданих...[...] Домів в самому місті було 370, на передмісті Острозькому – 103, від дороги межиричної до Тюткевичів та млинка міського – 160 хат, на Волі – 50 хат. Всього в Рівному загалом 683 дома” [6].

На жаль, теперішнє місцезнаходження плану 1765 року, згідно якого Т.Стецьким і була складена процитована вище характеристика тогочасної забудови міста, залишається невідомим. Хоча саме цей документ

у випадку його віднайдення виявився б найстарішим детальним планом забудови міста Рівне. Більше того, маємо підстави стверджувати, що план 1765 року був доволі детальним або, принаймні таким, що дозволяв не лише відстежити особливості розпланувальної структури, але й отримати важливі статистичні відомості, зокрема порахувати всі наявні будівлі.

Не відомо достеменних відомостей і про автора цього плану під прізвищем Touscher (на українську може перекладатися як Тушер, Тоушер, Туше). Т.Стецький гіпотетично називає його не інакше як “надвірний будівничий”. М.Орлович, розвиваючи в свою чергу цю версію навіть приписує Тушеру роль архітектора, автора перебудови в 1765 році старого палацу Любомирських в модному стилі рококо [7], а рівненський автор О.Молчанов невідомо на якій підставі характеризує його як “варшавського архітектора” [8]. Потім цю версію повторює і Я.Поліщук [9]. Однак, на нашу думку, скоріше слід пристати на припущення З.Горнунга та Р.Афтаназі, що автором палацової реконструкції в середині XVIII ст. був відомий військовий інженер та архітектор Я. де Вітте [10]. Дійсно, побудований ним на ринковій площі Львова палац Любомирських в окремих архітектурних деталях, зокрема в оформленні наріжного цоколя, мав багато спільного з аналогічною конструктивною частиною рівненської резиденції. Нарешті, не можна не звернути увагу на зовсім недоречні, помилкові атрибуції, в котрих прізвище загадкового Тушера “прив'язується” до картографічного документу, однозначно пізнішого походження [11].

Незважаючи на втрату першоджерела, топографічна та статистична інформація, наведена Т.Стецьким, безумовно є принципово важливою для загальної оцінки архітектурно-просторової структури Рівного станом на середину XVIII ст. Однозначно фіксуються як замкові, так і міські фортифікації, дві міські брами, декілька мостів, дві стародавні дерев'яні церкви [12] та дерев'яний костел, два передмістя, тощо. До того ж, слід відзначити, що “фантомний” план Тушера залишається поки що єдиним відомим планом Рівного з доби першої Речі Посполитої.

Досить багатий і різноманітний масив картографічних матеріалів з планами Рівного відклався в архівних збірках доби Російської імперії, тобто від кінця XVIII до початку XX ст. Після другого поділу Польщі Волинь та Поділля стають об'єктом особливої уваги російської адміністрації, що заходила прискільки інвентаризувати свої новопридбані південно-західні території. Одним з напрямків такої інвентаризації стало укладання **планів фіксаційного характеру** для усіх повітових міст, одним з яких стало Рівне. Виконання цього завдання покладалося на губернських землемірів. Звичайно, мова могла йти тоді

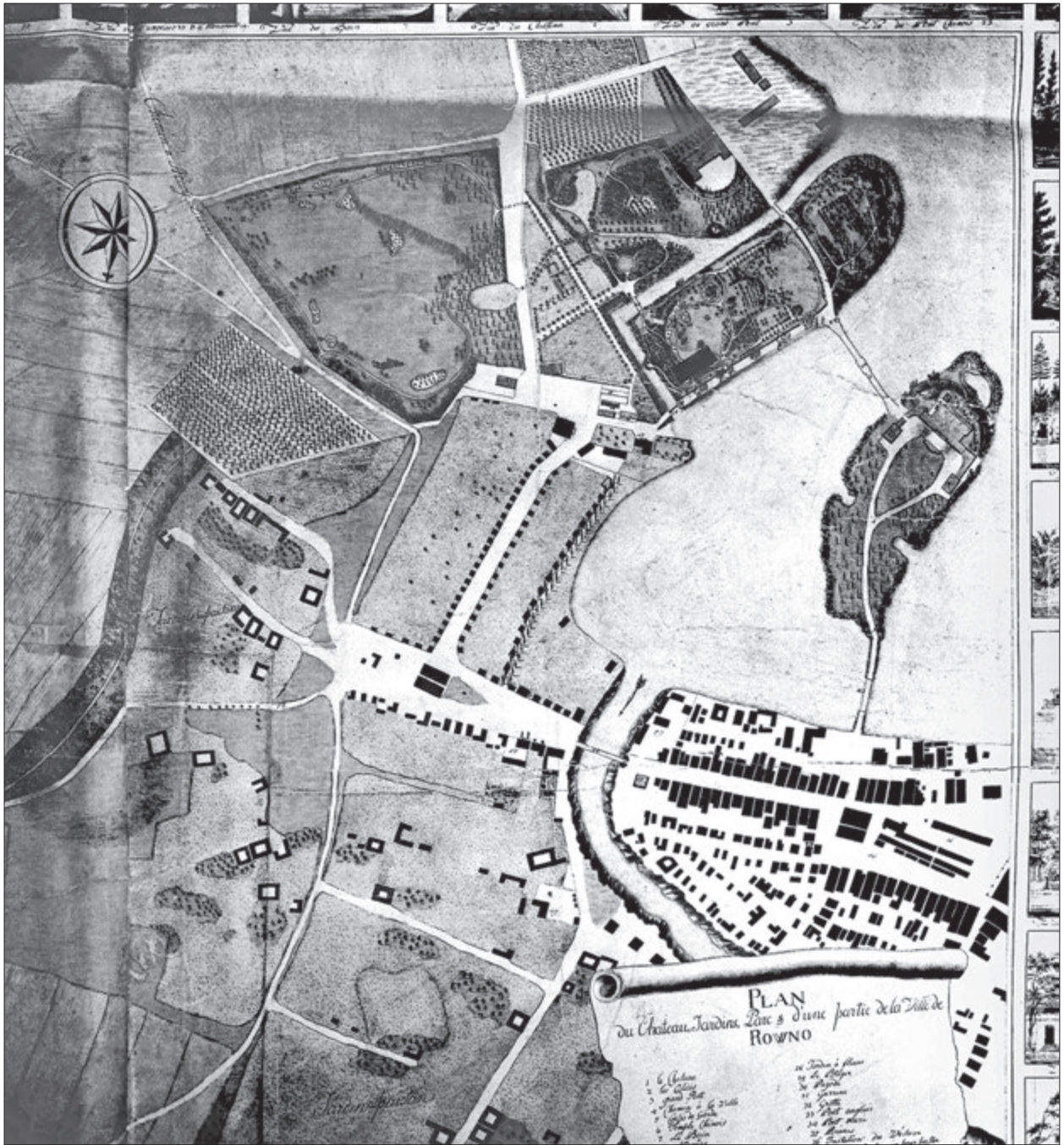

Рис. 2. План міста Рівного, укладений Ж.Я. Бургін'йоном. 1797 р.
Фрагмент. З фондів РДІА.

лише про окомірний, доволі приблизний і схематичний спосіб відтворення міської забудови, з дуже спрощеним зображенням вуличної мережі, з лаконічним переліком найважливіших будівель, який рідко перевищував дватри десятки позицій, з дуже узагальненим відтворенням ландшафту і сільськогосподарських угідь. Масштаб таких планів обирався в першу чергу з міркувань зручності користування, а точність вимірювань значною мірою залежала від старанності землеміра. Найчастіше зустрічаються масштаби 100, 75, 50 сажнів в одному англійському дюймі.

Однак, перший реально існуючий, хронологічно точно атрибутований план Рівного з кінця XVIII ст. пов'язаний не з ініціативами російської бюрократії, а з приватними інтересами власників Рівного. Йдеться про унікальний для архітектурно-містобудівної історії Рівного французькомовний документ під назвою **“Plan du Chateau, Jardins, Parc & d'une partie de la Ville de Rowno”** (“План замку, садів, парку та частини міста Ровно”) [13], віднайдений нами під час опрацювання фондів Російського державного історичного архіву (РДІА) у Санкт-Петербурзі. На

аркуші доволі великого формату відтворено східну частину міста включно з фрагментом ринкової площі і практично увесь територіальний ареал палацово-паркового ансамблю з усіма його просторовими зонами і розташованими на них окремими об'єктами (будівлями, малими архітектурними формами, алеями, каналами, садами, мостами, павільйонами тощо). Справа внизу чітко прочитується авторський підпис з датою - "J.J.Bourguignon 1797 Mars 19" (рис.2).

Документ вирізняється незвичною побудовою композиції: північ спрямована донизу, відтворено лише східну частину міста, до того ж значний її фрагмент автор замаскував переліком об'єктів, наведених на картуші у вигляді напіврозгорнутого паперового аркушу. Головна увага була зосереджена на якнайповнішому відтворенні палацово-паркового комплексу. Очевидно, що перед автором стояло особливе завдання – детально відтворити на плані в першу чергу всі складові частини палацово-паркового комплексу Любомирських в тому вигляді, в якому вони перебували на той час. Відображення самої міської забудови було, очевидно, побічним завданням і здійснювалося лише в тій мірі, в якій воно узгоджувалося з головним. Хоча і до цієї справи автор віднісся досить старанно, намагаючись нанести на план і включити до переліку будівлі міщан, торгові ряди на ринковій площі, східну (Острозьку) міську браму, сади та городи селян на передмістях і навіть назви окремих доріг, що вели до міста.

Згаданий перелік нараховує загалом 53 позиції, які окрім власне об'єктів палацово-паркового комплексу значною мірою відображають тодішній склад міської забудови, а тому безперечно заслуговують на те, щоб навести їх повністю при збереженні оригінальної французької транскрипції з відповідним перекладом. По деяких позиціях в дужках нами зазначено номер відповідного об'єкту на укладеній нами реконструктивній розпланувальній схемі (рис.3):

1. le Chateau – замок (1);
2. le Offices - флігелі (1);
3. grand Pont - великий міст (2);
4. Chemin a la Ville - дорога до міста;
5. Corps de Garde – кордегардія (3);
6. Temple Chinois – китайський храм (4);
7. le Bain – купальня (28);
8. Manège – манеж (5);
9. Ecuries – конюшні (6);
10. Remise - каретне приміщення (7);
11. Magazin – комора;
12. Serre chaude – теплиця (9);
13. Orangerie – оранжерея (8);
14. Serre á pêches - гріховний закуток;
15. Murailles á pêches – гріховні стіни;
16. Hermitage – ермітаж (парковий павільйон) (10);
17. Repesoir – тимчасовий вівтар (11);

18. Faisanerie – фазанарня (21);
19. Monument – монумент (12);
20. Montagne de Souvenir – пагорб спогадів (13);
21. Temple Gothique – готичний храм (14);
22. Barriere á l'anglaise – англійська застава (15);
23. Pont Chinois – китайський місток (16);
24. Maisonnete rustique – сільська хата);
25. Pepiniere – розсадник;
26. Statue de Venus – статуя Венери (19);
27. Verger – фруктовий сад (17);
28. Jardin á fleurs – квітник (18);
29. le Potager – город;
30. Pagode – пагода (20);
31. Garréne – кролятник;
32. Grotte – грот (22);
33. Pont anglais – англійський місток (23);
34. Pont mure – мурований місток (24);
35. Ruines – руїни (25);
36. Imitation du Vésuve – імітація Везувія (26);
37. Chemin souterrain pour passer du Jardin de plaisance au Vignoble – підземна дорога для проходу попід виноградником до саду розваг;
38. Kiosque – бесідка;
39. Vignoble – виноградник;
40. Meterie - родинний склеп (?);
41. Carousel – карусель;
42. le Cimetiere des Allemands – німецький цвинтар;
43. Pont du Chateau – замковий місток (27);
44. Pont de la Ville – міський місток;
45. Portte de la Ville – міська брама;
46. Le Marché – ринок;
47. Maison de Mr.Petrikowski – дім пана Петриковського;
48. Maison du Jardinior – дім садівника;
49. Maison de Mr.Albrecht – дім пана Альбрехта;
50. Maison Gelekowski – дім Гелековського;
51. L'amberge – заїжджий двір;
52. Chemin au Parc – дорога до парку;
53. Tanerie – шкіряний завод.

Як бачимо, цей доволі об'ємний перелік поряд з суто рекреаційними об'єктами князівської резиденції містить і деякі позиції, що стосуються самого міста (ринок, міська брама, міський місток, заїжджий двір тощо). Але переважна більшість позицій пов'язана саме з палацово-парковим ансамблем та його благоустроєм. Однак саме цей документ в комплексі з пізнішими планами міста уможливив виконання макетної реконструкції міста Рівне станом на кінець XVIII ст. (рис.4).

Втім, найцікавіша і вкрай нетипова як для картографічного фіксаційного плану особливості полягає в тому, що вздовж верхньої та правої сторін аркуша автор розмістив 19 (дев'ятнадцять!) акварельних мініатюр, на яких зафіксував найпривабливіші, як на

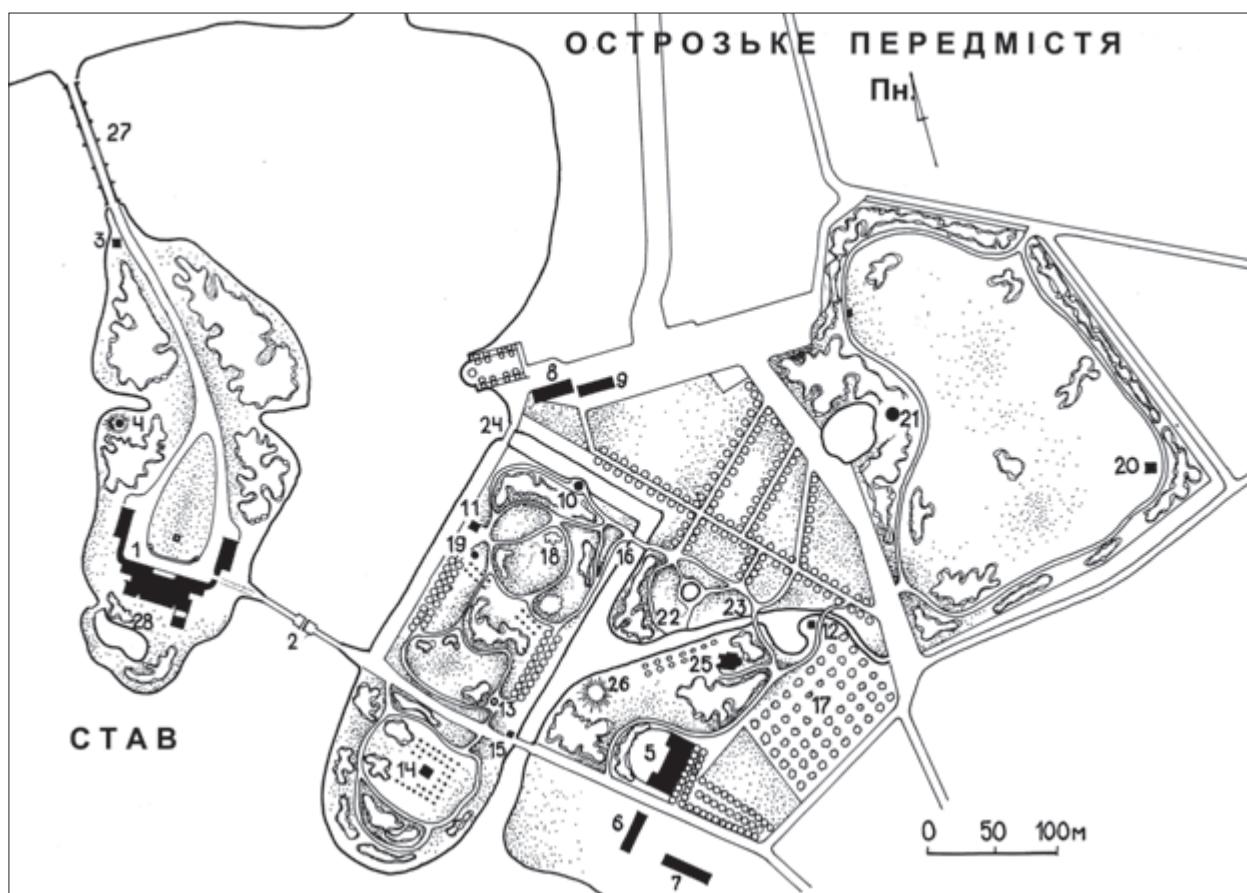

Рис. 3. Розпланувальна схема палацово-паркового комплексу Любомирських в Рівному станом на кін. XVIII ст. (графічна реконструкція автора на підставі плану Бургіньйона):

1 - палац; 2 - великий міст; 3 - кордегардія; 4 - китайський храм; 5 - манеж; 6 - конюшні; 7 - каретна; 8 - оранжерея; 9 - теплиця; 10 - ермітаж; 11 - тимчасовий вівтар; 12 - монумент; 13 - храм спогадів; 14 - готичний храм; 15 - англійська застава; 16 - китайський міст; 17 - фруктовий сад; 18 - квітковий сад; 19 - статуя Венери; 20 - пагода; 21 - фазанарня; 22 - грот; 23 - англійський міст; 24 - кам'яний міст; 25 - руїни; 26 - пагорб "Везувій"; 27 - палацовий міст; 28 - купальня.

його вибір, пейзажні сцени. Основними сюжетами стали найбільш виразні фрагменти забудови та природно-ландшафтного благоустрою палацово-паркового комплексу. Показово також, що при цьому не подано практично жодного загальноміського сюжету, якщо не рахувати дуже узагальнений силует міського костелу на одному з малюнків. Раніше ми мали нагоду опублікувати повний комплекс усіх цих акварельних зображень [14], а тому тут подано лише три характерні акварелі Бургіньйона (рис. 5-7).

Переважає більшість фіксаційних планів міста російського періоду походить з кінця XIX - початку XIX ст. і зосереджені вони, ясна річ, в архівних збірках Санкт-Петербургу (РДІА) та частини Москви (Російський державний військово-історичний архів, РДВІА). Перша установа накопичувала головню акти цивільних урядових інституцій царської Росії, тоді як у фондах другої відклався значний масив картографічних матеріалів, пов'язаних з діяльністю військового

відомства [15]. Зауважимо, що дослідниками ще не ставилося завдання повної інвентаризації давньої картографії Рівного цього періоду, вирішення якого ускладнене розпорошеністю документів та непростим доступом до фондів.

Слід також мати на увазі, що типовими є три основних різновиди архівування планів міст. По-перше, у складі так званих атласів [16], по-друге, у вигляді окремих справ з одним або декількома документами, по-третє, у вигляді окремих аркушів в складі справ з ширшим змістовним наповненням. Не завжди фіксаційні плани російської доби надаються до хронологічної атрибуції і навіть в архівних каталогах часто зазначається лише відтинок часу, рідше - конкретний рік укладання. Значна кількість виявлених нами копій не повинна вводити в оману стосовно їх інформативності – насправді вихідний оригінал, очевидно, був лише один і згодом в процесі копіювання якщо до нього і вносилися зміни, то лише

Рис. 4. Макетна реконструкція міста Рівне станом на кінець XVIII ст. Рівненський краєзнавчий музей.
Автор реконструкції – П.Ричков, макетувальні роботи Д.Романюк.

другорядного характеру, а ще частіше в напрямку спрощення попередньої версії. Очевидним є також те, що нерідко мало місце виконання “копій з копій”. Ця обставина, очевидно, зумовлювалася потребами адміністративного апарату в таких документах, що і забезпечувалося шляхом простого копіювання. При цьому видається непростю справою визначити первісний картографічний документ, хоча цілком очевидно, що чим ретельніше виконано креслення, тим ближче воно до оригіналу.

Разом з тим показово, що зовнішньому мистецькому оформленню планів приділялася значна увага. І хоча серед значної кількості планів міста Рівне зазначеного періоду часто зустрічаються дуже подібні репліки, однак в їх графічному оформленні ми не бачимо двох однакових. Кожний виконавець копії в міру свого розуміння вважав за можливе варіювати стиль написів, орнаментальні заставки, рамки, шрифти, і навіть загальну компоновку зображення на аркуші. Завдяки цьому дуже схожі картографічні документи набували оригінальних, неповторних рис.

Основний масив картографічних матеріалів стосовно Рівного знаходиться у фондах РДІА. Саме тут в процесі державного діловодства в різних фондах відклалося найбільше картографічних документів. Зрозуміло, що мова йде передовсім про хронологічні межі діловодства від 1795 по 1914 рік. Оскільки за

побічними ознаками практично неможливо виявити первісний оригінал фіксаційного плану Рівного, а в переважній більшості таких фіксаційних планів датування відсутні, то доцільним є виявлення найдетальнішого, найакуратнішого креслення (креслень), що в співставленні з аналогічними, але більш спрощеними версіями може дати хоча б приблизну уяву про їх генетичну історію.

Такими першорядними документами можна визнати два плани міста Рівного. Перший був нам приступний для ознайомлення *de visu* в збірці РДІА [17] (рис. 8), другий – у вигляді фотокопії, що зберігається в фондах Рівненського краєзнавчого музею [18] (рис. 9). Обидва ці документи мають ретельно прокреслену вуличну мережу, позначення всіх основних будівель і споруд житлового, торгівельного, виробничого призначення, акуратно відтворену природно-ландшафтну ситуацію. Зазначаються також всі зовнішні шляхи, що вели до міста з різних напрямків. Показово також, що перелік

Наступний план міста з фондів РДІА є очевидною копією, про що свідчать помічені невідповідності поміж назвами в описах будівель і реальними об'єктами, що позначені на плані [19] (рис. 10). Очевидно, що виконавець цієї копії не був добре знайомий ні з особливостями місцевості, ні з забудовою міста. Хоча оформлення цього документу вирізняється певною

Рис. 5. План міста Рівного, укладений Ж.Я. Бургіньйоном. Фрагмент з зображенням загального вигляду палацу Любомирських з півночі. Колись найімпозантніша будівля міста вже в XIX ст. втратила обидва свої дерев'яні флігелі.
З фондів РДІА.

Рис. 6. План міста Рівного, укладений Ж.Я. Бургіньйоном. Фрагмент з зображенням великого мурованого мосту, котрий забезпечував зв'язок поміж замковим островом і парковою зоною.
З фондів РДІА.

своєрідністю, а окрім того містить навіть табличку з відомостями про склад і кількість міського населення.

Ще більшим лаконізмом, зумовленим дрібнішим масштабом, вирізняється інший фіксаційний план міста [20] (рис. 11). Цей рукописний документ виглядає як графічно незавершений, принаймні це можна сказати про його “пусту” горішню частину.

Декілька фіксаційних планів міста Рівного кінця XIX - початку XIX ст. було виявлено під час опрацювання фондів РДВІА. Найцікавішою, точно датованою справою є окрема збірка під назвою “Плани міст Російської імперії, зібрані по височайшому повелінню в 1798 році”, в якій серед планів міст Волинської, Подільської, Новоросійської та Малоросійської губерній зберігається і рукописний план міста Рівного [21] (рис. 12). В порівнянні з охарактеризованими вище документами з фондів РДІА цей план має спрощений характер, а в долученому описі публічних будівель нарахується лише 14 позицій.

В цьому ж архіві зберігається також атлас Волинської губернії, датований 1798 роком і також з планом Рівного [22]. Особливість цього картографічного компендіуму в тому, що тут вміщено ще й генеральний опис Волинської губернії, табель Волинської губернії з зазначенням числа будівель та жителів, а також низку креслень прикметних споруд губернського міста Житомира.

В іншому, дещо скромнішому атласі Волинської губернії подано плани 13 міст в дещо незвичний спосіб – кожен план обіймає дві сторінки в розворот. Сред них знаходиться і план Рівного [23] (рис.13). Цікаво, що в посвяті до цього атласу зазначено прізвиське

його виконавця, волинського губернського землеміра Василя Кудрявцева, а отже є підстави вважати, що ця особа була так чи інакше долучена до виконання ще й інших фіксаційних планів по всій губернії в кінці XIX – на початку XIX ст. Ще один рукописний план у фондах РДВІА відтворює не лише саме місто, але й доволі значний простір навколишньої території, хоча через досить дрібний масштаб саме місто відображено тут досить узагальнено [24].

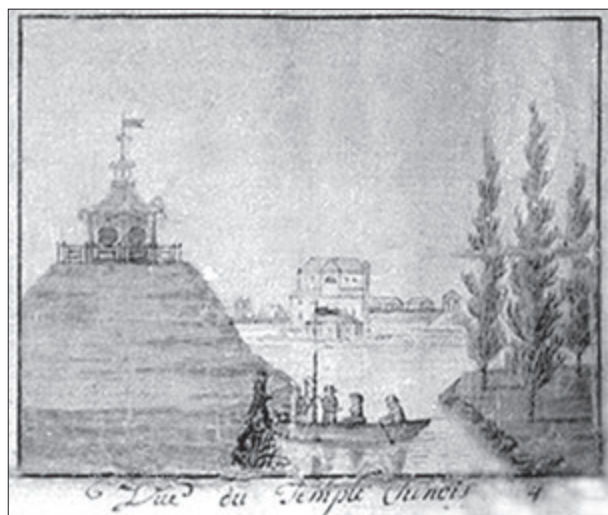

Рис. 7. План міста Рівного, укладений Ж.Я. Бургіньйоном. Фрагмент з зображенням загального вигляду китайського храму (зліва). В глибині – мурований костел поблизу ринкової площі. З фондів РДІА.

Рис. 8. Фіксаційний план міста Рівного з фондів РДІА (справа 78). Кін. XVIII ст.

Укладання фіксаційних планів і їх багаторазове копіювання переслідувало різні цілі. Чи не найголовніша з них полягала в створенні вихідного матеріалу для підготовки заходів по впорядкуванню міської

забудови Рівного, що формувалася протягом декількох століть переважно стихійним чином. Як відомо, Російська адміністрація ще за правління Катерини II замірилася скласти для всіх міст імперії нові генеральні

плани, які б відповідали засадам чіткої регулярності, впорядкованості функцій і композиційної єдності.

Довший час Рівне залишалося поза цим процесом. Однак масштабна загальноміська пожежа, що трапилася 10 червня 1819 року, знищила значну частину міста на північ і схід від ринкової площі. Спустошливі наслідки пожежі були зафіксовані навіть на спеціально укладеному плані міста [25] (рис. 14). Гостро постало питання про відбудову значної частини старого міста. Спочатку за цю справу за дорученням княжни Любомирської взявся вищезгаданий надвірний архітектор Бургінйон, обмежившись у своїй проектній пропозиції лише погорілою міською зоною [26] (рис. 15). І хоча в цілому вона була узгоджена в різних інстанціях, зокрема з колезьким радником, архітектором Вільямом Гесте, вже на останньому етапі 30 червня 1823 року проект був несподівано відхилений самим імператором з вимогою розробити новий варіант, який би впорядковував усе місто, а не лише окрему його частину. Справа почала затягуватися через різні бюрократичні обставини [27].

Відкоригована версія генплану вдруге потрапила до В.Гесте лише восени 1830 року, котрий подає доволі реалістичну резолюцію, що місто Рівне "... побудовано по тамтешньому звичаю, який через тісноту і неправильність досить небезпечний на випадок пожежі, але усяка зміна в місті є надто скрутною і тяжкою буде для мешканців, які звичайно цікавляться не тільки своєю власною будівлею, але також і землею, яка ними більшою частиною купується, а на думку мою краще залишити план у нинішньому вигляді, бо місцеположення цього міста вельми нерегулярне, поділене озерами, річками та болотами" [28].

Невдовзі В. Гесте помер і справа знову загальмувалася. І лише 3 березня 1845 року остаточна версія першого генерального плану міста Рівного нарешті надсилається до Міністерства внутрішніх справ за підписом Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора Д. Бібікова з висновком, що він буде "зручний у приведенні до виконання", що його погоджено з власником міста Любомирським, і що план враховує існуючий стан міста [29].

До плану було додано "Опис міста Рівна", достатньо цікавий, щоб навести його майже повністю: "1) Місцеположення міста Рівна є на низинній ділянці по обидва боки річки Гоствиці (Устя - П.Р.). Властивість землі ним займаній пісчана, змішана з великою кількістю глини. Дворів в ньому 450. Мешканців чоловічої статі 3063, жіночої 2619, а усього 5682. На будівництво використовується переважно соснове, ялинове, дубове та осинове дерево, яке є в достатку на близькій відстані від міста Рівна. Каменю в околицях міста немає, але він замінюється цеглою, яка виробляється у самому місті і купується мешканцями по досить приступній ціні. 2) Суміжні землі, що належать власнику міста князю

Казимиру Любомирському, знаходяться на підвищеннях. 3) Ділянки для побудови будинків і для розширення міста з усіх боків зручні... 5) ...Річка Гоствиця протікає через місто ставом а далі річкою, біля якої немає ніяких високих берегів, місць для пристані суден немає. Глибина її, де став, у деяких місцях від 2 до 4 сажнів під час повені, а під час посухи на півсажнях спадає, далі ж сама річка в глибині під час повені до одного сажня, а під час посухи на півсажнях спадає. 6) Складений проектний план міста Рівна може бути зручно приведений до виконання в натурі поступово, згідно з правилами для упорядкування міст визначеними, тим більш, що лише невелика частка домів і будівель підлягає зламу, а решта полишена в натурі на існуючих раніше місцях без ушкодження оних..." [30].

До складу опису була включена також "Відомість про число жителів міста Рівна обох статей, складена 28 листопада 1844 року" [31] (табл. 1).

Таблиця 1

	чоловічої статі	жіночої статі
Дворян родових	2	2
Дворян простих [32]	73	78
Духовенства	13	4
Церковно-служителів	2	1
Почесних громадян	4	2
Купецтва	46	39
Міщан християн	129	135
Міщан євреїв	1930	1912
Відставних солдат та їх дружин	56	30
Безстроково звільнених [33]	10	4
Дворових людей	21	8
Громадян	47	15
Селян поміщицьких	372	380
Військових кантоністів	12	-
Іноземців	9	2
Вчителів Ровенської гімназії	27	7
Учнів	315	-
Всього	3063	2619
Всього	5682	

Як свідчать архівні документи, незважаючи на оптимістичну реляцію генерал-губернатора, ані власник міста князь Любомирський, ані мешканці не були в захваті від першого в історії міста генплану, виказуючи своє невдоволення стосовно цілої низки проектних положень. Очевидно, що в своєму супровідному листі Бібіков, свідомо маскує ці протестації. Зокрема князя Любомирського не влаштував запланований злам

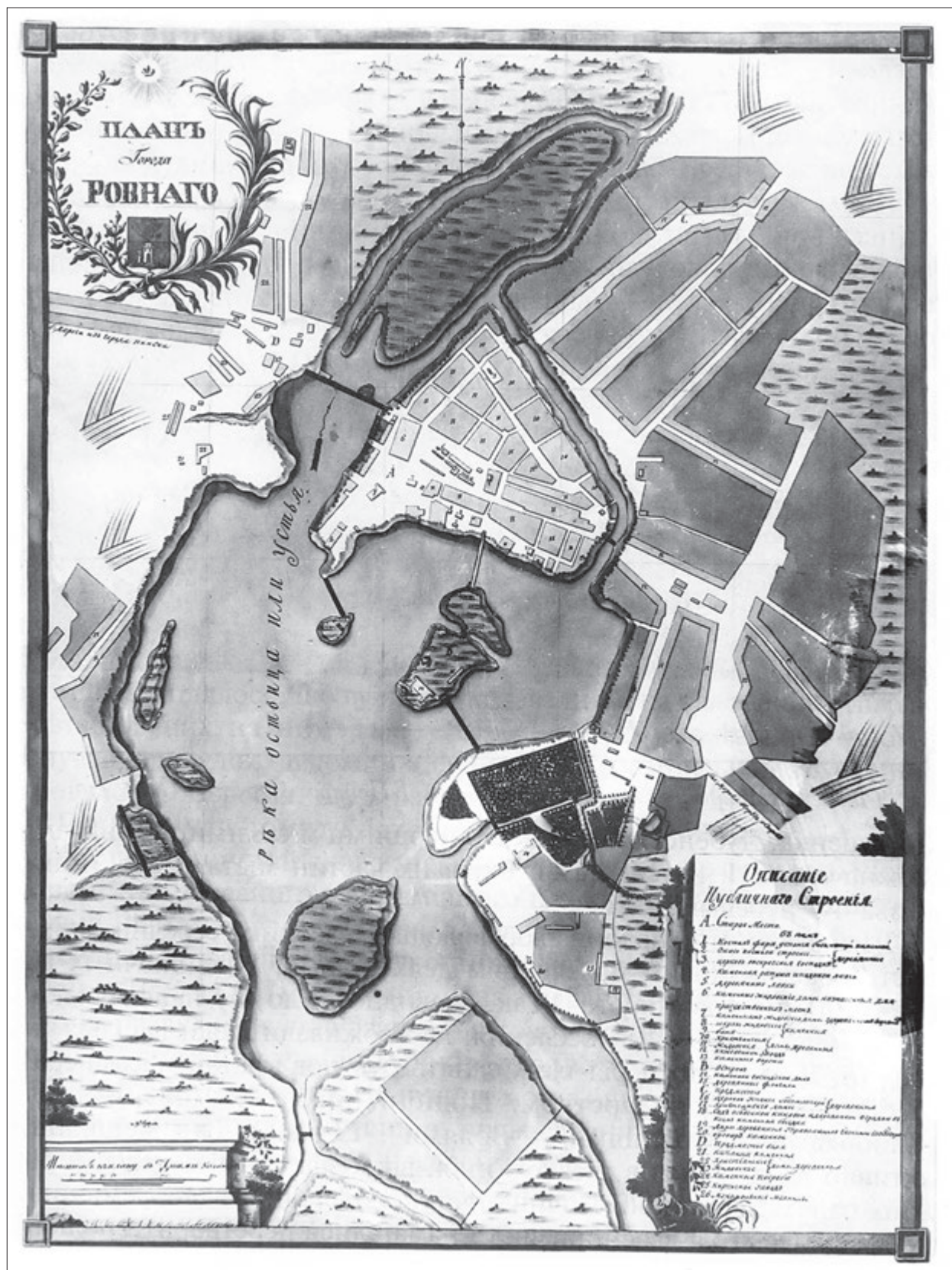

Рис. 9. Фіксаційний план міста Рівного (РДІА, ф. 1350, о. 312, сп. 9, а. 29).
Кін. XVIII ст.

Рис. 10. Фіксаційний план міста Рівного з фондів РДІА (справа 76).

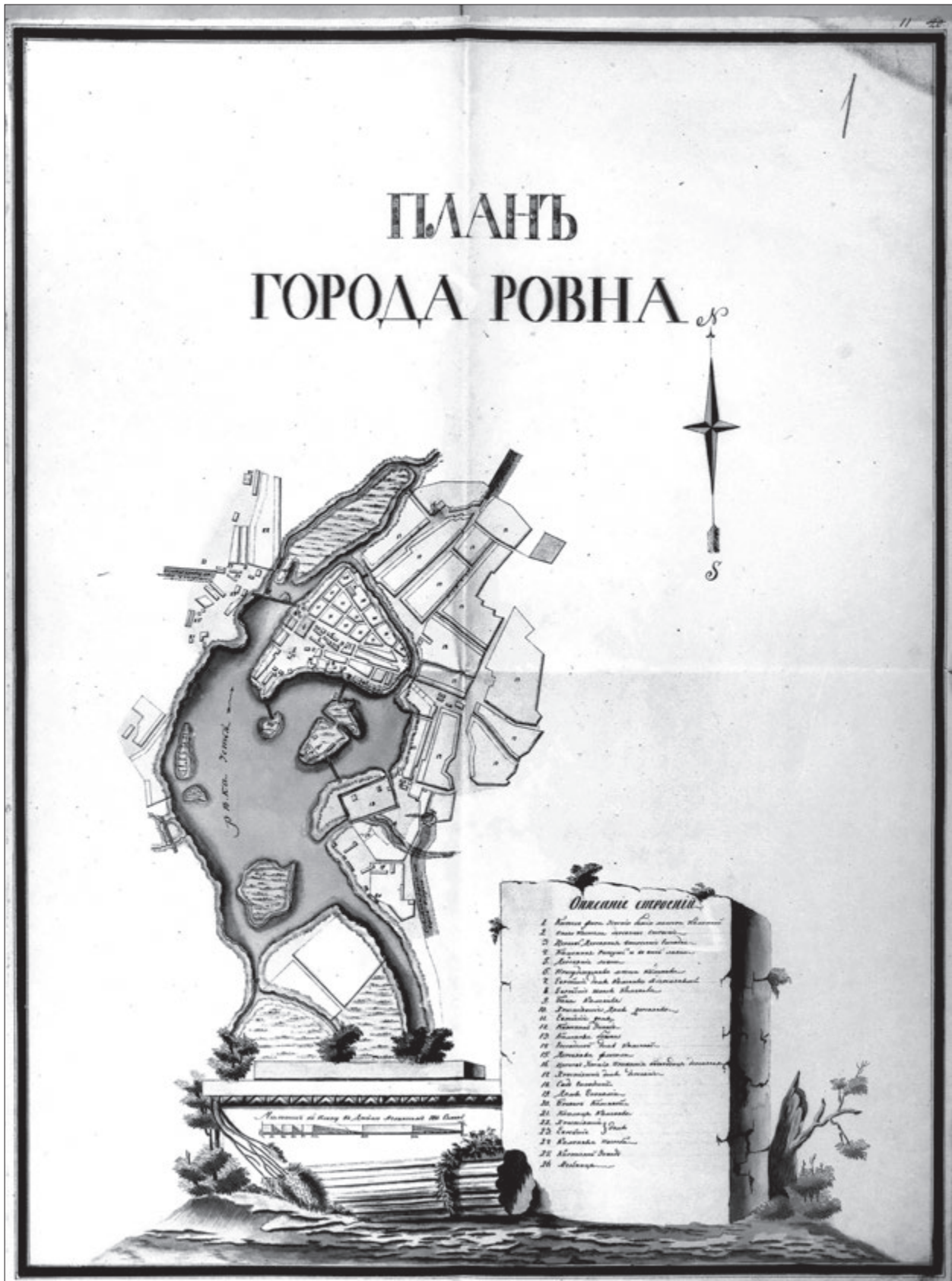

Рис. 11. Фіксаційний план міста Рівного з фондів РДІА (справа 77).

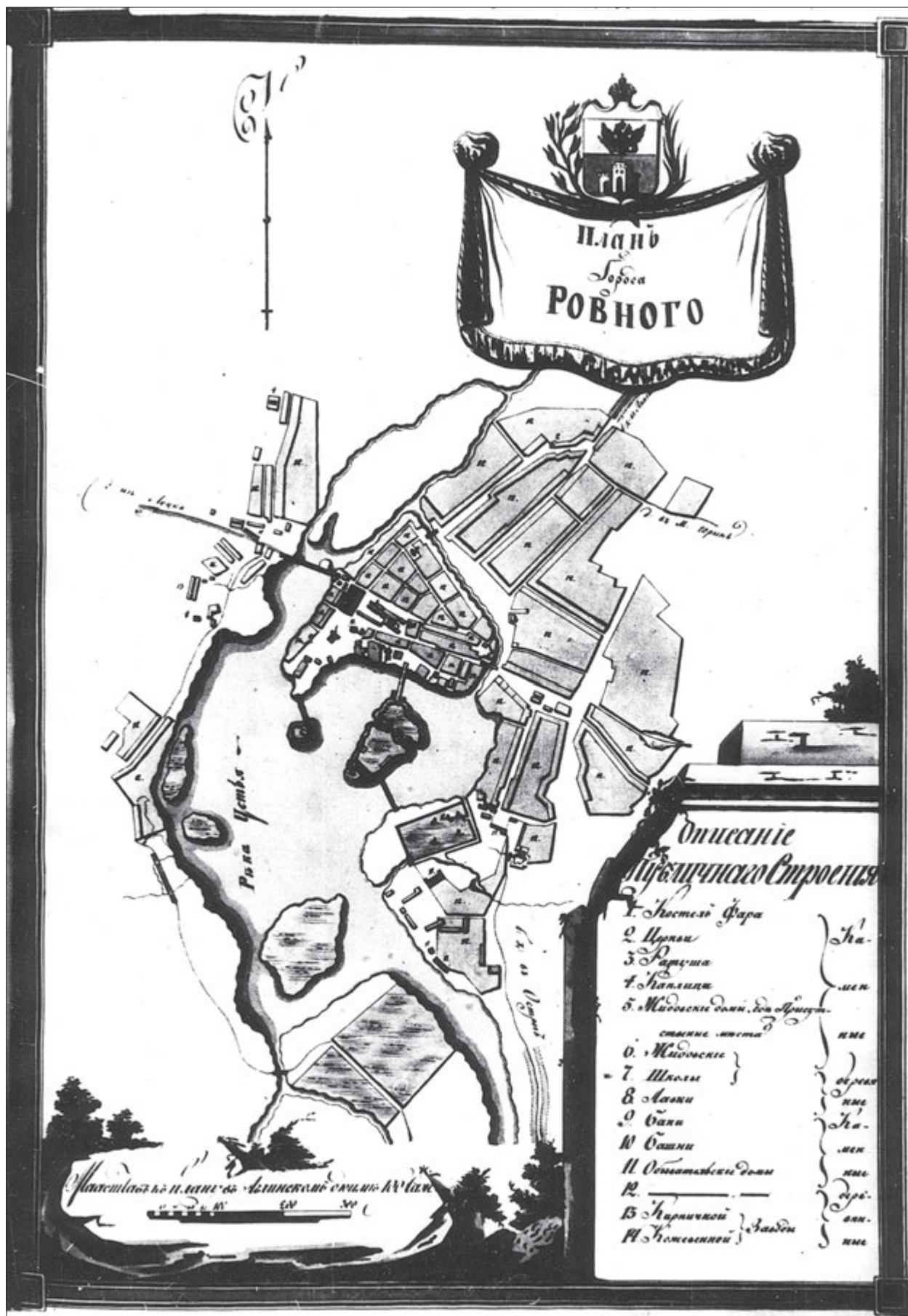

Рис. 12. Фіксаційний план міста Рівного з фондів РДВІА (справа 21528). Після 1798р.(?).

Рис. 13. Фіксаційний план міста Рівного з фондів РДВІА (справа 21551).

Упорядник землемір В. Кудрявцов. 1810 р.

10 будинків для розчищення площі перед казенною спорудою, винос соборної Воскресенської церкви за межі старого міста, злам частини будівель по вулиці в напрямку Басового Кута [34] та інші недоречності, викликані неузгодженістю проектного плану з реально існуючою міською інфраструктурою.

Однак всі скарги були залишені без наслідків і 27 липня 1845 року **перший генеральний план** забудови міста Рівного був нарешті затверджений імператором. Зліва на горішній частині креслення розмашистим, експресивним почерком було зазначено “Быть по сему. Николай. Петергоф. 24 июля 1845 года” [35] (рис.16). Минув 26-й (!) рік від початку історії зі створення цього проектного документу.

Видається цілком логічним питання стосовно тих наслідків, які мав перший генплан для розвитку Рівного. Ясна річ, вже сама спроба врегулювання розпланувального розвитку міста мала позитивне значення. були спрямлені окремі вулиці, зокрема теперішня вул. Соборна на відтинку від універмагу до НУВГП, вул. Шкільна. Частково була перебудована

ринкова площа але в цілому життєві реалії впевнено протистояли впровадженню аж занадто ідеалізованої розпланувальної структури.

Вже через декілька років будівництво шосе Київ – Брест призвело до появи наскрізної міської магістралі, до будівництва нового шляхопроводу через річку Устя, до прискореного розвитку лівобережної частини міста (передмістя Воля чи то Дубенське), котрій по генплану відводилася вельми скромна роль. Не витримав випробування дійсністю і принцип рівномірного розподілу по території міста міщанських садиб з присадибними садово-огородніми ділянками. Як і раніше в старій центральній частині міста переважала щільна ремісничо-торгівельно-житлова забудова, а на околицях, як і раніше, на протязі всього XIX ст., і навіть пізніше, розміщувалися звичайні хати сільського типу.

В зв’язку з прокладенням Києво - Брестського шосе відклалося також кілька картографічних документів. Один з них (рис.17) відтворює центральну частину міста з нанесенням старого і нового напрямів транзитного

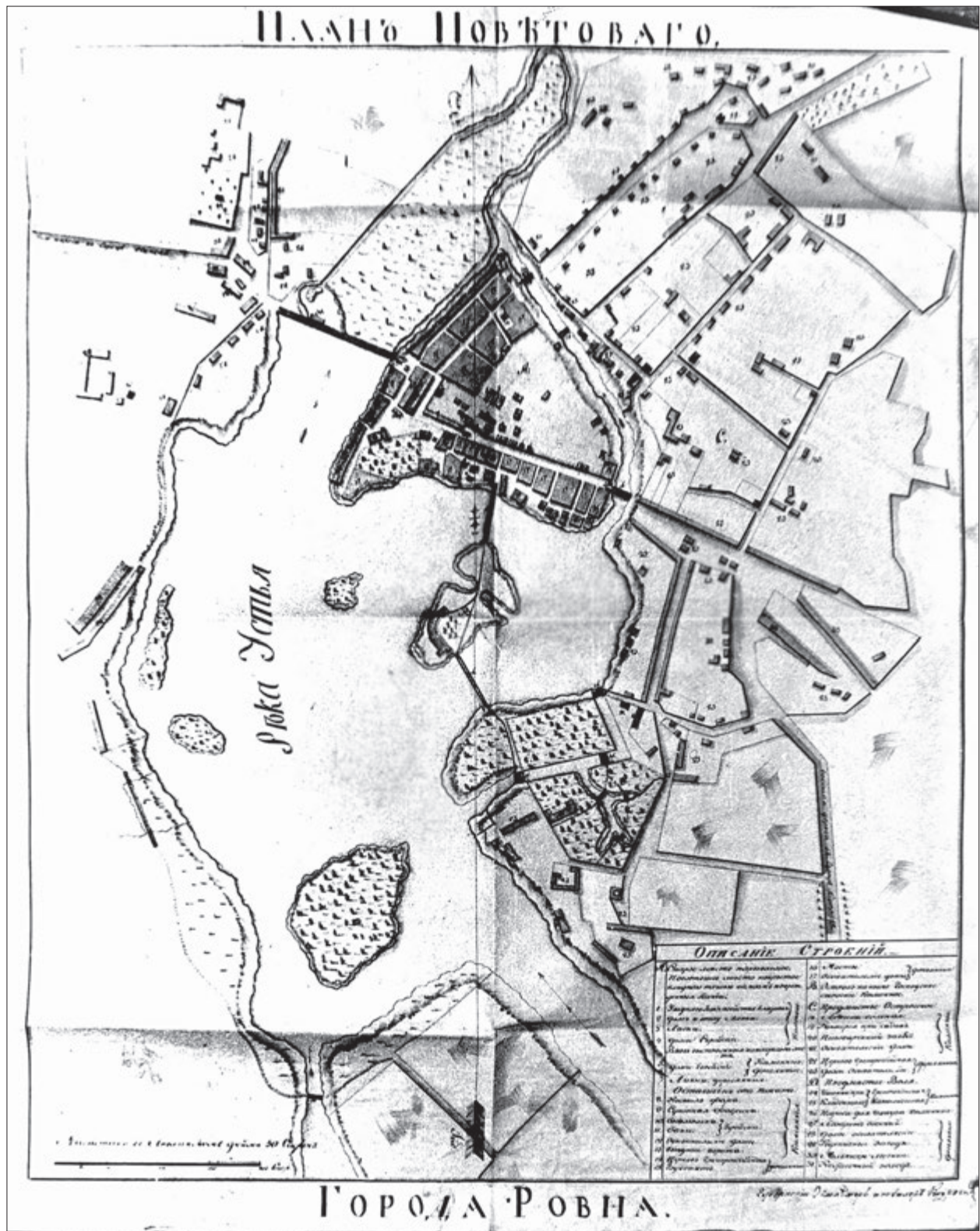

Рис. 14. План міста Рівного після пожежі 1819 року.

Укладач – землемір В. Кудрявцов. З фондів РДІА.

руху через Рівне, а також дві міські брами, котрі відповідно до потреб нової комунікації передбачалося знести [36]. Інший подібний документ (рис.18) фіксує вже фактично втілений проект проходження через місто

нової транзитної дороги, стратегічно важливої для усього південно-західного регіону царської Росії [37].

В подальшому ця комунікаційна артерія відіграла важливу роль в розвитку західної частини міста. Невдовзі

після її появи, в 1887 році обабіч неї розпочалося будівництво комплексу військових казарм для розміщення полку піхоти та двох артилерійських бригад [38]. З точки зору намірів російської військової адміністрації по спорудженню укріплень в Рівного та його околицях викликають дослідницький інтерес декілька справ з фонду Головного інженерного управління РДВІА. Це загальна карта міста Рівного з околицями в доволі дрібному масштабі (М 1: 20000) [39], карта з укріпленнями та оборонними позиціями навколо міста [40].

Швидкий розвій міста у другій половині XIX ст. спричинив швидку втрату першим генпланом своїх регулятивних функцій. З'являється потреба формування нового підходу до забудови Рівного, який би з більшим реалізмом враховував суттєві зміни в структуруванні міста, спричинені значною мірою прокладкою через міський центр транзитного шосе Київ – Брест. Ще поважніше значення мало відкриття в 1873 році залізничного сполучення по напрямку Здолбунів – Рівне – Брест, а згодом і Здолбунів – Рівне – Сарни. Не останнім стимулом виявилася також ще одна велика пожежа в місті, що трапилася в 1881 році. В результаті знову вигоріла значна частина старого міста, включно з найстарішим соборним храмом – дерев'яною Воскресенською церквою [41].

В 1889 році як перший крок до розробки нового генерального плану було укладено наступний план міста в тодішньому його становищі [42] (рис.19). План цей зафіксував на момент укладання всі основні будівлі міста, об'єкти транспорту та промисловості, військові казарми, кладовища тощо. Зафіксував також кордони

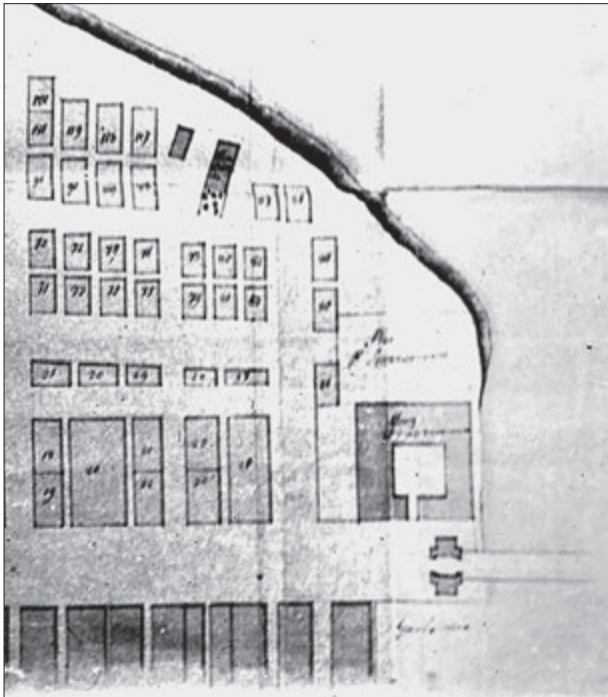

Рис. 15. Проектна пропозиція відбудови північно-східної частини м.Рівне після пожежі 1819 року.
Арх. Ж.Я. Бургіньон. З фондів РДІА

міста, засвідчивши при цьому наскільки зросло значення лівобережного передмістя в порівнянні з тією скромною роллю, котра відводилася йому першим генпланом 1845 року. Звертає на себе увагу те, що це передмістя отримало вже характерну систему розпланування, що збереглася до сьогодні (вулиці Дубенська, П.Могили, Чернишова, Дворецька та ін.). Була зафіксована низка об'єктів, які передбачалося зліквідувати - декілька крамниць, декілька житлових будинків, обидва старих кладовища на Волі (православне і римо-католицьке). Натомість передбачалося створення нових об'єктів, зокрема соборної церкви на Острозькому передмісті, каплиці на Дубенському кладовищі, кузні, нових крамниць на ринковій площі, бойні, шкіряного заводу, нових мостів і навіть набережної перед будинком гімназії.

В подальшому план 1889 року був використаний для розробки і затвердження другого генерального плану, конфірмація якого відбулася в 1892 році [43] (рис. 20). Втім, внесені в нього зміни обмежилися локальними корективами. Так, відбулося коригування міського кордону, внаслідок чого садиба князя Любомирського "на гірці" була фактично виділена з території міста. В південній частині розпланувальної схеми міста остаточно зникло трасування вулиць, що було запропоноване планом 1845 року. Поблизу гімназії передбачалося облаштувати міський сад.

Очевидно, що і проектний план 1892 року в окремих своїх частинах застарів вже невдовзі після свого затвердження. В 1897 році з'явилася нова його версія [44] з локальними корективами. Так, садиба Любомирського знову повернулася в межі міського кордону, на півдні з'явилися – мабуть, що *post factum* – винний та горілчаний заводи, натомість бойня та шкіряний завод так і не виникли на запропонованому місці по дорозі на Бармаки. Цікавою відмінністю стало також те, що значно ширшою мала би стати набережна, що мала простягнутися від східного Острозького передмістя повз гімназію аж до південного замкового мосту. Західна ж частина міста була зображена майже без змін в порівнянні з планом 1892 року.

В контексті давньої рівненської картографії особливий інтерес викликає рукописний план міста від 1896 року, укладений якимось поручиком Каверіним [45] (рис.21). Явно окомірний, а тому з точки зору геодезичної точності доволі приблизний спосіб укладання цього документу водночас аж ніяк не принижує його інформаційне значення, особливо з огляду на прискіпливе зазначення назв майже всіх вулиць і відтворення основних споруд. Доволі інформативно виглядають і деякі особливості місцевого рельєфу з його болотами, струмками, озерами, яругами, пагорбами, криницями тощо.

Аналізуючи пізніші фіксаційні плани міста міжвоєнної доби, зокрема польськомовний план Рівного, що датується початком 20-х років XX ст. [46], у співставленні з картографічними джерелами попередніх століть, можна дійти принципового **висновку** про те, що на планах кінця XVIII - початку XIX ст. доволі виразно

Рис. 16. Перший проектний план міста Рівне, затверджений в 1845 р. З фондів РДІА.

зафіксована містобудівна еволюція Рівного в його від його “ембріональної” стадії до початку промислової доби. Отже, зміст цієї першої групи картографічних джерел, а саме фіксаційних документів, дозволяє в загальних рисах відтворити специфіку природно-

ландшафтної ситуації Рівного, ядро його містобудівної композиції, особливості внутрішнього розпланувального каркасу і зовнішніх комунікаційних зв’язків. Дійсно, цей масив фіксаційної картографії синтетично, хоча й опосередковано віддзеркалює майже п’ять століть

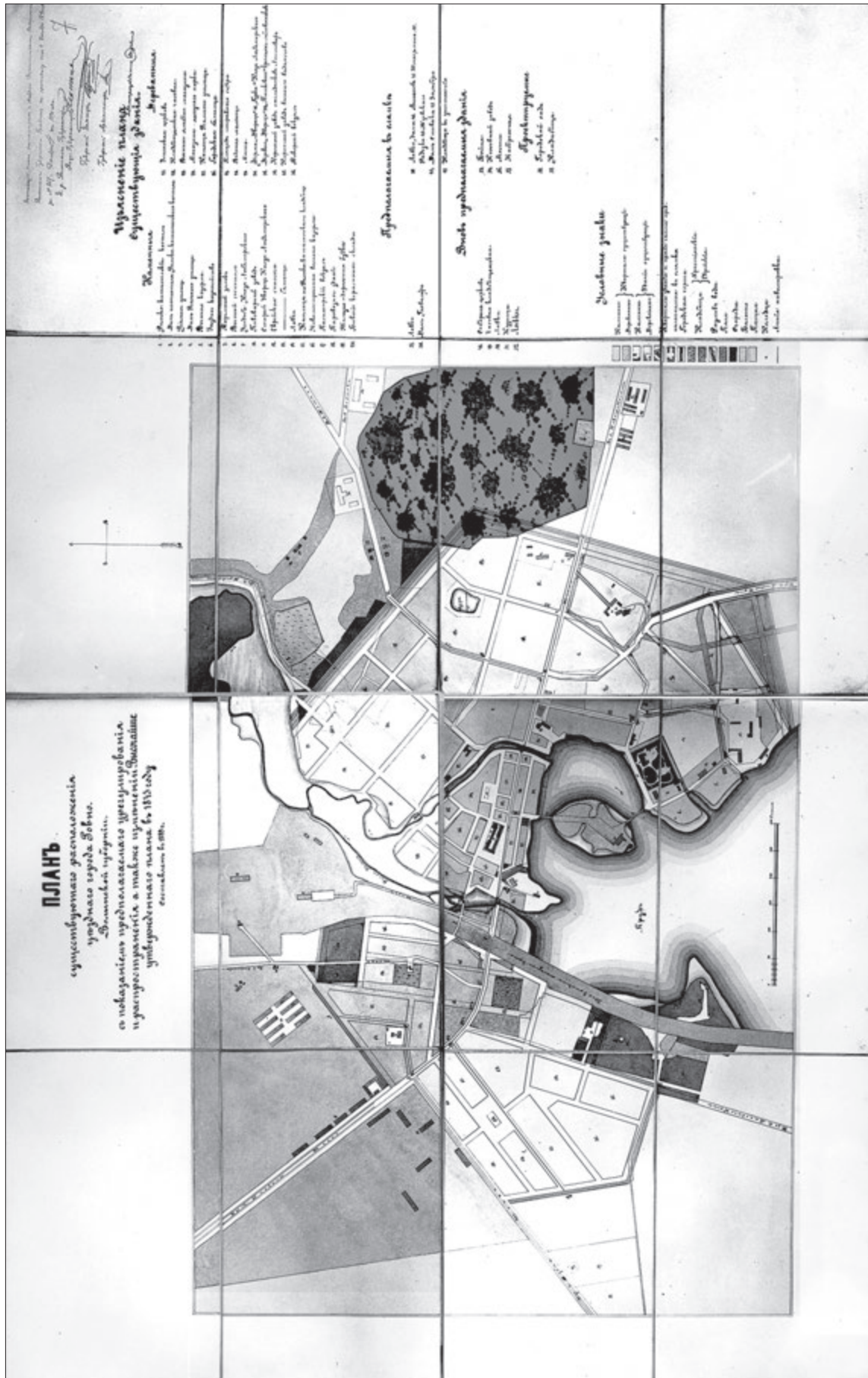

Рис. 19. Фіксаційний план міста Рієне. 1889 р.
З фондів РДА.

*Рис. 20. Проектний план міста Рівне, затверджений в 1892 р.
з фондів РДА.*

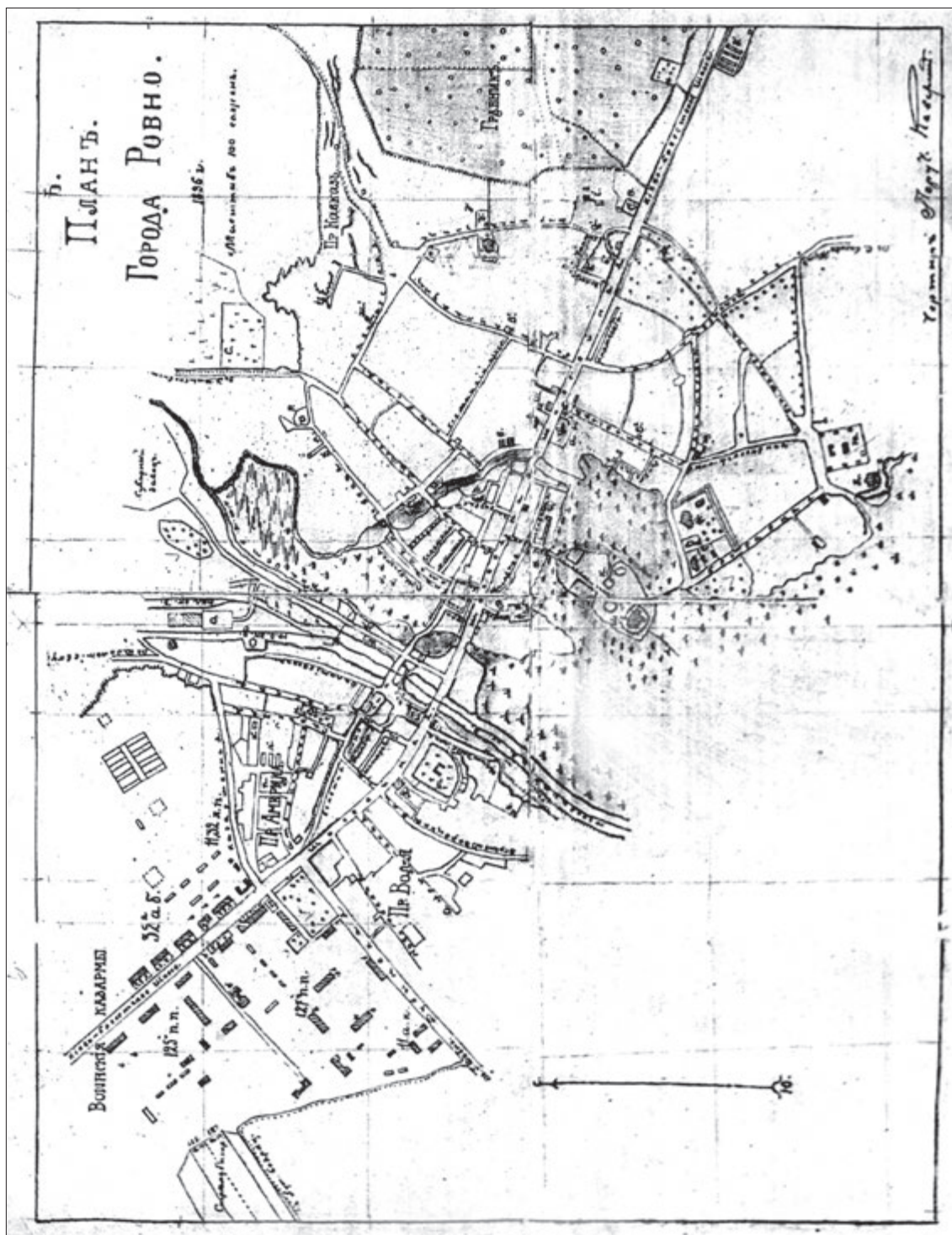

Рис. 21. План міста Рівне. 1896 р. Укладач поручик Каверін.
З фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею.

попередньої еволюції. Як для такого тривалого періоду підсумок, звичайно, доволі вагомий.

Стосовно офіційно затверджених першого (1845 р.) і другого (1892, 1897 рр.) генеральних планів забудови міста маємо визнати їх доволі скромну роль в подальшій розбудові міста, хоча сам факт їх розробки, звичайно, був позитивним явищем. В першому випадку не можна було сподіватися на повноцінне втілення проектного задуму, покладаючись лише на принцип розпланувальної регулярності, піднесений до рівня абсолюту, і не дуже переймаючись локальною ідентичністю міста – природною, господарською, соціальною, історичною специфікою тощо. Другий генеральний план виявився більш прагматичним, але і його наслідки для реальної

практики була обмеженими. Не можна не відзначити, що особливим негативним чинником для Рівного виявився поступовий занепад замкового (палацового-паркового) комплексу Любомирських, який довгий час визначав самобутність міського архітектурного образу. А тому для подальшого структурування міста набагато важливішими чинниками виявилися акції з прокладання спочатку стратегічного транзитного шосе Київ-Брест, а згодом залізниці. Серйозним поштовхом для подальшого розвитку міста в кінці XIX ст., стало також створення військового гарнізону, який обійняв територію приблизно вчетверо більшу від території міста в межах старих міських укріплень.

ДЖЕРЕЛА

1. Кордт В. Материалы по истории русской картографии. – Вып. II. Карты всей России и западных ее областей до конца XVII века. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1910. – С.13, а. XIV; Вавричин М.Г., Шашкевич Я.Р., Кришталович У.Р. Україна на стародавніх картах. Кінець XVI – перша половина XVII ст. – К.: ДНВП “Картографія”, 2004. – С.46-47.
2. Stecki T. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – 347 s.
3. “Дім той був двоповерховий, знесено його під час будівництва шосе” (примітка Т.Стецького – П.Р.).
4. Будівельні роботи по спорудженню підземного торгового пасажу по вул. Соборній в 2006-2007 роках в історичному центрі міста справді підтвердили наявність мощення з добре збережених дерев’яних дощок, на глибині більше метра.
5. “Йшла від мосту аж до меншого млина” (примітка Т.Стецького – П.Р.). Очевидно, що мова йде про місток, який знаходився здавна перед східною міською брамою. Тепер це орієнтовно вулиця Гетьмана Мазепи та південний відтинок вулиці Симона Петлюри.
6. Stecki T. Op. cit. – S.31-32.
7. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck: Nakładem Wołyńskiego Tow. krajoznawczego s opieki nad zabytkami przeszłości w Łucku, 1929. – S.209.
8. Молчанов О. Ровно. Історико-архітектурний нарис. – К.: Будівельник, 1977. – С.14.
9. Поліщук Я. Рівне. Мандрівка крізь віки. Нариси історії міста. – Рівне: Б.в., 1998. – С.36.
10. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. – T. VA. Dawne województwo Wołyńskie. – Warszawa: PAN IS, 1988. – S.367.
11. Рівне–720: від давнини до сучасності. – Кн. 1. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – С.44. Справді, навіть гіпотетично при дворі Любомирських та й ще з під руки іноземця аж ніяк не міг з’явитися російськомовний картографічний документ під назвою “План города Ровнаго”.
12. Мова йде про дві церкви в межах міста, “Воскресенську”, що до пожежі 1881 року знаходилася приблизно на місці сучасного пожежного депо, та про “Ніколінську” (Миколаївську) поблизу костелу, котрі разом з “передміською” церквою (Успенською) вже були зафіксовані в реєстрі 1696 року. Див.: Gil A. Chełmskie diecezje obrządku wschodniego zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku // Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – T.5. – Przemyśl, 2000. – S.55.
13. РДІА. – Ф.733, о.96, спр.71. – Арк.1. Наведений документ – це рукописний кресленик тушшю, тонований поліхромною аквареллю м’яких відтінків, загальний розмір аркуша – бл. 60 см x 80 см. Справа внизу – авторський підпис з датуванням, котре очевидно має означати день завершення цього плану: “...J. J. Bourguignon 1797 Mars 19”. Однак, судячи з літнього характеру пейзажних сюжетів, розпочалася ця робота, напевне, ще в 1796 році.
14. Ричков П.А. Палацово-парковий комплекс Любомирських в Рівному на акварелях Жана Якоба Бургіньйона // Вісник Національного ун-ту водного господарства та природокористування. Зб. наук. праць. – Вип. 3 (35). – Рівне: НУВГП, 2006. – С.140-157.
15. Детальніше див.: Ричков П. Джерела Російського державного військово-історичного архіву до історії містобудування у Правобережній Україні // Архіви України – 1992. – №5/6. – С.52-61.
16. Наприклад: РДІА. – Ф. 1350 (“Межевой департамент Сената”), оп. 312, спр. 9. “Атлас Волинской губернии”. – Арк. 29, “План г. Ровно”.

17. РДІА. – Ф. 1293, оп. 166, Вол., спр. 78. – Арк.1, “План Волынской губернии города Ровна”.
18. РДІА. – Ф. 1350, оп. 312, спр. 9. – Арк. 29, “План Волынской губернии города Ровна”.
19. РДІА. – Ф. 1293, оп. 166, Вол., спр. 76. – Арк. 1, “План Волынской губернии города Ровна”. Очевидно, що виконавець цієї копії не був добре знайомий ні з місцевістю, ні забудовою міста.
20. РДІА. – Ф. 1293, оп. 166, Вол., спр. 77. – Арк. 1, “План города Ровна”. Масштаб 100 саж. в 1 а.д.
21. РДВІА. – Ф. ВУА, спр. 21528 (“Планы городов Российской империи, собранные по высочайшему повелению в 1798 году”), ч.V (“Волынская губерния”). – Арк.75, “План города Ровного”. М 100 саж. в 1 а.д. В архівному описі зазначено дату створення – 1798 р., що є сумнівним, з огляду на явну вторинність документу.
22. РДВІА. – Ф. ВУА, спр. 21277 (“Атлас Волынской губернии двенадцати поветов сочинен в соответствие с высочайшего соизволения в Житомире при губернской чертежной 1798 года”). – Арк. 29.
23. РДВІА. – Ф. ВУА, спр. 21551 (“Атлас Волынской губернии”). – Арк. 21-22. Звертає на себе увагу посвята на титулі з підписом виконавця атласу: “Его Величеству Олександру I императору и Самодержцу Всероссийскому сей труд с всеглубочайшим почтением вознак нижайшего благодарения посвящает всеподданейший раб Василий Кудрявцов волынский губернский землемер”.
24. РДВІА. – Ф. 418, оп. 1, спр. 674. – Арк. 1-2. “План г.Ровно Волынской губернии с окрестностями. Сост. Теплов и Дуплаков. М 1:21000.
25. РДІА. – Ф. 1287 (“Хозяйственный Департамент МВД”), оп. 8, спр. 10. – Арк. 27, “План поветового города Ровна”. Документ підписано виконавцем: “губернський землемер и кавалер Кудрявцев”. На відміну від попередніх фіксаційних планів цей документ демонструє намагання укладача зазначити всі будівлі в погорілій частині міста. Перелік об’єктів нараховує загалом 31 позицію, включаючи “старое место погорелое”.
26. РДІА. – Ф. 1287, оп. 8, спр. 10. – Арк. 26.
27. Детальніше див.: Ричков П. “Быть по сему. Николай”. Пригоди першого генплану м.Рівне. // “Рівне”, 15 вересня 1990 р. – С.3.
28. РДІА. – Ф. 1287, оп. 8, спр. 10. – Арк. 21.
29. РДІА. – Ф. 1287, оп. 39, спр. 140. – Арк. 1.
30. РДІА. – Ф. 1287, оп. 39, спр. 140. – Арк. 5-5 зв. Підписав опис острозький повітовий землемір Потоцький.
31. РДІА. – Ф. 1287, оп. 39, спр. 140. – Арк. 6.
32. В оригіналі “дворян личных”.
33. В оригіналі “безсрочно-отпускных”.
34. РДІА. – Ф.1287, оп. 39, спр. 140. – Арк. 17-18.
35. РДІА. – Ф. 1293, оп. 166, Вол., спр. 79. – Арк. 1, “План Волынской губернии города Ровна”; В тому ж архіві і в тому ж фонді зберігається також досконала копія з оригіналу (див.: РДІА. – Ф. 1293, оп. 166, Вол., спр. 80. – Арк.1).
36. Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДІАУК). – Ф. 692, оп. 1, спр. 6765. – Арк. 4. “План части города Ровна с показанием проектного направления Киево-Брестского шоссе по городу Ровно”. Копія документу, затвердженого в Санкт-Петербурзі 12 червня 1852 року.
37. ЦДІАУК. – Ф. 692, оп. 1, спр. 6765. – Арк. 5-6. “План части города Ровна с показанием направления Киево-Брестского шоссе”.
38. Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. IX. – Warszawa, 1888. – S.818.
39. РДВІА. – Ф. 349 (“Главное инженерное управление”), оп. 45, спр. 1250, “Карта города Ровно”, 1893 р.
40. РДВІА, ф.349, оп.45, сп.1291, “Укрепленная позиция города Ровно”, 1906 р., М 1:42000, друкований.
41. Ilustrowany przewodnik po mieście Równem. Pod red. Tadeusza Górnickiego. – Równe, 1937. – S.22.
42. РДІА. – Ф. 1293, оп. 166, Вол., спр. 84. – Арк. 1, “План существующего расположения уездного города Ровно Волынской губернии с показанием предполагаемого урегулирования и распространения, а также изменений Высочайше утвержденного плана в 1845 году. Составлен в 1889 году”. В правому верхньому куті документу зафіксовано затвердження документу: “Настоящий план рассмотрен и одобрен строительным отделением Волынского губернского правления по протоколу от 4 декабря 1890 года за № 207”.
43. РДІА. – Ф. 1293, оп. 166, Вол., спр. 84. – Арк.1, “План проектированного расположения уездного города Ровно Волынской губернии”. В лівому верхньому куті напис: “Быть по сему. 30 июля 1892 г. Петергоф”. Трохи нижче розміщується підпис “Министр внутренних дел, статс-секретарь Дурново”.
44. РДІА. – Ф. 1424, оп. 1, спр. 264. – Арк. 1. “План проектированного расположения уездного города Ровно. Составлен 20 января 1897 года”.
45. Рівненський обласний краєзнавчий музей, інв. № 3340/доп. “План города Ровно. 1896 г. Масштаб 100 сажен [в 1 дюймі – П.Р.]”. План опубліковано на першому форзаці книги: Прищепа О. Вулицями Рівного: погляд в минуле. – Рівне, 2006.
46. Державний архів Рівненської області. – Ф. 31, оп. 1, спр. 3965. – Арк. 2-3. “Plan miasta Równego”. М 1:4200.

УДК: 94 (477)

О. П. Прищеп

(м. Рівне)

ПЛАНУВАННЯ ТА ЗАБУДОВА МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ВОЛИНІ В ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МІСЬКИХ ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ (XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Розглянуто домінуючі чинники формування архітектурно-планувальних структур волинських міст у XIX – на початку XX ст. На конкретних прикладах проаналізована участь органів міського самоврядування на Волині у врегулюванні та нагляді над міською забудовою.

The article examines the main factors in the development of architectural-planning structures of Volyn towns in the 19th – the beginning of the 20th cc. Specific examples were given aiming at the analysis of the contribution of the self-government bodies in Volyn to the regulation and monitoring of the town construction.

У першій половині XIX ст. більшість міст і містечок Волинської губернії мали нерегулярне планування і характеризувалися структурною організацією, що склалася історично, відповідно до функціональних потреб і природних особливостей. Зазначимо, в період, що розглядається, тут нараховувалося 12 офіційних міст та 141 містечко, а в 1903 р. офіційний статус міста отримало містечко Здолбунів. Вже в той період царська адміністрація робила спроби змінити вигляд волинських міст, з тим, щоб подолати їх зв'язок з минулим і зробити відповідними до російських стандартів губернських та повітових центрів.

Як і решта міст Російської імперії, міста Волинської губернії підпадають під постійну опіку державних адміністративних органів, що відповідали за містобудівельне регулювання. Так, у 1840–45 рр. царською адміністрацією розробляються нові проекти міст Волині, згідно з якими їх забудова мала здійснюватися на основі затверджених планів [1, с. 412].

Прискорення демографічного і соціально-економічного розвитку міських поселень на Волині в другій половині XIX ст. спричинило поступове нарощування темпів їх забудови. На відміну від доби середньовіччя, коли у формуванні і еволюції планувальних структур волинських міст більш вагому роль відіграв природний фактор, з другої половини XIX ст. все відчутніше починають проявляти себе такі урбанізаційні мотиви як соціальний, економічний, військовий та комунікаційний чинники. Щодо останнього, який визначав найголовніші зовнішні і внутрішні зв'язки в життєдіяльності міст, він був пов'язаний з появою на території Волинської губернії нових шляхів сполучень (як шосейних, так і залізничних). Так, у 1857 р. через Житомир, Новоград-Волинський, Рівне, Луцьк, Ковель було прокладене Києво-Брестське шосе, яке в значній мірі вплинуло як на подальшу розбудову цих міст, так і на формування їх планувальних структур. В межах міст відрізки

даного шосе, поступово забудовуючись з обох сторін, виконували важливі функції наскрізних міських магістралей, що з'єднували між собою окремі його частини. Це насамперед стосується Рівного, Новограда-Волинського, Луцька [2, с. 75; 3, с. 302].

З 70-х рр. XIX ст. фактором прискорення розвитку волинських міст починає виступати залізничне сполучення. Безперечно, поява залізниці внесла свої корективи в архітектурно-планувальний розвиток тих міст, через які вона була прокладена. Як правило, спорудження залізничного вокзалу, розташованого подекуди на досить значній відстані від центру міста, спрямовувало територіальний розвиток такого населеного пункту в свій бік, а в подальшому призводило до зростання всієї площі міської забудови. Так, зокрема, у зв'язку із спорудженням залізничної станції в Дубно з 80-х рр. XIX ст. це місто починає швидко забудовуватись на правому березі Ікви, зайнявши низинні ділянки заплави ріки [4, с. 125].

В пореформений період прискорені темпи містобудування у порівнянні з повітовими містами були притаманні Житомиру. І хоча його забудова не вирізнялася особливою монументальністю, різноманітність містобудівельної практики найбільш яскраво проявлялася саме тут. Цьому сприяв як офіційний статус Житомира – центру Волинської губернії, який змушував державну адміністрацію та виборні органи міської влади піклуватися про свій престиж і зводити все більше нових адміністративних і громадських будівель, так і його привабливість як місця постійного проживання для найбільш привілейованих верств населення (зокрема, дворян).

Темпи забудови міст в досліджуваній період визначало житлове будівництво. Особливо активізувалися процеси забудови волинських міст з 80-х рр. XIX ст., а бурхливий ріст житлового будівництва припав на кінець 90-х рр. XIX – початок XX ст. Так, якщо в Житомирі на початку 40-х рр. XIX ст.

нараховувалося 1257 житлових будинків, то в 1887 р. їх вже було 5415, а через шість років у 1893 р. їх кількість зросла до 6000 [5, с. 58; 6, с. 416; 7, с. 16–17]. Впродовж наступного десятиліття (1893–1903 рр.) кількість житлових будинків в Житомирі подвоїлась і становила 12126 [8, с. 226–227].

Як один із показників розвитку міст, що свідчить про характер житлової забудови, може розглядатися наявність кам'яних будівель в загальній масі житлового фонду. Хоча їх кількість так і не стала переважаючою над кількістю дерев'яних житлових споруд, однак, з кожним роком їх з'являлося в містах все більше. Так, якщо в 1893 р. в Острозі кам'яних будівель нараховувалося 271, то вже в 1903 р. – 412, відповідно у Луцьку – 207 і 389, Дубно – 261 і 444 [7, с. 16; 8, с. 284, 348, 398]. Особливо переконливі темпи зведення кам'яних будівель демонструвало Рівне, в якому в 1893 р. нараховувалося 424 кам'яних будинки, що складало 29 % всього житлового фонду міста, а в 1910 р. – вже 745, що відповідно становило 34 % [7, с. 16–17; 9, с. 534].

Проте в більшості волинських міст у 1893 р. кількість кам'яних будівель в загальній масі житлового фонду не перевищувала 11 – 22%, а в Овручі і Заславлі вони відповідно складали лише 3 % і 7 % [7, с. 16–17]. Істотно не змінився характер житлової забудови в містах Волинської губернії і на початку XX ст. Лише в Здолбунові у 1910 р. 125 кам'яних будівель складали більше половини наявного житлового фонду міста і, таким чином, переважали в його забудові [9, с. 534].

Як правило, більшість кам'яних будівель зводилася в житлових кварталах, що прилягали до центру і складали найбільш впорядковану, у порівнянні з передмістями, його частину. Однак, незважаючи на існування затверджених урядом проектних планів міст, забудова міст в цілому продовжувала здійснюватися досить хаотично.

Незадовільне улаштування міст Волинської губернії, а також порушення будівельних і санітарних норм їх забудови, спонукали державну адміністрацію приймати спеціальні постанови, спрямовані на поліпшення стану справ в цій сфері. Так, 5 серпня 1904 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор направив губернаторам трьох правобережних губерній України циркулярне розпорядження, в якому відзначав: “Криві і вузькі вулиці, прокладені в більшості випадків без всякого плану, скупченість садибних будівель, багнюка на площах, вулицях і подвір'ях, звалища сміття біля жител, а в інших випадках в річку, неохайне утримання колодязів питної води – все це можна спостерігати в містах і містечках Південно-Західного краю”. Сам документ був розроблений з метою орієнтації діяльності міських органів виборної влади на вирішення питань санітарного і будівельного устрою міст як таких, що мають для них першочергове значення [10, арк. 31, 31 зв.].

Однак ефективно впливати на поліпшення планомірної забудови міст державна адміністрація була безсилою. Відповідно до міських положень 1870 р. і

1892 р. піклування про влаштування міських поселень на основі затверджених планів покладалося на міські органи самоврядування [11, с. 823; 12, с. 433]. Насправді проектні плани волинських міст, якими користувалися в другій половині XIX ст. застаріли, оскільки вони були затверджені ще в 40-і рр. XIX ст., і в багатьох випадках вже забудована територія на них не була позначена, або ж спроектовані площі, бульвари чи вулиці так і не були відкриті.

Судячи з роз'яснень до міського положення 1892 р., затверджені відповідно до встановленого порядку проектні плани видавалися містам з метою поліпшення їх планувальних структур, насамперед об'єктів громадського користування (вулиць, площ тощо), а також для дотримання норм забудови в протипожежному і санітарному відношеннях [13, с. 182]. Хоча проектні плани міст затверджувалися офіційно, у разі виникнення спірних питань щодо урегулювання міською владою майнових відносин з різними особами, посилення на них не було правомірним. Між тим зміни в реальній міській забудові мали відображати хоча б фіксаційні плани. З посиланнями на такі міські громадські управління на Волині нерідко обговорювати питання про включення до списку платників податків нових фізичних та юридичних осіб. Так, розпорядча комісія Острозького міського спрощеного громадського управління, складаючи податкову відомість за 1897 р., констатувала, що деякі євреї-домовласники, які володіють житловими будівлями на Новому місті і здають їх в оренду військовим, не сплачують міських податків. Водночас і на Старому місті державний спиртний очисний завод також звільнений від сплати міських податків. При цьому вказані споруди не були позначені на плані міста, хоча насправді, як стверджувала комісія, “складала нерозривну територію міста” [14, арк. 33, 33 зв.]. Вирішити подібні питання в інтересах міської влади можна було лише шляхом внесення змін до вже існуючих проектних планів, або ж складання нових.

Існуючі відмінності в системі міського самоврядування, коли в одних містах громадські управління діяли в повному обсязі, а в інших – в обмеженому, диктували і різний порядок реалізації таких питань. Наприклад, в Житомирі, Новограді-Волинському, Луцьку, Рівному (з 1898 р.), Старокостянтинові, Володимирі-Волинському, де відповідно до міського положення 1892 р. був передбачений розподіл функцій міського самоврядування на розпорядчу (у вигляді міських дум) та виконавчу (у вигляді міських управ) гілки влади, міські виборні органи влади самостійно могли приймати рішення щодо необхідності виготовлення проектів нових планів регулювання міської забудови і, відповідно, мали їх профінансувати.

А в Дубні, Заславлі, Овручі, Острозі, Старокостянтинові, Ковелі, Здолбунові, де функціонували спрощені міські громадські управління, складанням планів та внесенням змін до них займався будівельний відділ губернського правління. Спрощені

міські громадські управління на основі роз'яснень Міністерства внутрішніх справ від 21 квітня 1894 р. повинні були лише забезпечити виконання цих робіт належними матеріальними засобами [10, арк. 69].

Найбільші труднощі щодо розробки нових проектних планів виникали у приватновласницьких міських поселеннях. А такими, як відомо, на Волині залишалися 5 міст (Рівне, Дубно, Острогож, Старокостянтинів, Заславль) та 118 містечок. В приватновласницьких містах ініціаторами внесення змін до існуючих планів або складання нових нерідко виступали насамперед їх власники. Так, з 1884 р. власник Рівного кн. С. Любомирський почав активно добиватися затвердження для міста нового проектного плану, оскільки існуючий був складений майже сорок років тому. Вирішення цього питання затягувалося, і в 1890 р. у своєму зверненні на адресу київського, подільського і волинського генерал-губернатора кн. С. Любомирський переконливо доводив, що в нинішній ситуації, коли через місто пролягли Південно-Західна і Вільно-Рівненська залізниці, прискореними темпами зростає його населення, а тому межі міста потребують розширення [15, арк. 6].

30 червня 1892 р. проектний план Рівного був затверджений російським імператором, а в 1898 р. кн. С. Любомирський добивається внесення до нього нових змін. Хоча обидва плани були складені із значними відхиленнями фіксації реально існуючої забудови міста, Рівненське міське спрощене громадське управління не мало повноважень висувати свої пропозиції стосовно її врегулювання. Лише міські жителі, захищаючи власні інтереси, постійно скаржилися до Міністерства внутрішніх справ. Адже переслідуючи свої корисливі цілі, кн. С. Любомирський то добивався дозволу на забудову території, де мала бути торгова площа, то терміново розпродував землю вже під реально існуючими вулицями, які на плані просто не значилися, або наносилися на територію чиншових садиб, що насправді не відповідало дійсності [15, арк. 25, 31, 31 зв.]. І лише після того, як Рівне в 1898 р. отримало право на введення міського положення 1892 р. в повному обсязі, міська дума самостійно, незалежно від власника міста ініціює затвердження нового проектного плану забудови міста, який насамперед мав бути складений в інтересах усієї міської громади. Однак добитися відміни чинності щойно затвердженого проектного плану міста в інтересах кн. С. Любомирського Рівненській міській думі так і не вдалося. Це пояснюється тим, що його виготовлення вимагало від міської влади суттєвих матеріальних затрат. Однак навіть у разі, якби міська дума спромоглася відшукати джерела фінансування для виготовлення нового проектного плану Рівного, окремі деталі місцезнаходжень міських об'єктів потрібно було попередньо обговорити та узгодити із власником Рівного, який не був налаштований на конструктивний діалог з міським управлінням. Саме це не дозволило міській думі реалізувати свій задум і добитися затвердження нового проектного плану Рівного, але

вона намагалася принаймні своєчасно виявляти порушення і "протистояти намірам зі сторони власника кн. Любомирського продати землю під вулицями в приватні руки для забудови" [15, арк. 106, 116 зв.].

Як і в ситуації з проектним планом Рівного, вносити зміни до плану Острога не було зацікавлене Удільне відомство, якому це місто належало, що констатували 4 вересня 1897 р. на своєму засіданні уповноважені Острозького міського спрощеного громадського управління: "План складений ... в інтересах маєтку, а не в інтересах міста, оскільки на ньому навіть не позначені багато існуючих вулиць, які в жодному випадку і ніколи не можуть бути закриті [14, арк. 34]. До того ж можливості міських спрощених громадських управлінь, які переважно діяли в приватновласницьких містах, ще в більшій мірі, ніж міські думи, були обмежені у фінансуванні всіх робіт, пов'язаних із виготовленням проектів нових планів міст, а державна адміністрація мала в своєму розпорядженні обмежену кількість техніків, які б могли виконати подібні роботи.

Безумовно, приватна власність на землю і приватновласницькі інтереси забудовників перешкоджали здійсненню планувальних заходів в усіх без виключення містах підросійської України [16, с. 258]. Однак, якщо в державних містах можна було здійснити бодай незначні планувальні заходи, попередньо викупивши окремі земельні ділянки у їх власників, то в приватновласницьких містах Волинської губернії органи міської виборної влади були позбавлені такого права, оскільки викупувати чиншові ділянки землі, якими користувалася тут переважна частина міських жителів, повинні були лише власники міста. І лише в тому разі, якщо власник міста викупував чиншові ділянки, на місці розташування яких мали б бути споруджені конкретні міські об'єкти, міська влада могла вести з ним подальші ділові переговори щодо реалізації своїх власних проектів. Оскільки економічні інтереси власників приватновласницьких міст, як правило, не співпадали з інтересами міської виборної влади, це унеможливлювало позитивне вирішення питань урегулювання міської забудови з подачі міської виборної влади [15, арк. 31, 31 зв.].

Якщо в практичній діяльності міських громадських управлінь складання нових проектних планів, а також внесення змін і доповнень до вже існуючих було досить рідкісним явищем, то у містечках Волинської губернії, статус яких трактувався не завжди однозначно, житлова забудова здійснювалася вкрай хаотично, найчастіше без спеціально розроблених планів.

Відомо, що в другій половині XIX – на початку XX ст. у зв'язку з прокладенням залізничного сполучення виникає ряд нових поселень, які в подальшому все більше набували міських ознак. Небажання царського уряду надати їм офіційного статусу міських поселень зводив нанівець найпростіші планувальні заходи, які вже тут здійснювалися.

Досить переконливий приклад можна навести стосовно селища Сарни. Опинившись на перехресті двох залізничних шляхів, воно виникло навколо залізничної станції і на початку XX ст. бурхливо розвивалося. У 1900 р. тут проживало 395 жителів. Земля, на якій знаходилося селище Сарни, належала поміщику М. Ф. Дерюжинському, який разом із місцевими жителями активно домагався надання йому статусу міського поселення. Саме за його ініціативою був виготовлений попередній проектний план майбутнього міського поселення [17, арк. 2, 3, 10зв.].

У 1900 р. в Сарнах побував волинський губернатор і особисто пересвідчився в тому, що селище має важливе значення як залізничний пункт [17, арк. 36]. Його роль повинна була значно зрости з відкриттям руху поїздів на Києво-Ковельській залізниці, який мав розпочатися з 1902 р. На думку волинського губернатора, селище Сарни цілком заслуговувало статусу посаду – міського поселення із запровадженням тут спрощеного громадського управління. Однак київський, подільський і волинський генерал-губернатор так і не визнав за можливе надати Сарнам такого статусу у зв'язку з малою чисельністю міського населення [17, арк. 6]. Небажання центральної державної адміністрації визнати селище Сарни міським поселенням в цілому негативно впливало на його подальшу забудову. Як відомо, лише 3 липня 1917 р. постановою Тимчасового уряду Сарнам було надано офіційний статус позаштатного міста [18, с. 45].

Слід визнати, що в пореформену добу економічна діяльність, зосереджена в містах, у всіх її проявах – будь-то промислове виробництво, чи проведення ярмарків, відкриття та діяльність фінансових установ тощо – активно впливала на процеси містобудування, притягуючи сюди людність. Ось чому в містах Волині саме в цей час з'являється так багато передмість, де селився простий люд. Як і в попередній період, міста Волині в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. продовжували територіально розширюватися за рахунок передмість. Зазначимо, що у переважній частині їхніх мешканців рід занять був пов'язаний як із сільським господарством, так і з ремісничою діяльністю.

Статистичні та деякі інші джерела фіксують зростання кількості передмість у більшості волинських міст в другій половині XIX – на початку XX ст. Так, якщо в 60-х рр. XIX ст. Дубно мало лише два передмістя (Сурмичі і Забрам'я), то наприкінці XIX ст. формується ще два нових – Чернечина і селище біля залізничної станції [19, с. 67; 20, с. 1]. В цей час з'являється ряд нових передмість в Рівному: Кавказ, Америка (за рахунок розширення старого передмістя Воля), Біла тощо. Наприкінці XIX ст. 29 передмість нараховувалось у Житомирі, 16 – у Заславі, 27 – у Кременці, 12 – в Овручі, 7 – у Старокостянтинові [20, с. 1].

Офіційно не всі вони вважалися міською територією, між тим міські громадські управління були зацікавлені в розширенні територій міст за рахунок передмість. Наприклад, в лютому 1900 р. на засіданні

Луцької міської думи йшла мова про приєднання до міста ділянки землі “Гнідава” у зв'язку з наміром включити до складу міста передмість Красне і Омелянівка. Як заявляли міські гласні, це рішення диктувалося необхідністю “усунення того невідгідного становища, в якому перебувало місто в економічному, будівельному і санітарному відношенні” [21, арк. 24].

У 1905 р. Рівненська міська дума розпочала клопотання стосовно отримання дозволу на включення в межі Рівного передмістя Біла площею близько 15 десятин [22, арк. 1 зв.]. Включення до складу міста вже існуючого передмістя диктувалося необхідністю позбавитися скученості населення в його центральній частині, а також прагненням зупинити зростання цін на земельні ділянки. Окрім того, Рівненська міська дума сподівалася, що поширення на жителів передмістя Біла оціночного збору з нерухомого майна дозволить збільшити грошові надходження до міської скарбниці.

Однак у 1908 р. власник Рівного добився відміни рішення міської думи про розширення території міста за рахунок включення до нього передмістя Біла, незважаючи на те, що його затвердив волинський губернатор. Кн. С. Любомирський вважав, що це “суперечить його праву власності на місто, яке, згідно із законом, повинно належати тільки йому”, і київський генерал-губернатор змушений був це підтвердити [22, арк. 21].

Назавді розширенню території приватновласницьких міст знову постали особисті інтереси їх власників, а в решті міст Волинської губернії цей процес гальмувала насамперед державна влада, громіздкий бюрократичний апарат якої не дозволяв швидко реагувати на подібні пропозиції зі сторони міської влади.

Якщо міським органам влади в їх намаганнях по втіленню проектів регулярного планування заважали фінансові та правові перепони, то нагляд за спорудженням індивідуального житла згідно з санітарно-будівельними та протипожежними нормами вони могли здійснювати більш ефективно, приймаючи спеціальні постанови. Так, до збірника обов'язкових постанов Рівненської міської думи за 1900 р. були включені такі, що стосувалися визначення матеріалу, з якого мали зводитися покрівлі житлових будівель в місті. В кварталах кам'яної забудови вони допускалися із заліза, цинку, черепиці або толі, а в дерев'яних, окрім того, ще і з гонту. На відміну від попередніх років, використання солом'яних покрівель було заборонено по всьому місту [23, с. 14].

6 червня 1895 р. на засіданні зборів уповноважених Дубенського спрощеного міського громадського управління вирішувалося питання про надання дозволу на житлове будівництво в місті “на основі затвердженого плану і не інакше, як на ділянках землі, що мали в ширину по фронту десять сажнів і в глибину також десять сажнів” [24, арк. 29].

У 1910 р. Дубенське міське спрощене громадське управління видало спеціальну постанову по будівельній частині, згідно з якою місцеві жителі повинні були обов'язково дотримуватися певних норм житлової

забудови [25, арк. 201]. Особливо це стосувалося жителів передмість, дієвий контроль над забудовою садиб яких міська влада допоки не здійснювала.

У містечках Волинської губернії згідно з будівельним уставом 1900 р. порядок отримання дозволу на індивідуальне будівництво і затвердження відповідних планів садиб ускладнювався тим, що ці питання повинен був вирішувати будівельний відділ губернського правління, а у випадку його неспроможності – адміністрація генерал-губернатора [10, арк. 70]. Однак в лютому 1902 р. київським, подільським і волинським генерал-губернатором були направлені вказівки в підпорядковані йому губернії, щоб по відношенню до містечок у вирішенні вищевказаних питань обмежувалися лише наглядом зі сторони поліції. Отже, недостатньо розроблене законодавство царської Росії позбавляло містечка Волинської губернії можливості ефективно розвиватися на основі планового регулювання забудови і дотримання існуючих норм.

На початку XX ст. у зв'язку з розширенням території волинських міст та їх розбудовою виникає потреба в упорядкуванні нумерації садибних будинків, а також назв вулиць. Водночас це диктувалося й необхідністю організувати більш чіткий збір податків власників нерухомого майна. Наприклад, в Рівному в 1900 р. на основі спеціального розпорядження міської думи кожен домовласник повинен був встановити на своєму будинку або огорожі садиби таблицю з чіткими позначеннями імені та прізвища власника чи назви установи, а також нумерації будинку по вулиці [23, с. 12]. У 1909 р. в Житомирі було здійснено перехід від змішаної нумерації до поділу її на парну та непарну (відповідно – на правому і лівому боці вулиць) [26, с. 5].

На початку XX ст. в багатьох волинських містах розширюється сітка житлових кварталів саме на передмістях. Намірам міських властей врегулювати їх містобудівельне середовище цілком відповідали затверджені ними рішення про найменування вже існуючих тут вулиць. Зокрема, в Дубно це питання вперше розглядалося в лютому 1908 р., коли інтенсивно почали забудовуватися передмістя Сурмичі і Забрам'я [27, арк. 85].

Саме в цей час з'являється потреба впорядкувати весь топонімічний ландшафт волинських міст. Як відомо, в центральних частинах міст він переважно склався ще у XVIII – першій половині XIX ст. [2, с. 14-15; 26, с. 6–7]. Однак цілеспрямовану роботу по найменуванню і перейменуванню міських об'єктів органи міської виборної влади почали проводити лише на початку XX ст. Відповідні постанови з цього приводу були прийняті, зокрема, Дубенським міським спрощеним громадським управлінням у серпні 1908 р., а в липні 1912 р. Рівненською міською думою [27, арк. 324-325; 28, арк. 2 зв.].

Як правило, перейменування вулиць здійснювалося з наміром увічнити вклад в історію царської Росії ряду політичних та громадських діячів, що йшло врозріз з народною традицією найменувань вулиць.

Однак, незважаючи на політичну заідеологізованість міської виборної влади, рішення про найменування і перейменування міських об'єктів допомагали чітко фіксувати планувальні структури міст, а також сприяли їх впорядкуванню [301, с. 17].

Отже, забудова волинських міст в другій половині XIX – на початку XX ст. здійснювалася прискореними темпами і свідчила про посилення тут урбанізаційних процесів. У формуванні архітектурно-планувальних структур волинських міст в досліджуваний період серед домінуючих чинників виступають соціальний, економічний, військовий та комунікаційний фактори. В цей час у містах з'являється більше громадських і адміністративних будівель, комплексів військових і складських приміщень тощо. Але саме житлове будівництво як найбільш масове в першу чергу визначало темпи їх забудови. При цьому кількість зведених кам'яних будівель і їх частка в загальному житловому фонді невпинно зростали. Як в цілому в містах підросійської України, так і на Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. державні органи, які займалися регламентацією і регулюванням будівництва, послабили свій нагляд над забудовою і надали більшу самостійність органам міського самоврядування. Негативну роль тут відіграло те, що губернська адміністрація мала в своєму розпорядженні обмежену кількість кваліфікованих спеціалістів, необхідних для складання і внесення змін до існуючих планів міст, а посада міського архітектора принаймні до початку XX ст. була передбачена лише в Житомирі.

Фінансове становище міських органів виборної влади не дозволяло їм розглядати питання санітарно-будівельного устрою як першочергові. І хоча саме вони мали контролювати забудову міст згідно з існуючими планами, вона здійснювалася досить хаотично. При цьому негативну роль відігравала приватна власність на землю. Особливо помітно це проявлялося в приватновласницьких містах, власники яких часто виступали ініціаторами складання нових проектів планового урегулювання міст, використовуючи їх у своїх корисних цілях.

Безсистемно і хаотично проводиться забудова і тих поселень на Волині з міськими ознаками, які виникли в другій половині XIX – на початку XX ст. і офіційний статус яких так і не вдалося затвердити.

Один із напрямків розширення території міст передбачав включення в їх межі передмість. Однак в приватновласницьких містах цьому закономірному процесу на заваді могли постати їх власники, які не бажали ділити свої привілеї з будь-ким. Це негативно позначалося на розвитку приватновласницьких міст і сковувало ініціативу їх виборних органів влади в отриманні доходів від земельної власності.

Найбільш реальних результатів в питаннях містобудівельної практики міські громадські управління могли досягти в процесі нагляду за дотриманням норм забудови згідно з існуючим законодавством, а також у впорядкуванні міського топонімічного ландшафту.

ДЖЕРЕЛА

1. Тимофієнко В. І. Щодо зв'язків містобудівничих культур Волині й Південної України // Велика Волинь: минуле й сучасне: Матеріали міжнародної наук. краєзнавч. конференції. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С. 411-414.
2. Прищепа О. Вулицями Рівного: погляд у минуле. – Рівне, 2006. – 223 с.
3. Коган Л. Г. Из истории градостроительства Новограда-Волинского // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: Зб. наук. праць. – Житомир: Волинь, 1999. – Ч. 2. – С. 301-310.
4. Рычков П. А. Дорогами южной Ровенщины. – М.: Искусство, 1989. – 174 с.
5. Мельник Л. Г. Міста України за всеросійським переписом 1840 р. // Український історичний журнал. – 1989. – № 12. – С. 49-56.
6. Алабин П., Коновалов П. Сборник сведений о настоящем состоянии городского хозяйства в главнейших городах России. – Самара, 1889. – 908 с.
7. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. – Житомир: Изд. губерnsk. статист. ком., 1895. – 119 с.
8. Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях Киевской, Волынской и Подольской. – К., 1907. – 645 с.
9. Города России в 1910 году. – С.Пб.: Центр. статист. ком. МВД, 1914. – 1158 с.
10. Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442, оп. 657, спр. 66.
11. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – С.Пб., 1874. – Т. XLV. – Отделение первое. – 1970. – № 48498.
12. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание третье. – С.Пб., 1895. – Т. XII. – 1892. – № 8708.
13. Щегловитов С. Г. Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительные узаконения. – С.Пб., 1912. – 996 с.
14. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 283, оп. 1, спр. 3.
15. ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 576, спр. 76.
16. Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). – К., 1957. – 549 с.
17. ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 654, спр. 200.
18. Басара Г. Б. Політичне та соціокультурне життя міст Великої Волині на початку української революції // Історія міст і сіл Великої Волині: Наук. зб. “Велика Волинь”. – Житомир: ПП Косенко М.Г., 2002. – Т. 25. – Ч. 1. – С. 44-50.
19. Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края. – К., 1869. – Ч. 1. – 140 с.
20. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – С.Пб.: Изд. Центр. статист. ком. МВД, 1904. – Т. VIII. Волынская губерния. – 281 с.
21. Державний архів Волинської області. – Ф. 3, оп. 1, спр. 395.
22. ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 658, спр. 124.
23. Сборник обязательных постановлений Ровенской городской думы. – Ровно, 1900. – 27 с.
24. ДАРО. – Ф. 359, оп. 1, спр. 1.
25. ДАРО. – Ф. 359, оп. 1, спр. 10.
26. Мокрицький Г. Нові та перейменовані вулиці Житомира (1987-1993): Короткий довідник з схемами. – Житомир: Житомирський вісник, 1993. – 74 с.
27. ДАРО. – Ф. 359, оп. 1, спр. 9.
28. ДАРО. – Ф. 616, оп. 1, спр. 1.

М. Ю. Костриця

(м. Житомир)

ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ЖИТОМИРЩИНИ: ОХОРОНА, ЗБЕРЕЖЕННЯ І ВИКОРИСТАННЯ

Висвітлюється питання збереження охорони і використання історико-архітектурної спадщини Житомирщини.

The problems of Zhytomyr region historical and architectural heritage preservation, protection and using are illustrated.

Утвердження України як незалежної держави нерозривно пов'язане з плеканням національної культурної спадщини. Це одна із передумов нашого шляху в майбутнє.

Конституцією України, чинним законодавством визначено, що усі пам'ятки історії та культури, які знаходяться на території України, охороняються Державою.

Україна, як член Конвенції “Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини” зобов'язалася забезпечувати охорону, збереження в належному стані культурної спадщини, що розташована на її території.

На сьогодні під державну охорону взято понад 150 тисяч нерухомих пам'яток історії та культури, у тому числі 15 600 пам'яток архітектури і містобудування, з яких Софійський собор з ансамблем споруд та Києво-Печерська лавра, а також історичний центр м. Львова включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, а 3 541 об'єкт належить до категорії пам'яток національного значення.

Найсерйознішою проблемою пам'яткоохоронної сфери сьогодні лишається її правове забезпечення, у тому числі й гарантії недержавних інвестицій до справи утримання, охорони, реставрації та використання пам'яток історії та культури.

Вирішення цієї проблеми на сучасному європейському рівні має забезпечити Закон України “Про охорону культурної спадщини”, прийнятий Верховною Радою України 16 березня 2000 року. Цей закон забезпечує не тільки правові й організаційні засади охорони пам'яток, але й створює економічну основу ефективної пам'яткоохоронної та реставраційної діяльності. Зокрема, законом передбачено вилучення з оподаткування сум, спрямованих цільовим призначенням і використаних на охорону й реставрацію пам'яток; звільнення від оподаткування і надання субсидій неприбутковим організаціям, що працюють в сфері охорони, реставрації та використання історико-культурної спадщини.

Зрозуміло, що прийняття Закону – це лише перший крок до створення дієвої пам'яткоохоронної системи. Наступне завдання – спрямувати зусилля використання туристичного потенціалу поставити служити історико-заповідну спадщину Житомирщини для розвитку в регіоні туризму – важливої галузі сучасного господарства. Наступним є завдання туристсько – рекреаційні можливості Житомирщини максимально використати для розвитку туризму – важливої галузі світового господарства.

Туристсько-рекреаційний потенціал Житомирщини

Житомирщина споконвіку розвивалася на перехресті західної й східної культур, що зумовлено її географічним розташуванням. Тут зосереджено велика кількість пам'яток архітектури, зон садово-паркової, ансамблевої культури всесвітнього значення. Разом з тим, чимало пам'яток української культури співвідносні з культурами європейських народів. Протягом століть на теренах області мало місце переплетіння мистецьких шляхів і взаємовпливів, нагромаджувався художній досвід, збагачувалися смаки [1, с 5-9]. Але, на превеликий жаль, туристсько - рекреаційні можливості Житомирської області досі практично не враховуються в поточних та стратегічних планах соціально – економічного розвитку регіону.

Дійовим прикладом відношення до історичної пам'яті може слугувати діяльність Президента України В. Ющенка, який ініціював створення на базі споруд колишнього заводу “Арсенал” Національного історико-культурного заповідника, де будуть зосереджені твори мистецтва, експонати матеріальної і духовної культури українського народу від часів Трипілля до сьогодення.

Серед першочергових загальнодержавних справ – відродження Хортиці і створення у Чигирині меморіально-туристичного комплексу, присвяченого Богдану Хмельницькому. На черзі створення Національного інституту пам'яті. Ці приклади свідчать про те, що нові керівники держави насправді повертаються обличчям до проблем духовного відродження і вбачають у цьому

один із стратегічних напрямків становлення України як насправді самостійної, суверенної і важливої геополітичної європейської держави.

Але державна політика стосовно духовного відродження має наповнюватися таким же конкретним змістом і в регіонах України, кожен з яких має свої особливості і принади. Не є винятком і Житомирщина – один з центрів етногенезу слов'янства. Протягом багатьох століть головним містом краю був Житомир, який завжди відігравав роль своєрідних “західних воріт” столиці нашої держави Києва. Цю почесну роль він виконує і сьогодні. Отож, має відповідати такому історико-географічному положенню. Саме виходячи з вище викладеного, непересічним завданням є кардинальний розвиток туристичного потенціалу, який окрім важливого духовного значення і патріотичного виховання громадян, є одним з факторів прискореного економічного розвитку Житомира [2].

З огляду на сказане, є нагальним вирішення ряду невідкладних завдань.

По-перше, Житомир має унікальне, одне з кращих в Україні художнє зібрання, в якому представлені полотна і твори мистецтва світового значення. Але більшість з цих творів десятиліттями лежать у запасниках і недосяжні для житомир'ян і гостей міста. Намагання розмістити картинну галерею в будинку колишнього магістрату ні до чого не призводять вже понад два десятиліття.

По-друге, вже 18 років тулиться у пристосованих приміщеннях Житомирський обласний літературний музей, хоча внесок краю у літературний пантеон України досить вагомий. Згадаймо хоча б імена Лесі Українки, Володимира Короленка, Джозефа Конрада, Максима Рильського, Юзефа Крашевського...

По-третє, обласний краєзнавчий музей займає приміщення колишнього вікаріату, який повинен бути повернутий згідно Указу Президента віруючим. Те ж стосується і музею Природи, який розташовується у будівлі Хрестовоздвиженського храму. До речі, експозиція цього музею створювалася видатними вченими і природознавцями ще наприкінці XIX ст. і є теж однією з найкращих в Україні [3].

Отож, постає законне питання – де розмістити ці безцінні музейні скарби? Як розірвати замкнене коло? Звичайно, для названих музеїв порожніх приміщень в місті немає. Якби держава володіла необхідними бюджетними коштами, то могла б побудувати для них власні нові приміщення. Але потрібно виходити із реальності сьогодення.

На нашу думку, вирішення цього давно назрілого і злободенного питання вбачається у наступному. Коли в державі йде активний процес демілітаризації, для духовних і культурно-мистецьких потреб міста цілком можливо було б використати комплекс так званого колишнього Архієрейського подвір'я (у XIX столітті – філія Почаївської лаври). В ньому протягом останніх 80 років містилися різноманітні установи і підрозділи військового відомства.

Що являє собою Архієрейське подвір'я, яке займає більшу частину кварталу в межах сучасних вулиць Великої Бердичівської, Михайлівської, Бориса Лятошинського, Московською та Івана Кочерги?

Історія Архієрейського подвір'я, а точніше місцевості, де воно тепер знаходиться, сягає своїм корінням у далеке XVIII ст. В той час нинішня Велика Бердичівська вулиця мала зовсім інший вигляд. Власне й вулицею назвати її було важко – це був поштовий тракт на село Станишівку, обабіч якого знаходились великі пустирі, де-не-де забудовані невеликими дерев'яними халупками. Проте, вже з початку XIX ст. вулиця почала забудовуватися добротними цегляними спорудами. Зокрема, на одній із земельних ділянок, придбаних у жіночого католицького монастиря Сестер милосердя (шаріток), житомирський лікар Франц Вчелька почав розбудову власної садиби. Ним було споруджено цегляний двоповерховий будинок в глибині двору, який став однією з перших капітальних споруд на Великій Бердичівській вулиці і зберігся донині. Від цього часу власне й розпочинається історія архітектурного комплексу Архієрейського подвір'я [4].

У 1840 році садибу придбало правління Почаївської Свято-Успенської Лаври для розміщення у ній резиденції Волинського єпархіального архієрея. Восени 1846 року тут, у номерах для приїжджих, зупинявся Тарас Шевченко під час своєї подорожі Правобережною Україною, про що до недавнього часу свідчила меморіальна дошка, вкрадена сучасними вандалами.

На початку 60-х рр. XIX ст. здійснювалась активна реалізація генерального плану Житомира. Прокладалися нові вулиці, коректувалися траси існуючих, центр міста швидко забудовувався за європейським зразком. В цей же час на території Архієрейського подвір'я збудовано два цегляних флігелі, що виходять фасадами на Велику Бердичівську вулицю. З часу спорудження в них знаходились найрізноманітніші духовні, цивільні, культурно-громадські установи, зокрема Волинська духовна консисторія, редакції газет “Волинь” та “Жизнь Волини”. В першій свого часу активно співробітничали видатні письменники Михайло Коцюбинський та Олександр Купрін. В одному із будинків наприкінці XIX ст. розміщувалось Волинське єпархіальне давньосховище – один із попередників сучасного краєзнавчого музею. У цій науковій установі активно працювали відомі краєзнавці Орест Фотинський, Петро Абрамович та інші [5].

Зрештою, не слід забувати і про основне призначення Архієрейського подвір'я як резиденції головної духовної особи на території Волинської єпархії. Ще з 40-х рр. XIX ст. тут існувала домово церква Благовіщення Пресвятої Богородиці, яка знаходилась на нижньому поверсі головного будинку. Проте використовувалась вона лише для потреб Владики та штату архієрейського будинку, і не була спорудою у прямому сенсі цього слова. Лише у травні 1890 року відбулася закладка величної Христової церкви, на відзнаку “чудодійного” спасіння царя Олександра III,

з родиною, під час залізничної катастрофи в жовтні 1887 року. Будівництво храму тривало два роки і завершилось його урочистим освяченням 15 травня 1892 року. Спорудження Христової церкви стало не лише значимою подією духовного життя Житомира, а й значно прикрасило вигляд самої Великої Бердичівської вулиці. Впродовж наступних років будівля храму стала її архітектурною домікантою. Чи не найулюбленішим ракурсом тогочасних фотографів став вигляд Великої Бердичівської від площі, з перспективою на Архієрейську церкву. На жаль, і з великим сумом, житомиряни можуть бачити одну з окрас рідного міста лише на старих фотографіях та листівках. У 1927 році на територію Архієрейського подвір'я прийшли військові, які одразу ж зробили з церкви штаб, а в решті приміщень – казарми, господарські споруди тощо.

Зрозуміло, що в роки “холодної війни” та за часів тоталітарної системи, очевидно, було доцільним займати військовим установам майже весь квартал в історичній зоні міста. Тому і не дивно, що тоді усі намагання повернути комплекс віруючим та для духовних і культурних потреб, нічим не закінчувалися. Із зміною військової доктрини України і визнанням одним із головних пріоритетів державної політики духовного відродження, є цілком доцільним передислокувати військові установи з Архієрейського подвір'я в приміщення тих військових частин, що скорочуються, а історичні будівлі комплексу передати віруючим та для духовних потреб міста. Саме тут могли б оселитися також краєзнавчий, літературний та художній музеї, центр дозвілля молоді, художня школа тощо. Таким чином, регенерація історичної частини міста дала б змогу з часом створити історико-культурний заповідник “Старий Житомир”. Адже, окрім згадуваних вже Т. Г. Шевченка, з цим історичним кварталом пов'язані імена Святослава Ріхтера, Бориса Тена, Михайла і Зої Гайдай, Пилипа Орлика, Євгена Ненадкевича та багатьох інших діячів світової слави і українського культурного відродження.

Унікальною пам'яткою архітектурно-будівельної спадщини, що відповідає критеріям ЮНЕСКО, є місто Бердичів з головною перлиною – кляштором босих кармелітів.

Засновником кляштору босих кармелітів був власник Бердичева, воєвода і генеральний староста київського краю Януш Тишкевич. Після повернення з татарської неволі близько 1626 року Я. Тишкевич заклав монастир з костелом Пресвятої Діви Марії і запросив до міста босих кармелітів. 1634 року було завершено будівництво т.зв. “нижнього” (підземного) костелу (його освячення відбулося 22 липня 1642 р.), Ян Тишкевич подарував кармелітам сімейну реліквію – ікону Богоматері, яку 1647 року актом Єпископської влади визнали Чудотворною [6].

Побудова оборонного костелу з монастирем перетворила місто в потужну на той час фортецю. Але під час визвольної війни Богдана Хмельницького

монастир зазнав значних руйнувань. 1663 року його було відбудовано, проте 1687 р. кармеліти знову залишили місто. У XVIII столітті місто переходить до Завишів, від них – до Радзивілів.

На початку XVIII ст. Бердичів “уславився” тим, що 31 липня 1704 р. за наказом І. Мазепи тут було схоплено С. Палія за звинуваченням у зраді. Його було ув'язнено у підземеллях “нижнього” костелу, за що народ прозвав їх “в'язницею Палія”.

На середину XVIII ст. припадає період найвищого піднесення кармелітського монастиря у Бердичеві. 1754 року було завершено спорудження нагірного костелу, що дало можливість фахівцям віднести монастир до найкращих зразків сакральних споруд оборонного значення [7].

У другій половині XVIII ст. фортецю було розширено і зміцнено. Артилерія налічувала до 60 гармат. Монастир, оточений потужним валом і стінами з бастіонами, з підйомним мостом і гарматами, перетворився на фортецю-твердиню.

Для спорудження костелу були запрошені архітектор-інженер Я. де Вітте та архітектор Г.Тарнавський. По закінченню будови костел був розписаний італійським художником В.Фредеріче (1760 р.), котрий виїхав потім до Росії.

Маріїнський костел споруджено в стилі барокко і являє собою тринефну, шестистовпну, однокупольну базиліку. Нижній костел також тринефний, шестистовпний, зі склепінням над залом з окремими камерами-криптами. При вході розміщувалась добре укріплена оборонна дзвінниця. Безпосередньо до костелу прилягав двоповерховий мурований корпус келій, прямокутних у плані, з величезним замкненим двором, у котрому був розпланований монастирський сад. Ступінь обороноздатності збільшували наріжні вежі, симетрично розміщені з обох боків головного фасаду, зі стрільницями. Увесь комплекс оточено високими мурами, з двома і навіть трьома рядами стрільниць. Доповнювала оборонний комплекс потужна аркада підйомного мосту.

У кармелітському монастирі в другій половині ХУІІІ ст. склався значний культурно-освітній осередок. Діяла школа, а монастирська книгозбірня мала рідкісні рукописи і стародруки. Зокрема, зберігались відомі “Pamiętniki Janczara Polaka” написані між 1490 і 1516 рр. 1760 р. заснована друкарня – відомий центр книгодрукування на Правобережжі. Серед її граверів вирізнявся Теодор Раковецький, батько відомого філолога і археолога Ігнація Раковецького. У бердичівській друкарні видано, за деякими підрахунками, понад 650 книг з різноманітної проблематики: молитовних, теологічних, історичних, політичних і шкільних.

У 30-х роках ХХ ст. на базі монастиря босих кармелітів було створено державний історико-

культурний заповідник. Всі повоєнні роки споруда використовувалася не за призначенням. І лише з постанням державної незалежності споруда отримала друге життя.

Бердичів завжди був містом багатонаціональним. Його розвиток відбувався під впливом і взаємодією української, російської, французької, англійської, польської та єврейської культур. Їх переплетіння завжди надавало Бердичеву неповторного колориту. Історія Бердичева – то буття і діяльність багатьох поколінь його мешканців, що возвеличували і прославляли наш край.

У науковому, освітньому і культурному житті Житомирщини, як і України в цілому, протягом останнього десятиріччя спостерігається справжній ренесанс, сповнений широким розвоєм українського державотворення. Патріотично настроєна інтелігенція робить багато, щоб дослідити, відродити, повернути із забуття і зберегти для нащадків святі імена і золоті зерна національної спадщини. Не виключенням є Бердичів і Бердичівщина.

Про історичне минуле міста, видатних уродженців краю розповідалося в матеріалах науково-краєзнавчих конференцій “Бердичівська земля в контексті історії України” (1999), “Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття (2001) та “Бердичів древній і вічно молодий” (2005). Видатним уродженцям краю присвячено двотомник краєзнавчих нарисів “Постаті землі Бердичівської”, що побачив світ у 2005 році [8]. Тут вміщено понад 160 публіцистичних нарисів про людей різних професій. Їх життєпис подано на тлі історичної епохи, в якій вони жили.

З Бердичевом, його мальовничими околицями, з чарівним селом Верхівнею (тепер Ружинського району Житомирської області), призабутим у ньому давнім парком, де шумлять вікові дерева, і палацом у класицистичному стилі, пов’язана романтична історія життя, кохання Оноре де Бальзака з Евеліною Ганською. Чарівні, безмежно красиві краєвиди з чорноземами, ставками, річками, лісами, гаями, пагорбами і долинами, буряками і пшеничними ланами, з курним шляхом. Правікові лагідність небес над краєвидами, як казка.

Тут при сільськогосподарському коледжі створено музейний комплекс, присвячений Оноре де Бальзаку. Проте сьогодні палац, музей і парк потребують більшої уваги з боку держави. Адже безжалісний час робить свою “чорну” справу і веде до руйнації неповторних архітектурно-мистецьких об’єктів. На думку М.М. Костриці Житомир, Бердичів і Верхівню слід включити до основних пунктів загальнодержавного туристичного маршруту “Волино-Подільське золоте кільце” [9, с. 331-335]. Це буде сприяти збільшенню ресурсно-реакраційного рейтингу Житомирщини, підвищенню ролі регіону в туристичному комплексі України.

Житомирщина має невичерпні можливості у розвитку міжнародного туризму. Завдяки особливостям історичного розвитку на території краю тісно переплелися долі українського, російського, польського, єврейського, чеського та інших народів.

Уродженцями області є видатний син Польщі генерал Паризької комуни Ярослав Домбровський, композитор Юліуш Зарембський, режисер Леопольд Сулержицький, тут жили і творили видатні поляки Ю.І. Крашевський, Юліуш Словацький, Сигізмунд Сераковський. Уродженцем с. Терехова Бердичівського району є видатний письменник, класик англійської літератури, поляк за походженням, Джозеф Конрад (Коженьовський). У село Верхівню Ружинського району примхлива доля привела класика французької літератури письменника Оноре де Бальзака. В м. Бердичеві, у костьолі св. Варвари, він у 1850 р. вінчався з графінею Є. Ганською. Не менш цікаво представлена в області єврейська культура. У м. Бердичеві народився відомий письменник В. С. Гроссман, тут і жили і працювали класики єврейської літератури Менделєєв-Сфорім і Шолом-Алейхем, у Коростишеві народився поет Давид Гофштейн та інші.

Як свідчить аналіз наявних туристсько-рекреаційних ресурсів пам’яток Житомирщини на сучасному етапі, вони використовуються вкрай незадовільно і не слугують завданню національно-культурного відродження України. Основними причинами цього є:

- відсутність розгалуженої мережі готелів та кемпінгів. Готельний фонд зосереджено переважно в обласному центрі та найбільших містах, що суттєво звужує можливості у розробці нових маршрутів;
- значна розпорошеність пам’яток культури, що заслуговують уваги. Тривалі переїзди стомлюють туристів, роблять екскурсії малонасиченими;
- багато потенційноцінних екскурсійних об’єктів не підготовлені до використання; занедбаність і відсутність “товарного” вигляду, невпорядковані під’їзні шляхи виводять їх з обігу. Практично відсутня музеєфікація визначних археологічних об’єктів, відомих на весь світ. Наприклад, Радомишльська рання палеолітична стоянка;
- недостатньо ефективно впроваджується соціологічний аналіз структури попиту.

Опрацювання концепції використання пам’яток Житомирщини для розвитку туристсько-екскурсійної діяльності має передбачати комплексний підхід до її організації. Він повинен охоплювати ґрунтовне їх дослідження, розвиток матеріально-технічної бази, прогнозування демографічної, географічної, соціальної структури інтересів. Концепція повинна передбачати два напрями: першочергові заходи щодо більш раціонального використання існуючих можливостей і підготовка до введення в дію перспективних туристських ресурсів [10, с. 100-101].

ДЖЕРЕЛА

1. Федорук О. Бердичів як осередок єврейської культури // Костриця М.Ю. Постаті землі Бердичівської: Історико-краєзнавчі нариси. – У 2-х тт. – Т. 1. – Житомир: Косенко, 2005. – С. 5-9.
2. Костриця М., Мокрицький Г. Чи буде в Житомирі свій “Арсенал”? // Вільне слово. – 2005. – 4–10 бер.
3. Там само.
4. Кондратюк Р. Архірейському подвір’ю – заповідний статус! // Вільне слово. – 2005. – 2-8 черв.
5. Там само.
6. Тимошенко Л.В. З історії Бердичева у XVI–XVIII ст. // Бердичівська земля в контексті історії України: Наук. зб. “Велика Волинь” / Відп. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир: М.А.К., 1999. – Т.19. – С. 67-71.
7. Там само.
8. Костриця М.Ю. Постаті землі Бердичівської: історико-краєзнавчі нариси. – У 2-х тт.. – Житомир: Косенко, 2005. – Т. 1. – 248 с.; Т.2. – 240 с.;
9. Костриця М.М. Шляхи вдосконалення туристичного комплексу Житомирщини // Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття: Наук. зб. “Велика Волинь”. – Житомир; Бердичів: М.А.К., 2001. – Т.21. – С. 331-335.
10. Костриця М.Ю. До питання про концепцію комплексного розвитку музейної та туристично-екскурсійної бази Житомирщини в контексті національно-культурного відродження України // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11-13 жовтня 1995 р.). – Житомир, 1995. – С. 98-102.

УДК 725.835(477)

М. М. Ясінський

(м. Рівне)

ПОЛЬСЬКІ НАРОДНІ ДОМИ НА ВОЛИНІ (історико-архітектурний триптих)

На прикладі Польських Народних Домів показано розвиток та стилеві особливості архітектури національних клубних закладів Волині 1926-1939 рр., збудованих в умовах становлення тоталітаризму.

The development and stylistic peculiarities of architecture of national clubs in Volyn in 1926-1939, built under conditions of totalitarianism formation, are shown on the examples of the Polish Folk Houses.

Українська Волинь на початку 20 століття була заселена не тільки українцями, але й населенням, що прибуло сюди внаслідок військових експансій та політики окупаційних режимів, а найбільше – поляками, німцями, чехами, євреями. Останні стали селитися на Волині відразу після надання волинським містам німецького (магдебурзького) права. Імовірно також, що розпад Хазарського каганату призвів до переселення євреїв на захід. До початку 20 століття євреї становили значний відсоток населення волинських міст. Також, ще з часу розпаду українсько-литовської держави, на Волинь стали переселятися поляки. Після 1920 року польська влада стала переселяти на українські землі польських колоністів, так званих осадників. Проте ще з часу третього поділу Польщі (1795 рік) російські можновладці надавали волинські землі за певні військові та інші заслуги російським переселенцям. Зважаючи на військовий опір поляків (1830 та 1863 рр.), російський уряд вважав за доцільне переселяти на волинські землі німецьких та чеських селян. Таким чином, у період між двома війнами Волинь, в тому числі західна її частина, мала багатонаціональний склад населення.

Перший український національно-культурний клуб виник в окупованій Австро-Угорщиною Галичині ще у 1848 році і, безумовно, дав поштовх до розвитку національних клубів у Європі та світі. Національно-культурний рух на Волині, що, зрештою, ніколи не припинявся, почали відроджувати українські інтелігенти на початку 20 століття. В цей же час появились перші Волинські Народні Доми – поліфункціональні клубні будівлі моноетнічних спільнот. Так ще 1906 року було відкрито Український Народний Дім у Житомирі [1]. В період українських національно-визвольних змагань 1916-1918 років українським товариством “Просвіта” були відкриті Народні Доми в Матієві (1916), Тайкурах (1916), Рівному, Кременці, Здолбунові, Острозі (всі – 1917 р.), Луцьку (1918) та багато інших [2].

Український національно-культурний рух активізував діяльність на Волині численних єврейських громад, що також почали організовувати власні національно-культурні клуби. Між двома війнами діяв у Луцьку і “Клуб чеський” [3]. Розвиток польської

національної культури забезпечували польські державні інституції, такі як школи, гімназії, театр тощо.

Військовий режим Юзефа Пілсудського, проте, мав наміри створення держави іншого, не національного типу. Подібно до режимів Муссоліні в Італії, Сталіна в СРСР, Франко в Іспанії чи Гітлера в Німеччині, цей режим піклувався перш за все про створення потужної інфраструктури засобів впливу на громадян власної країни. Поляки у міжвоєнній Польщі були вільними у виборі шляхів свого національно-культурного розвитку рівно настільки, наскільки цього дозволяв тоталітарний режим.

Являючись закладами державної пропаганди, польські клуби разом з тим, залишалися національно-культурними закладами де виступали польські театри, звучали польські пісні, відбувалися інші мистецькі імпрези. Розвиток архітектури Польських Народних Домів (Domów Ludowych) яскраво засвідчив нездійсненність задумів тоталітарних режимів отримати контроль над розвитком духовної національної та світової культури.

Архітектори Польщі різних національностей в умовах державної цензури мистецької діяльності зуміли створити на Волині ряд проєктів національно-клубних закладів, що стали невід’ємною часткою багатогранної волинської культури.

Креслення багатофункціональної клубної будівлі в Державному вийшли під титулом “Проект Народного Дому і пожежних караульних приміщень для Добровільної Пожежної Сторожі” (“Projekt Domu Ludowego i Strażnicy Strażackiej dla Ochotniczej Straży Pożarnej w Derażnem – pow. Kostopol wojew. Wołyńskie”). Їх автором був архітектор Едвард Войтович. Будівничим і консультантом проєкту було призначено Павла Дуткевича [4].

Народний Дім являв собою видовжену в плані будівлю розмірами 31,0 x 12,6 м. з трьома ганками. Поділений на три функціональні зони, він мав три різні за площею прямокутні частини. В центральній частині першого поверху знаходилося приміщення на три пожежні вози, так звана возовня. Відразу після розробки проєкту автором були внесені корективи в цей проєкт і замість одного з відділень для возів було влаштовано

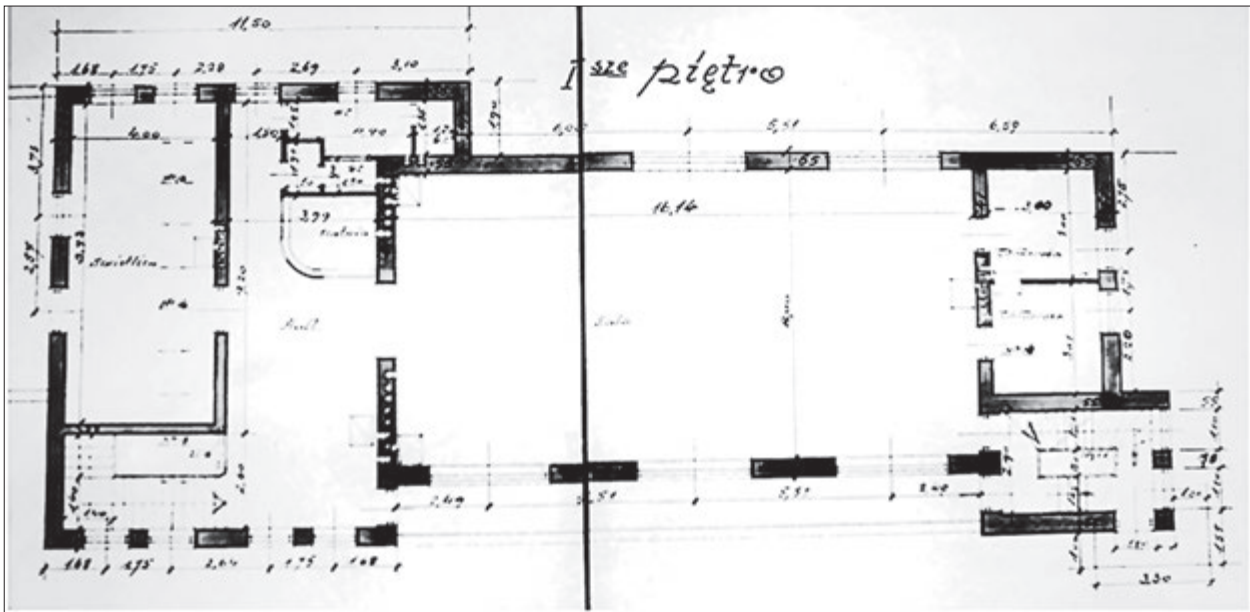

Рис. 1. Польський Народний Дім в Деражно Костопільського повіту Волинського Воєводства.
Арх. Едвард Войтович, інж. Павло Дуткевич [4].

торгове приміщення. Поруч з торговим приміщенням знаходилися канцелярія організації та житлова кімната з кухнею. В житлову кімнату можна було потрапити через кухню як з коридору, що з'єднував вестибуль головного входу та ввозню, так і з двору через ганок і тамбур. Вестибуль знаходився в причілковій частині будівлі і мав також сходи на другий поверх. Біля протилежного причілку на першому поверсі знаходилися склад та майстерня пожежників, в які можна було потрапити з ввозні. Через розташовану на цьому причілку сходову клітку можна було потрапити як у виробниче приміщення – ввозню, так і на оглядові майданчики пожежної сторожі. Натомість, на другому поверсі над виробничими приміщеннями знаходилася зала розмірами 16,14 x 8,00 м. з двома гардеробами, розташованими над майстернею та складом. В просторому холі другого поверху був обладнаний гардероб для відвідувачів. З холу можна було потрапити в залу, світлицю, туалет. Другий вихід з зали вів через службову сходову клітку назовні. Разом з тим проект мав і ряд недоліків. Зокрема зала не була обладнана сценою та естрадою, а службові гардероби не мали виходів у рекреаційну зону.

Об'ємно-просторова композиція будівлі була вирішена у вигляді комбінації кількох різновисоких паралелепіпедів. Чергування високих і низьких об'ємів, вертикалі стовпів та віконних прорізів, легкість трьох ярусів балконів – все це перетворювало статичні об'ємні елементи в пластичний організм, що немов лише на якусь хвилину застиг, зупинив свій невпинний рух, щоб за хвилину знову вже з іншої видової точки творити свою кам'яну ходу, мінятися та перевтілюватися.

Гра світла і тіні, активний силует та різномасштабні метричні елементи прорізів творили багатство пластики

Народного Дому. Розмаїті прямокутники вікон, численні вертикальні імпози, горизонтальні смуги парпетних плит та мереживо балконних решіток творили основний декор будівлі. Народний дім цілком відповідав тодішній суспільній ідеології, в якій панували раціоналізм, розрахунок і моноцентризм.

Проект польського народного дому в Улянівці Бугринської гміни Рівненського повіту був розроблений архітектором Ю. Кендзярським у 1936 році. Ю. Т. Кендзярські у 30-х роках двадцятого століття працював у повітській адміністрації керівником

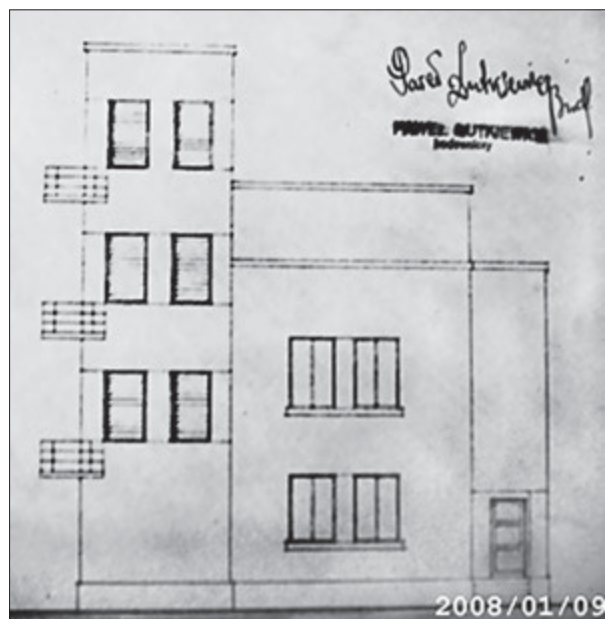

Рис. 2. Польський Народний Дім в Деражно. Арх. Едвард Войтович. Боковий фасад [4].

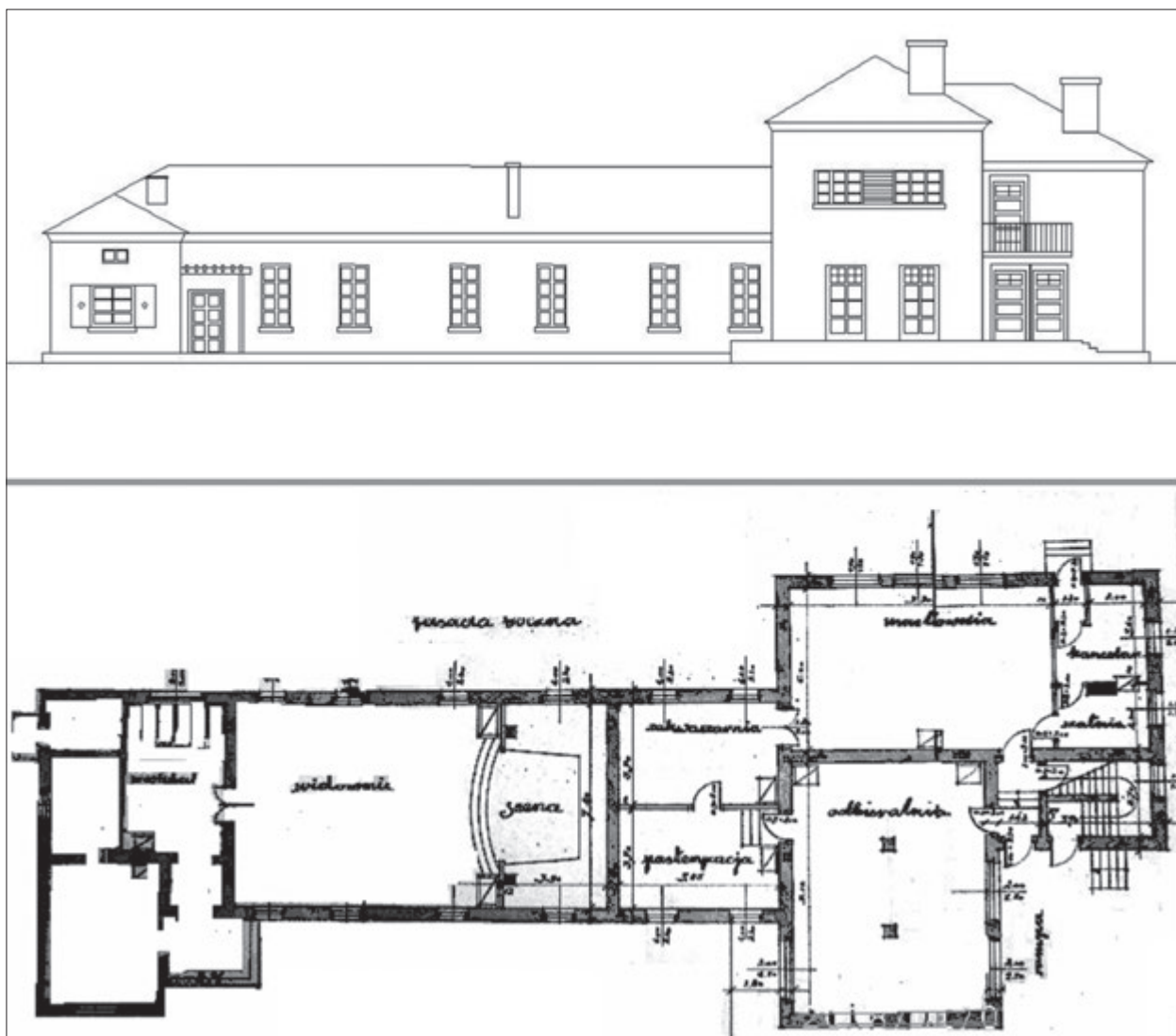

Рис. 3. Польський Народний Дім в Улянівці Бугринської гміни Рівненського повіту Волинського воєводства. Арх. Ю. Кендзярські. 1936 р. Фасади. [5].

будівельного відділу і мав особистий дозвіл на архітектурну практику.

Цим проектом було передбачено зведення багатофункціональної будівлі в склад якої входили універсальна глядацька зала зі сценою, магазин, цех по переробці молока (в першій половині 20 століття більш вживаною була назва “молочарня”), каса Райфайзена (Райфайзенка або каса Стефчика – від прізвища керівника польського відділення Райфайзенбанку), готельна кімната та службове помешкання. Універсальна глядацька зала розмірами 9,70х7,50 м мала досить велику сцену. Двостороннє освітлення сприяло візуальному збільшенню розмірів зали. Невеликий вестибуль перед залом був обладнаний стаціонарними вішалками для верхнього одягу. Натомість, гардеробів за сценою автор не передбачив. В Народному Домі не було передбачено традиційної кімнати-читальні чи, бодай, світлиці для організації дозвілля. Подібні глядацькі зали більше підходили для пасивного

споглядання пропагандистських заходів, аніж для розвитку в них самобутньої польської етнічної культури. Невеликий, площею 20 м², магазин мав окремий вхід та був поєднаний зі складським приміщенням. Найбільш детально автор опрацював проект цеху по переробці молока. Цех мав чотири відділення, канцелярію і гардероб для працівників, поєднані між собою технологічно. Входи у виробничі і службові приміщення були ізолювані і знаходилися з різних сторін будівлі. Каса Стефчика, що була розташована на другому поверсі будівлі над молочарнею, мала власний вестибуль, касовий зал та службове приміщення. Двокімнатна службова квартира, як і готельна кімната, була розміщена також над виробничими приміщеннями. Вона, як видно з проекту, була призначена для керівника молочарні, мала ізолювані житлові кімнати, простору кухню та обладнану вентиляцією ванну. Невелике приміщення першого поверху з окремим входом служило для зберігання інвентарю.

В об'ємно-просторовому вирішенні будівлі Народного Дому в Улянівці цілковито підкреслено асиметрію планувального вирішення, використано класичний прийом фланкування центрального об'єму. Входи в глядацьку залу, та магазин акцентовані перголою, розміщеною на терасі перед входами. Перед молочарнею запроєктована П-подібна рампа. Домінантою композиційного рішення служить приміщення каси Стефчика (можливо, основного жертводавця в фонд будівництва Народного Дому). Доповнюють композицію розміщені на різних рівнях наметові дахи.

Для оздоблення фасадів автор використовує рисунок вікон як елемент декору– прийом, яким особливо захоплювалися представники архітектури модерну. На фасаді перед приміщенням магазину були запроєктовані віконниці, що мали як суто утилітарне призначення, так і художнє. Разом з перголою вони визначали те місце фасаду, на якому був запроєктований загалом невиразний вхід. Крім того, ліва, виступаюча частина будівлі була значно менших розмірів, аніж права. Доля врівноваження композиції і, тим самим, зміщення композиційного центру в бік глядацької зали автор використав як декороване віконницями вікно першого поверху, так і невеличке горищене вікно, розташоване вище.

Використання кольору не було характерним для представників волинської архітектури 20-30 років двадцятого століття. Імовірно, що в проєкті Народного Дому в Улянівці, копіювання і тиражування якого виконано рівненським підприємством Ю. Козубовського,

мали бути використані кольорові вставки, у всякому випадку автор горизонтальними лініями зобразив більш темну пляму між двома вікнами другого поверху правої фланкуючої частини будівлі. Таким способом Ю. Кендзярському вдалося на виступаючій частині фасаду створити композицію з численних прямокутних елементів, що не повторювалася, а отже ставала акцентом. Прийом акцентування частини фасаду, поєднаний з вертикальним її домінуванням підкреслював роль домінанти і збагачував загальне композиційне рішення. Створені на фасаді горизонтальні смуги (автор повторив цей прийом у видозміненому вигляді на тильному фасаді) служили контрастом для центральної частини будівлі з її численними вертикальними віконними прорізами, а, разом з тим, повторювали на фасаді пропорції центрального горизонтального композиційного об'єму.

У нас відсутні будь-які записи Ю. Кендзярського, творчі пояснення до проєкту тощо. Разом з тим, вартим уваги являється аналіз психології архітектурної творчості автора Народного Дому. З віддалі в сімдесят років, наприклад, численні однакові прямокутники вікон виглядають, на нашу думку, як певний спосіб передати інформацію про те, що різноманітний за своєю природою Всесвіт має в своїй основі однакові елементи.

Польський Народний Дім в Луцьку мав автентичну назву "Proekt gmachu biurowego Powszechnego zakładu ubezpieczeń wzajemnych w Łucku przy ul. Sienkiewicza". Автором проєкту був польський архітектор Вацлав Риттель.

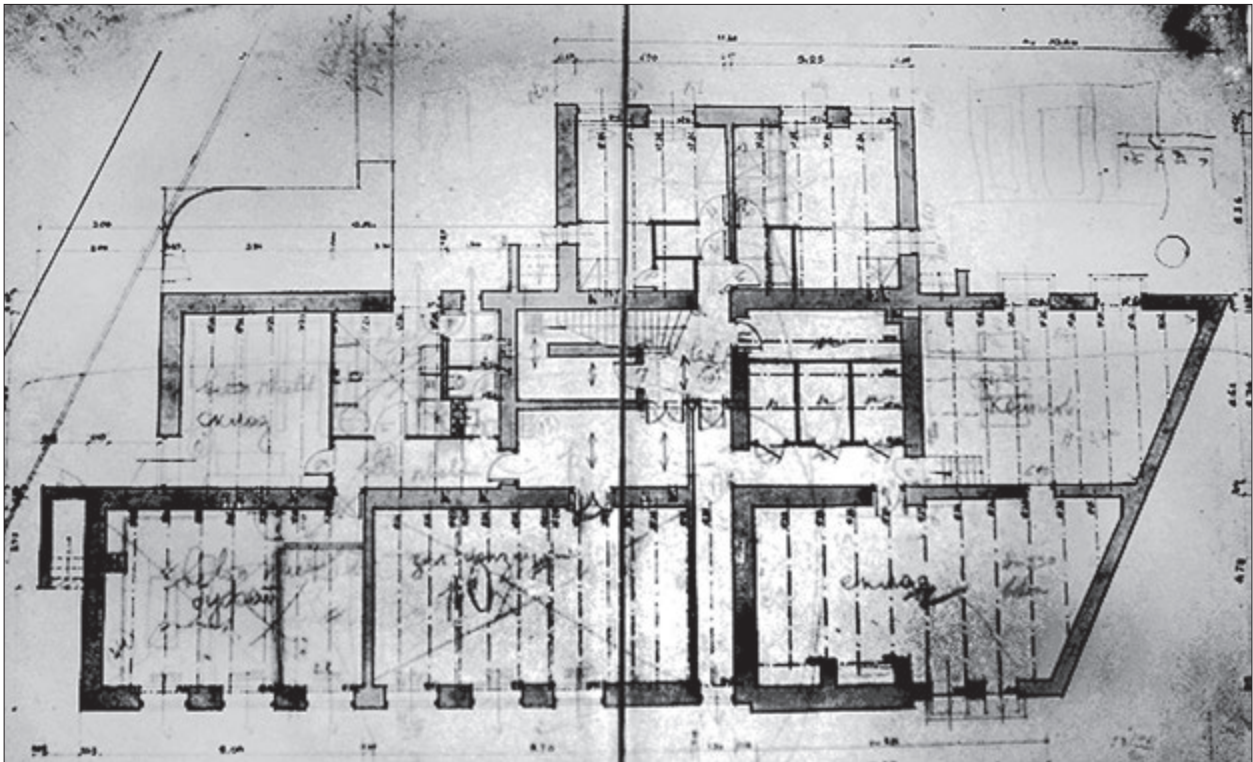

Рис. 4. Проєкт Польського Народного Дому в Луцьку. Арх. Вацлав Риттель. План цокольно-го поверху [6].

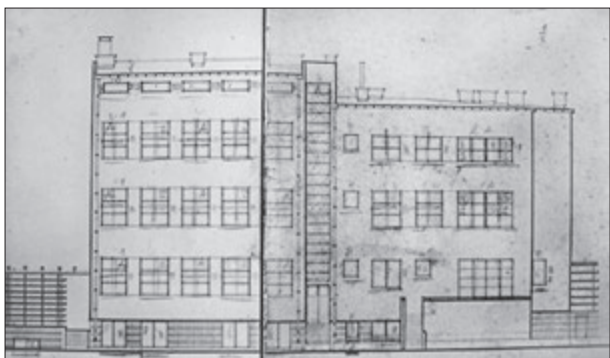

Рис. 5. Проект Польського Народного Дому в Луцьку. Арх. В. Риттель. Тильний фасад [6].

Велика триповерхова будівля з цоколем була запроектована неподалік української церкви в центральній частині міста на вулиці, що тепер носить ім'я Богдана Хмельницького. Багатофункціональна будівля Народного Дому була призначена до використання закладами, що розвивали польську духовну та матеріальну культуру. Як і значна частина інших Народних Домів того часу, ця будівля отримала свою назву від основного фундатора, що був спроможний фінансувати проведення будівельних робіт.

Будівля, що знаходилася в рядовій забудові, мала, проте, цікаве об'ємно-просторове вирішення. Її призматичні форми чергувалися, перемішувалися, піднімалися над основним тлом будівлі, опускалися майже до хідників міської вулиці, підходили вперед, ховалися одна за одну, світилися численними шибками вікон, дивували голими площинами стін, кидали численні тіні, продовжувалися решітками пергол. І все це разом під дією світла жило, змінювалося, дивувало.

Чотири ряди поздовжніх несучих стін, велика глибина будівлі та єдина сходові клітка не завадили архітектору створити оригінальну планувальну схему та раціонально розмістити на кожному з поверхів різноманітні, відмінні за своїм призначенням приміщення. З певних, не відомих нам причин автор відмовився позначати в проекті назви кімнат та зал. Проте, аналізуючи планувальне вирішення проекту, знаходимо, що середній з трьох основних блоків будівлі В. Риттель віддав під рекреації, допоміжні, побутові

та службові приміщення, розмістивши їх навколо сходової клітки. В тильному блоці на кожному з трьох основних поверхів знаходилися зали. Розміщення зал біля вестибулю та сходової клітки було обґрунтованим і доцільним. З чільної сторони будівлі автор передбачив на кожному з поверхів видовжені приміщення шириною 5,5 м. в яких використав гнучке планування: в залежності від функціональних потреб перегороджував приміщення звукоізоляційними стінами, ширмами, решітками тощо. Відповідно до потреб набір приміщень можна було змінити, не прикладаючи при цьому надміру зусиль.

Вартим уваги є розміщення скляних вітражів між вестибулями і залами. Влаштування одного з таких вітражів на осі головного входу робило центральний вестибуль монументальним та урочистим. Центральним елементом інтер'єру ставав промінь, що пробивався через скляну стіну зали, вабив до прихованого за шибками світла, кликав всередину.

У вирішенні фасадів Народного Дому використано прийом декорування площин малюнками віконних рам. Тут маємо і вертикальне вікно – “термометр” на всю висоту сходової клітки, і великі скляні вітражі головного входу та їдальні, і маленькі, без будь-яких оздоб, вікна підсобних приміщень. А ще знаходимо витягнуті по горизонталі низенькі горіщні вікна, високі з горизонтальними імпостами вікна кожної з трьох зал та ще приземкуваті вікна цокольного поверху. Вікна чільного фасаду відрізняються кількістю та розташуванням імпостів – на кожному з поверхів вони інші. Пізніше ці малюнки вікон було зіпсовано внесенням різноманітних коректив в загалом досконалу авторську роботу.

* * *

Польські Народні Доми Західної Волині стали часткою загальноукраїнського архітектурного надбання. Польські архітектори, працюючи на Волині, внесли свій достойний вклад також і в розвиток загальноєвропейської архітектури конструктивізму. Та ознайомлення з архітектурою кількох Польських Народних Домів є перш за все спілкуванням з невіддільним політичним перипетіям мистецтвом творення простору, входженням в царину культури, милуванням розмаєм форм, композицій, образів, зустріччю з талантами зодчих та ще, можливо, поштовхом до власних творчих пошуків.

ДЖЕРЕЛА

1. Потапчук Л. Культурно-освітня робота “Просвіти” на Волині // “Просвіта” на Волині: минуле і сучасне. Збірник наукових статей, документів і матеріалів. За редакцією В. Барана. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2001. – С. 77-80.
2. Лазаркевич Б. Українські Січові Стрільці як “перші воскресителі рідного слова і будівничі рідної школи на Волинській Україні” // Волинь і Волинське зарубіжжя. Тези доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції. – Луцьк. 16-18 червня 1994 р. - С. 73-77.
3. Савчук Б. Волинська “Просвіта”. – Рівне: “Ліста”, 1996. – 149 с.
4. ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, од. зб. 3623.
5. ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, од. зб. 3634.
6. ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, од. зб. 3686.

О. Л. Михайлишин

(*м. Рівне*)

**АРХІТЕКТУРА КОСТЕЛУ В КОВЕЛІ
ЯК ВТІЛЕННЯ ІДЕЇ НАЦІОНАЛЬНОГО СТИЛЮ
АРХІТЕКТОРА СТЕФАНА ШИЛЛЕРА**

Стаття присвячена аналізу стилістичних і морфологічних особливостей “національного стилю” в польській архітектурі початку XX століття в контексті формотворчої теорії архітектора Стефана Шиллера, реалізованої в архітектурі костелу в Ковелі на Волині.

The report is devoted to the analysis of morphological and stylistic peculiarities of the “national style” in Polish architecture (beginning of the XX century) in the context of Stefan Shiller’s theory, implemented in the Roman-Catholic church in Kowel in Volyn.

Проблема пошуку виразності і образності на всіх етапах розвитку архітектури залишається чи не найголовнішою. Особливо вдалим видається твір зодчого тоді, коли в ньому прослідковується або відчувається яскрава індивідуальна манера автора – митця, що здатний не тільки гармонійно поєднувати архітектурні елементи в довершену композицію, творячи досконалу пластику форм, але й ставити створене на міцну основу традиції. Ступінь і спосіб такого зв’язку, очевидно, визначається в кожному випадку по-своєму, однак зрима чи підсвідома присутність минулого дає сторонньому спостерігачеві розуміння логіки нового, а, значить, як не парадоксально, сучасного.

Періодом активного пошуку та утвердження національної самоідентичності в багатьох країнах Європи стало декілька десятиліть на межі XIX–XX століть. Насамперед мова йде про держави, які прагнули здобути або відновити власну незалежність. До їх числа належала і Друга Польська республіка (Річ Посполита), яка стала незалежною, як відомо, наприкінці 1918 року і сформувалася територіально протягом 1919–1923 років. Процеси приєднання нових територій – Волині, волинського Полісся та частини Литви – за Ризьким мирним договором 1921 року відбувалися швидкими темпами. Ці території сприймалися владою як автентично польські, тому колонізація місцевого населення, більшість якого складали українці і євреї, здійснювалася насамперед через розповсюдження впливу римо-католицької церкви та освіти. Одним із засобів для реалізації цієї стратегічної мети була масштабна підтримка католицьких релігійних громад в їхній ініціативі будівництва костелів в містах і селах країни. Стилістика храмів повинна була найвиразніше втілювати “дух польськості”, що стало

б безсумнівним свідченням довготривалої і, навіть, одвічної приналежності цих територій до Польської держави. Особливу увагу влада звертала на зведення храмів у найбільших населених пунктах, та таких, що мали найбільше господарське значення в регіонах.

Волинський Ковель на початку 1920-х років був третім за населенням, після Рівного та Луцька, містом регіону. Вигідне географічне розташування в північно-західній частині Волинського воєводства на перетині важливих залізничних магістралей (у східному напрямі: Рівне–Здолбунів, у західному: Люблін–Варшава, на північ: Брест–Сарни–Камінь–Каширський, на південь: Львів) сприяло розвитку міста як важливого транспортного вузла, що мав значні перспективи зростання на майбутнє. Як свідчать статистичні дані початку 30-х років XX ст. в місті мешкало: майже 5 тис. православних, 10 тис. римо-католиків та майже 13 тис. іудеїв [1, с.66]. Очевидно, що саме таке співвідношення прихильників різних визнань і релігій сформувалося ще на початку 1920-х років, коли багато поляків переїздили у східні воєводства, зокрема і на Волинь, для “освоєння” цих територій. Для задоволення їх духовних потреб місцевою владою за погодженням з Міністерством релігійних визнань і публічної освіти було прийняте рішення про зведення в Ковелі нового костелу. Одразу слід зазначити, що в місті на той момент вже існував католицький дерев’яний храм Св. Анни, збудований у 1854 році на місці двох попередніх з 1591 та 1710 років, знищених свого часу пожежами [2, с.103].

Ще за часів Російської імперії католицька громада Ковеля, посилаючись на незначну місткість діючого костелу, робила неодноразові спроби розпочати зведення нової будівлі. Для отримання дозволу на будівництво тут римо-католицької святині російська

*Рис. 1. Ковель. Костел Св. Станіслава в процесі будівництва. Вигляд з заходу.
Фото К. Бурака, 1931 р.*

влада висунула ряд умов, серед яких були: наявність у парафії ділянки під будівництво, необхідного фінансування, відповідна кількість вірних і т.і. Три прохання Комітету будівництва костелу до міської ради про виділення майданчика під забудову в центрі міста були відхилені¹. Лише четверте клопотання було задоволене: зведення храму передбачалось не в центрі міста, як того прагнула громада, а на околиці Ковеля. Відомо, що одразу ж були виконані проект і кошторис, а в 1914 році – закладені фундаменти майбутньої святині [3, а.196]. Однак, перша світова війна стала на перешкоді продовження будівництва. В 1919 році остаточно розвіялися надії на успішне завершення робіт – увесь будівельний матеріал конфіскували німецькі війська [3, а.197].

Вже у 1922 році, невдовзі після утворення Волинського воєводства, міський громадський господарський комітет м.Ковеля прийняв ухвалу про будівництво костелу-пам'ятника на центральному майдані міста [3, а.198].

Не випадковим, на нашу думку, є і той факт, що проект ковельського костелу Св.Станіслава-Мученика¹ За часів російської влади рішення міської ради про місце будівництва римо-католицького костелу в центрі Ковеля таки було прийняте, але не затверджене губернатором бароном Штакельбергом [3, а.197].

виконали відомий польський архітектор Стефан Шиллер (1857-1933) та Веслав Кононович², які жили і працювали у Варшаві. Датований березнем 1924 року кресленик являє нам грандіозність задуманої будівлі, кожна деталь якої в плані, на фасадах та в інтер'єрах є невід'ємною і органічною часткою цілого [4]. У кожній лінії відчутний великий досвід майстра: вільне оперування формою, деталлю, досконале знання особливостей стилю.

Отож, С.Шиллер в середині 20-х років ХХ ст. був вже визнаним і добре відомим в Польщі практикуючим архітектором, що мав значний теоретичний доробок. Після закінчення у 1881 році з великою золотою медаллю Петербурзької Академії мистецтв [5, с.235], він отримав можливість протягом п'яти років подорожувати країнами Центральної та Західної Європи. За праці, виконані за кордоном (зарисовки, обміри пам'яток архітектури, власні проекти) майстер у 1888 році був удостоєний звання академіка архітектури. Одразу зазначимо, що в автобіографії, написаній вже наприкінці життя, в 1930 році, Шиллер відзначав, що за 49 років своєї творчої діяльності виконав біля

² Сьогодні складно визначити, який саме внесок у проектування костелу в Ковелі зробив цей мало відомий для наукового загалу архітектор.

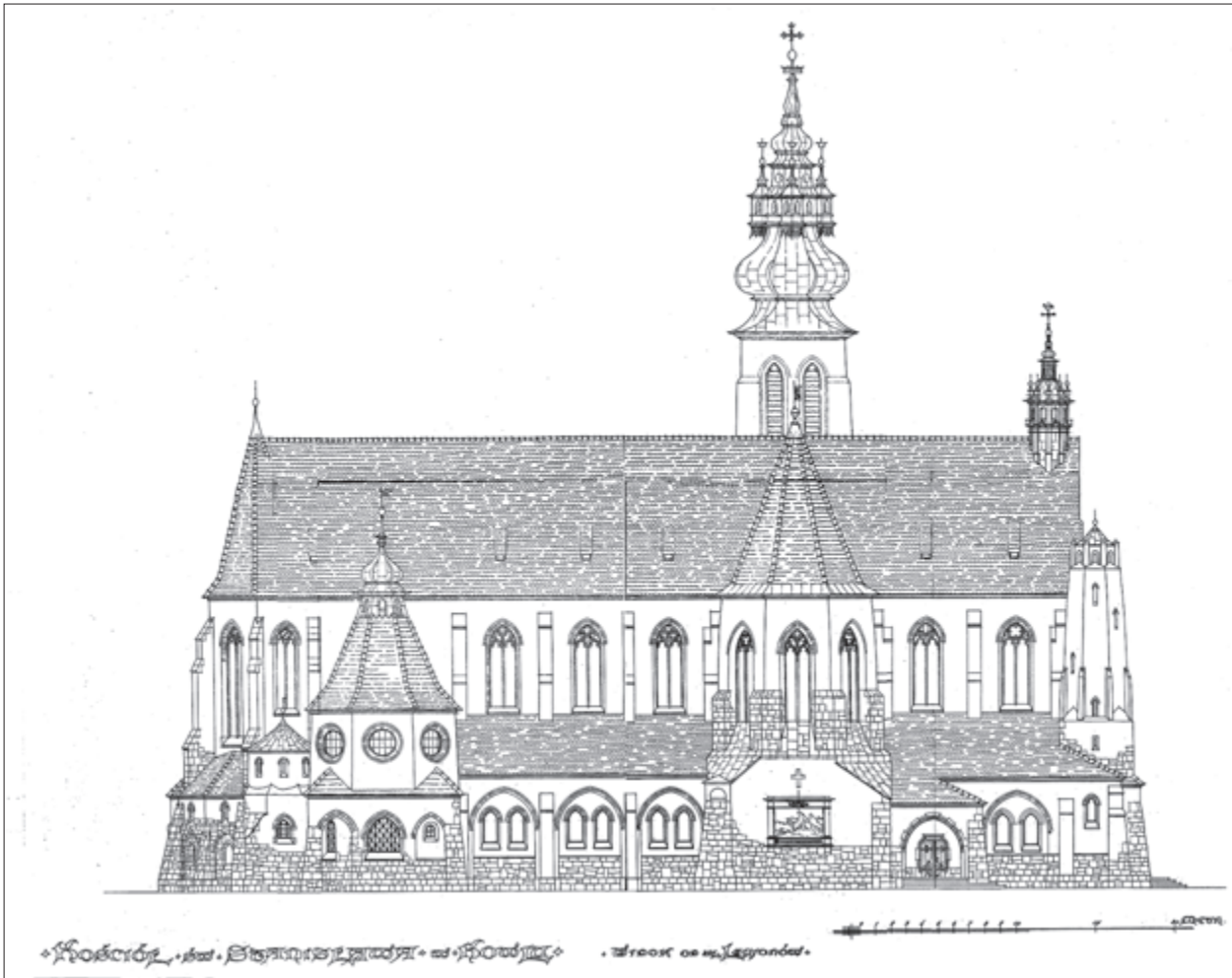

Рис. 2. Ковель. Костел Св. Станіслава. Південно-східний фасад.
Арх. С. Шиллер, В. Кононович. Проект, 1924 р.

семиста праць в галузі архітектури [5, с.235]. З їх числа особливо виділяв проекти і реалізовані будівлі храмів – їх було 46, а також свою участь у реставрації давніх костелів. Принагідно не можемо не згадати найбільші і найвизначніші з будівель цивільного призначення авторства зодчого, зведені в добу історизму, – наприклад, головний корпус Варшавської політехніки з чудовим парадним оздобленням головного фасаду та фасадів внутрішнього критого дворика, будівлі Товариства заохочення мистецтв (*Zachęty Sztuk Pięknych*), бібліотека Варшавського університету³.

Активна проектна діяльність Стефана Шиллера базувалась на власних теоретичних працях в закресі стилетворення нової польської архітектури, особливо актуальних після Першої світової війни. Працюючи на межі століть і епох, Шиллер прагнув знаходити в формах класичних архітектурних стилів, які знав досконало,

риси, притаманні “своєрідній” (традиційній) архітектурі. Розвиток його ідей, щодо пошуку національного (тут – польського) стилю в архітектурі, сформульованих ще в перші роки XX століття, досяг апогею в кінці 1920-х років, коли архітектурне середовище в країнах Західної Європи та СРСР заповнили прихильники “нової архітектури” Ле Корбюзьє.

Ряд теоретичних праць архітектора, зокрема, “Чи маємо польську архітектуру” (1916), “Традиція народного будівництва в польській архітектурі” (1917), “Ідея будівництва католицьких костелів і належність до неї польських костелів” (1927) [6], тлумачать його бачення напрямів розвитку національної архітектури. Теоретичні шукання Шиллера, як і його сучасника Я.Саса-Зубрицького, фактично започаткували хвилю традиціоналізму в польській архітектурі після Першої світової війни. Необхідність відбудови зруйнованих війною містечок, сіл нерозривно пов’язувалась з початком будівництва нової незалежної держави. Одночасно, романтичне ставлення до минулого, образ “польськості”, що культивувався з покоління

³ Поширену інформацію про творчу спадщину Стефана Шиллера див., наприклад: Łoza S. *Architekci i budowniczowie w Polsce*. – Warszawa: Budownictwo i Architektura, 1954. – S.303-304; Omilanowska M. *Stefan Szyller. 1857-1933. Warszawski architekt doby historyzmu*. – Warszawa: ENTER, 1991. – T1-2.

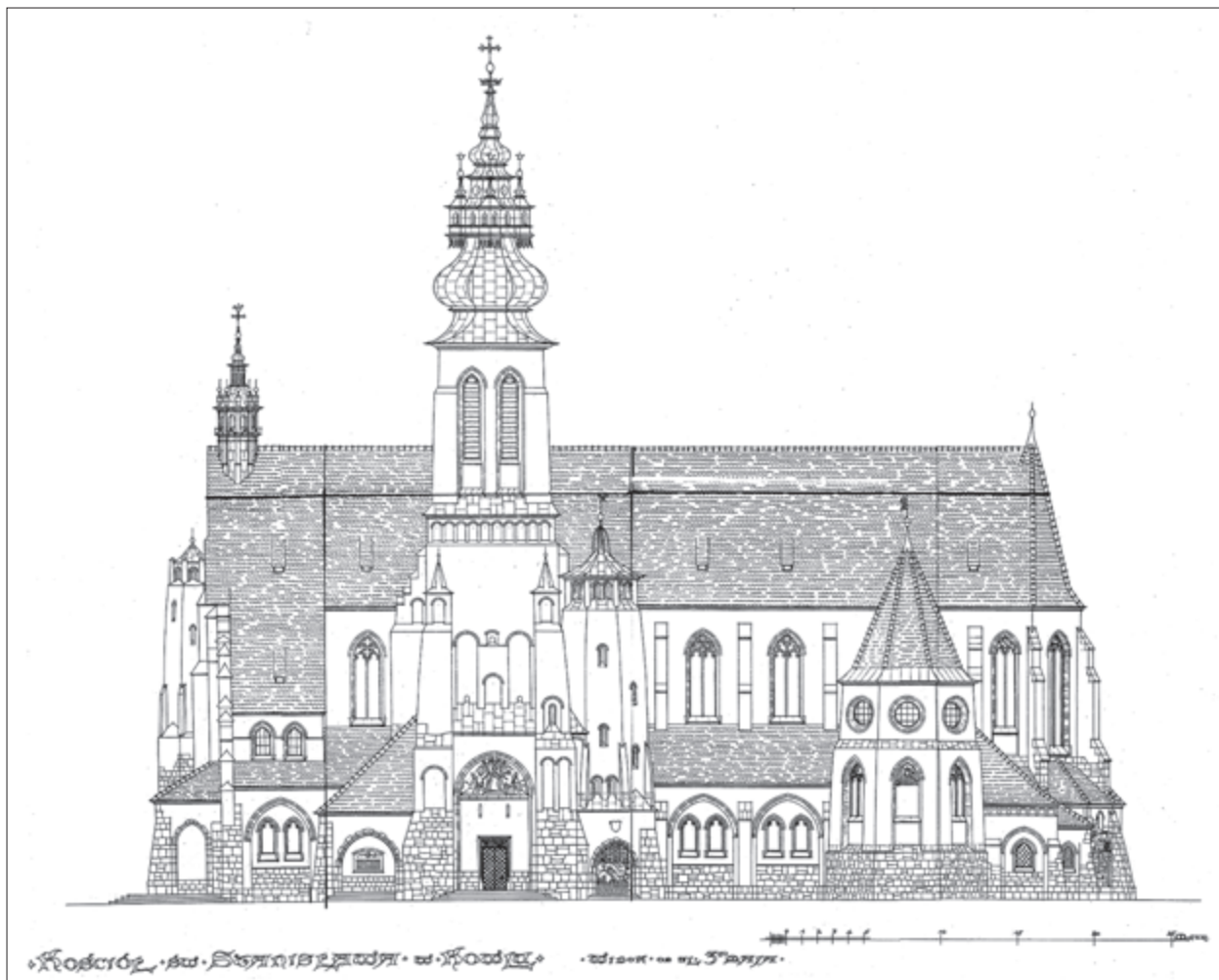

Рис. 3. Ковель. Костел Св. Станіслава. Північно-західний фасад.
Арх. С. Шиллер, В. Кононович. Проект, 1924 р.

в покоління знайшли свою реалізацію у відбудові пам'яток минулого, відвернувши на деякий час увагу польських архітекторів від нових тенденцій, що йшли із Західної Європи. Синтезування елементів бароко, готики на тлі звернення до народно-романтичних форм (стилізація елементів народної дерев'яної архітектури) стали основними пунктами теорії Шиллера, особливо стосовно проектування і будівництва храмів.

Так, говорячи про походження невеличких сільських костелів, Шиллер стверджує, що їх об'ємна структура є наступним етапом розвитку брили польської хати⁴. За Шиллером, вирішальним чинником, який різнить польську монументальну архітектуру і архітектуру інших країн є елементи дерев'яного будівництва, які, трансформуючись протягом століть, наклали свій відбиток на архітектурні форми різних стилістичних періодів. До числа цих елементів, насамперед конструктивних, належать високий гострий дах, функціональні дашки над поширеною

нижньою частиною стін ("призьбою"), похилий їх контур, наявність підсіні (своєрідного опасання на стовпах), численні ганочки, карнизи та ін. Аналізуючи головні архітектурні стилі, Шиллер найбільш толерує бароко, адже в архітектурі цієї епохи "найбільше зустрічаємо як конструктивних, так і декоративних прийомів, що мають польський характер. [...] В розвитку нашої архітектури необхідно спертися на прояви нашої народної архітектурної творчості, беручи приклад з нашого бароко, який не нехтував здобутками нашої готики, лише з успіхом застосовував у своїх формах. [...] Коли згармонізуємо ці форми з сучасними конструкціями і новими вимогами життя, а не втратимо традиційні форми наших костелів, що виникли з наших звичаїв і потреб – створимо тип костелу, який належно буде виражати сучасний дух польського народу" [6, с.186-187]. Одночасно, Шиллер виступає проти подрібнення стилю на окремі напрями, як от дуже популярні "надвісянський" та "вісянсько-балтійський", вважаючи їх лише проявами готичної архітектури [7, с.369].

⁴ Загальновідомими є українські церкви хатного типу, які мають аналогічну генезу.

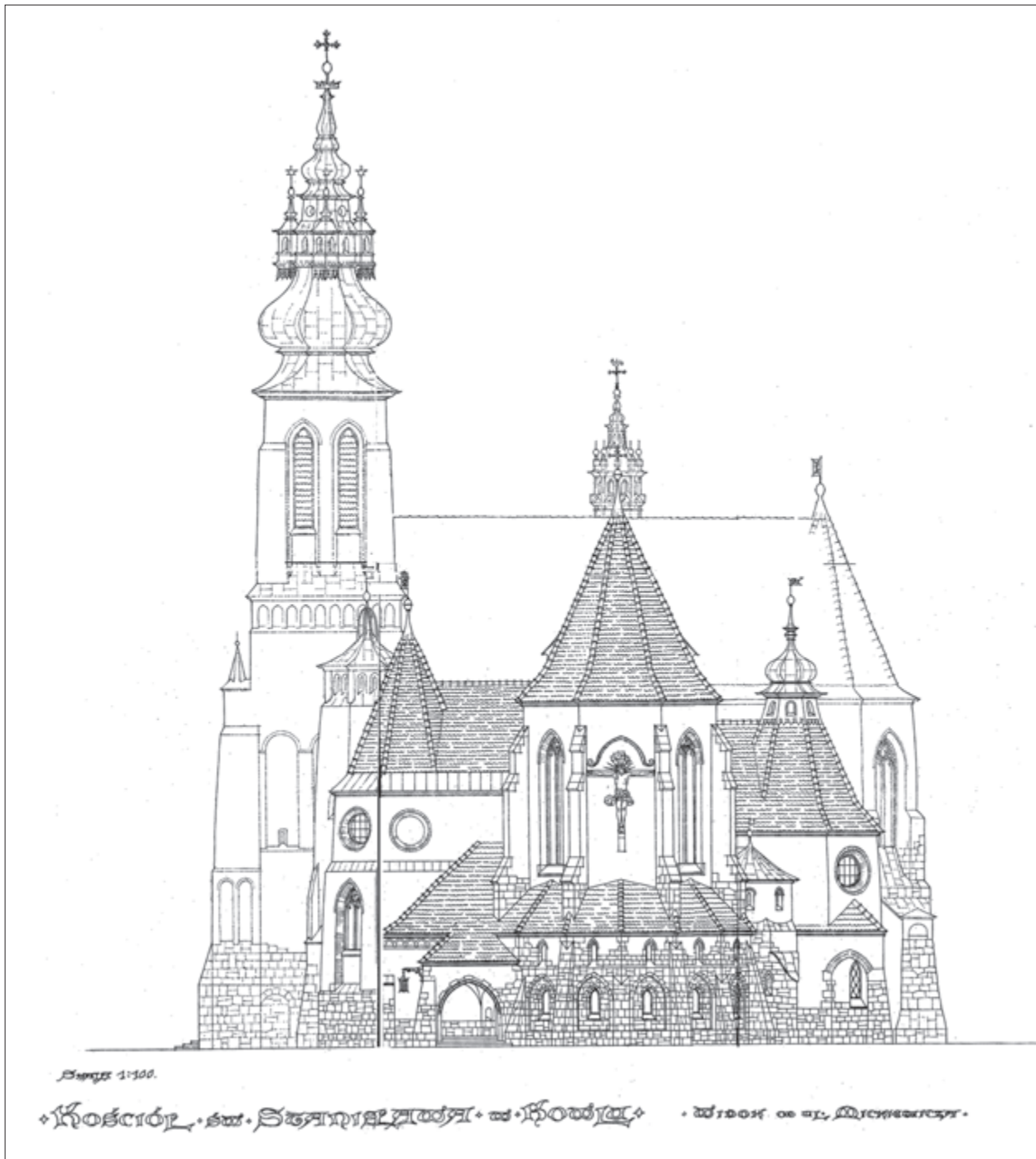

Рис. 4. Ковель. Костел Св. Станіслава. Південно-західний фасад.
Арх. С. Шиллер, В. Кононович. Проект, 1924 р.

Повертаючись до проекту костелу Св. Станіслава в Ковелі, відразу відзначаємо його дивовижну стилістичну відповідність теоретичним засадам, викладеним вище. Тринейна планувальна структура храму ускладнена прибудовами з півночі і півдня. Трансепт розташований дуже близько до головного входу, в його раменах з півдня розташовується хрещальня з криптою та сходи на верхні яруси, з півночі – висока однарусна каплиця, до якої зліва примикає ще одна – поховальна. Масивний квадрат середохрестя, як і всі приміщення, за винятком

головного нефу, перекритий зірчастими склепіннями. Вівтарна частина достатньо розвинута: до глибокого, завершеного полігонально вівтаря прибудовані різновисокі сакристія і каплиця з малою сакристією, що сполучені між собою внутрішньою склепінчастою галереєю. Кожне з цих приміщень на другому ярусі відкривається у вівтарний простір широкими ложами. Музичний хор з органом, розташований над притвором, поєднується з головним нефом великою стрілчастою аркою, спираючись на таку ж аркаду з

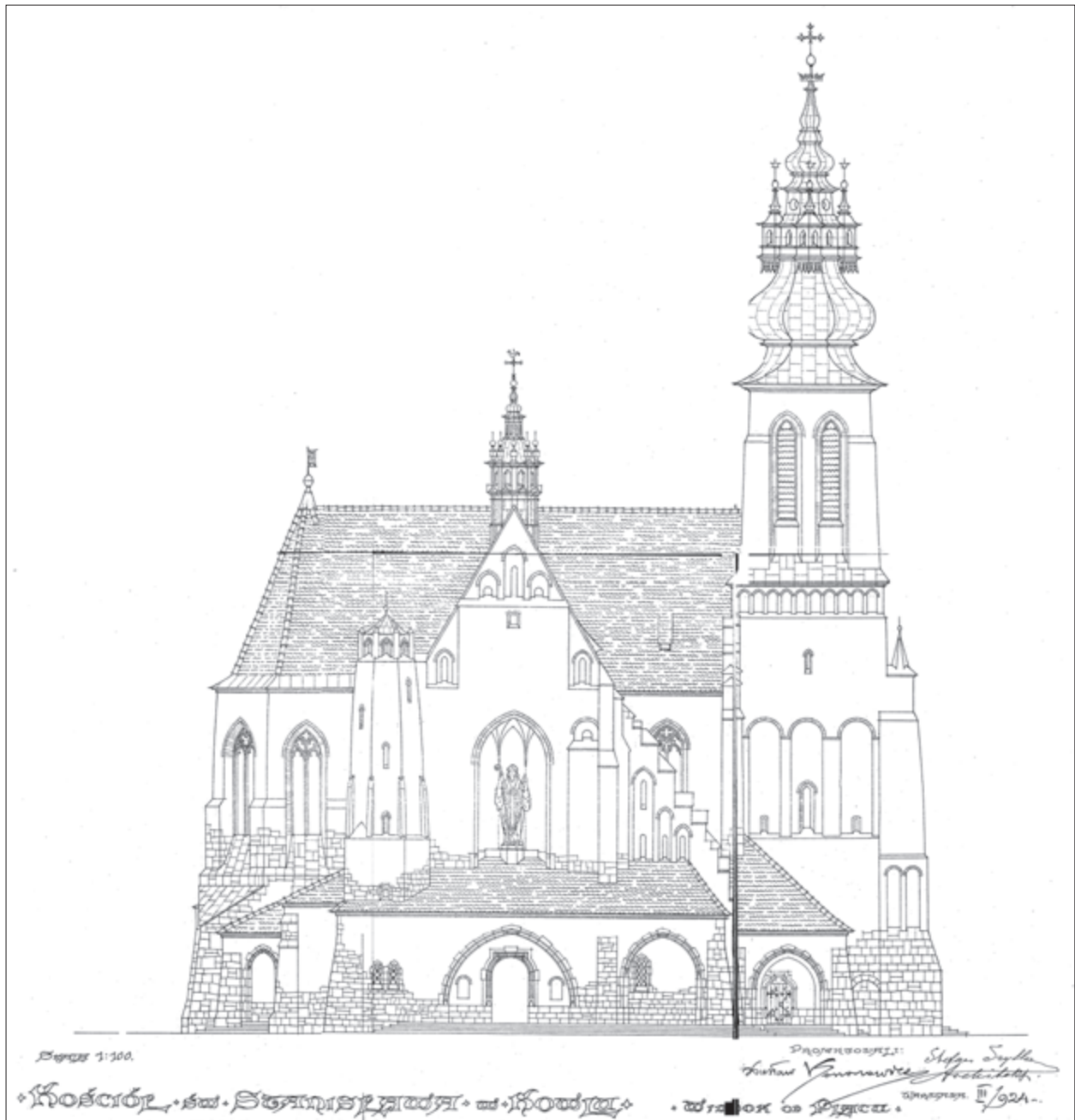

Рис. 5. Ковель. Костел Св. Станіслава. Північно-західний фасад.
Арх. С. Шиллер, В. Кононович. Проект, 1924 р.

соковитою декорацією стіни. Просвіти лож оформлені необароковими порталами з масивним різьбленими завершеннями; вікна стрілчасті, декоровані масверками, в бічних нефах – парні, в приміщеннях і верхніх частинах стін каплиць – круглі (“окулюси”). Остання деталь, особливо при її розгляді ззовні, викликає виразні формально-стилістичні асоціації з вирішенням фасадів ренесансної Зигмунтівської каплиці Катедрі на Вавелі у Кракові, збудованої 1533 року.

В образі костелу вдало поєднані неоготичні та необарокові елементи. Асиметрично вирішена брила храму – це нескінченний рух об’ємів навколо високого масиву головного нефу: низьких, накритих

розвиненими дахами бічних нефів, що прориваються назовні критими ганочками масивних галерей і входів, ярусних гранчастих башт, башточок і каплиць з різноманітними варіантами завершень. В кожній з частин об’єму знаходимо свій власний ритмічний стрій, утворений чергуванням вікон і ніш розмітих розмірів і форм, арок, арочок і аркад, врешті – фактура і колір фасадів посилюють ефект потужного і гармонійного звучання будівлі. Бароковий рух фасаду виразно підкреслює вертикаль триярусної башти над південним входом у храм, завершені бароковим “шоломом” – куполом вишуканого силуету, обрамленим посередині висоти чотирма граційними башточками, що є яскравим

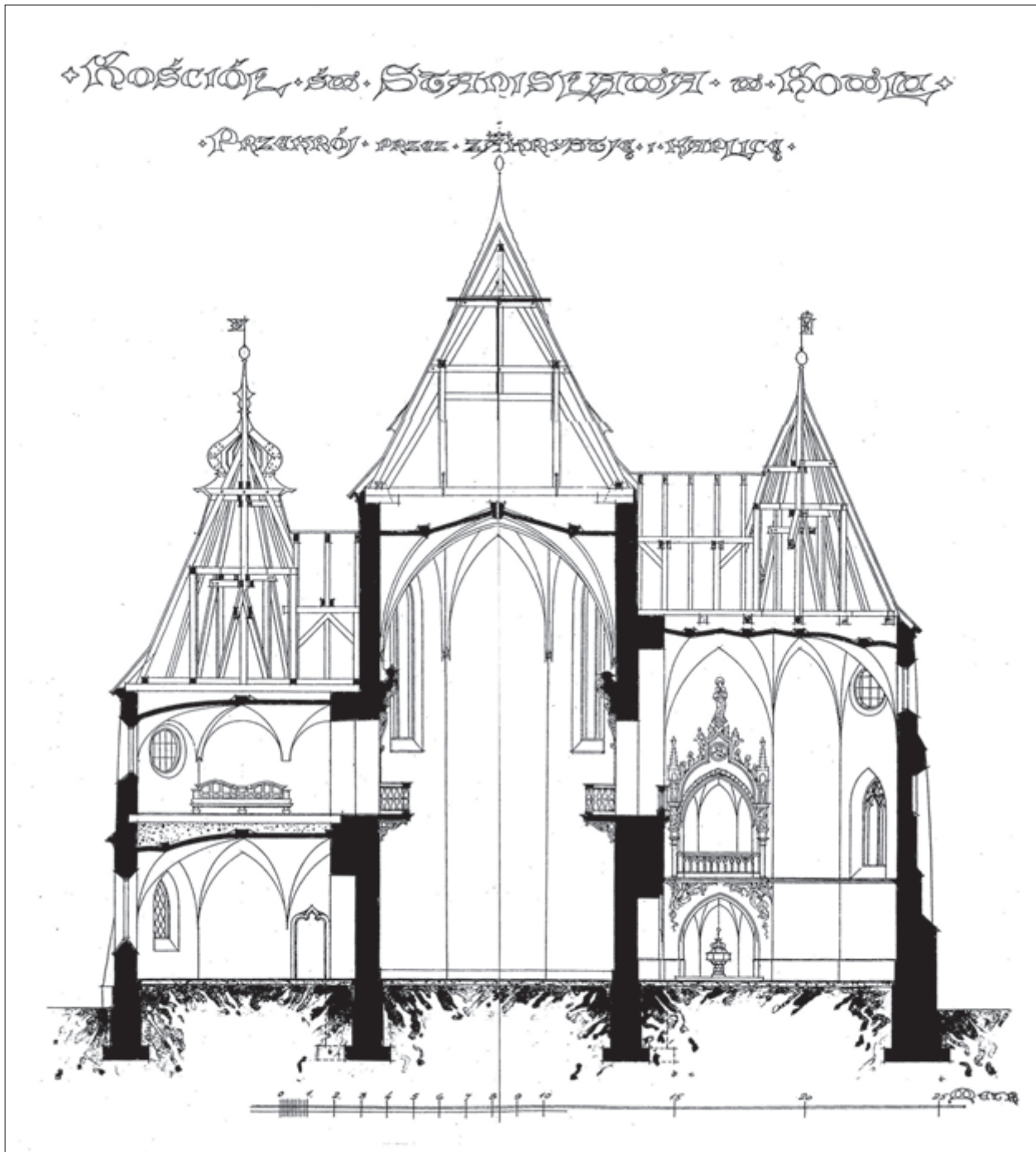

Рис. 6. Ковель. Костел Св. Станіслава. Поперечний перекрій через різницю і каплицю.
Арх. С. Шиллер, В. Кононович. Проект, 1924 р.

свідченням зв'язку з архітектурною традицією храмового народного будівництва. На головному фасаді над входом планувалось встановити статую святого патрона костелу – св. Станіслава, а на фасаді вівтарної аспиди – Розп'яття. Розширення стін до основи костелу, наявність контрфорсів, облицювання їх тесаними гранітними блоками, масивний черепичний дах над цегляними стінами посилюють загальне враження монументальності.

Звичайно, зведення такої будівлі у невеликому місті, забудованому переважно одноповерховими дерев'яними будиночками⁵, було подією неординарною. Єпископ Луцький писав 28 жовтня 1930 року до Міністра релігійних визнань та суспільної освіти Польщі: “Будівництво костелу-пам’ятника в Ковелі на Волині належить, безперечно, до шеругу найважливіших 5 У 1931 році в Ковелі налічувалось 2894 будинки, з них одноповерхових – 2755, двоповерхових – 101, триповерхових – 7, п’ятиповерхових – 1 [1, с.68]

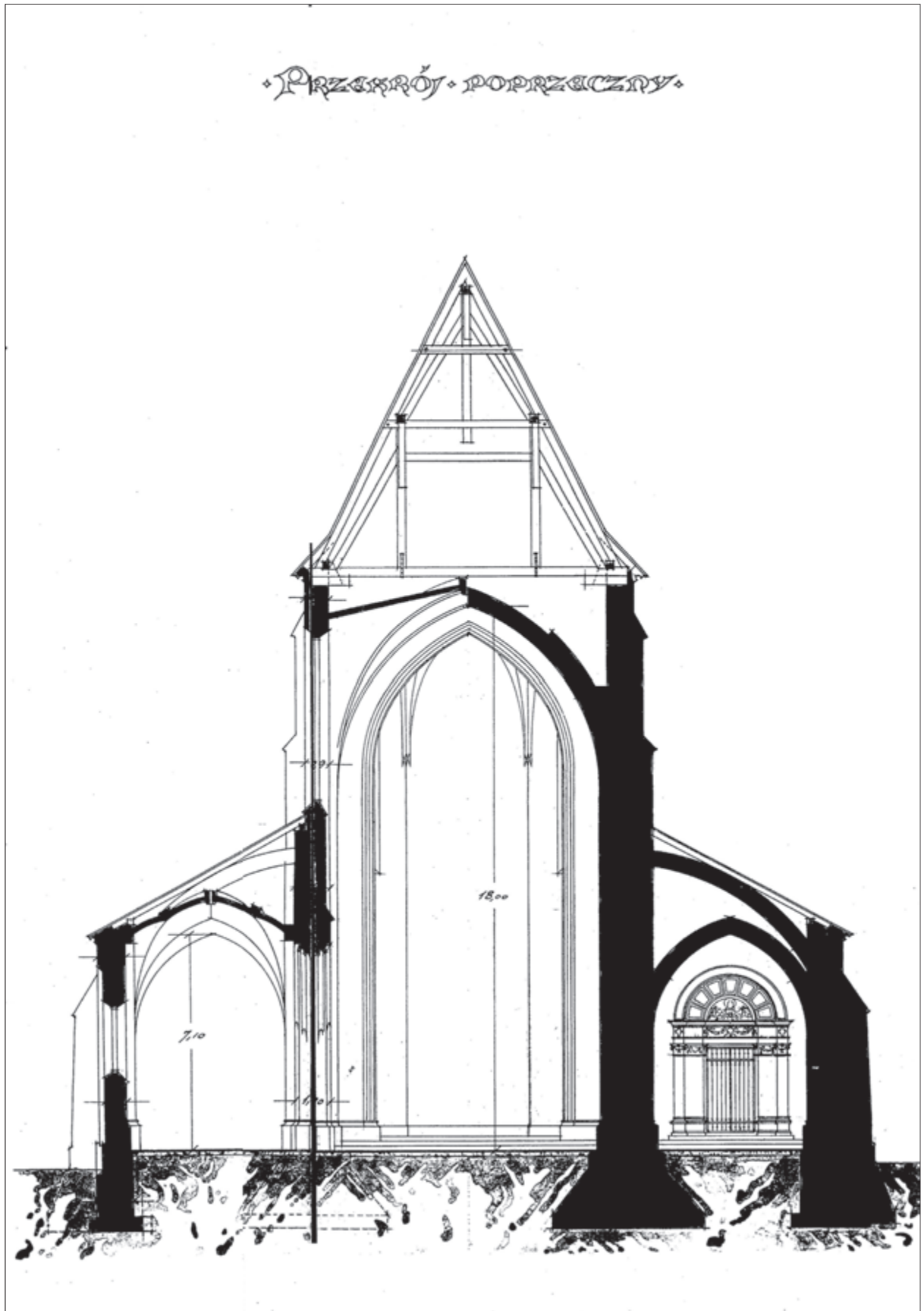

Рис. 7. Ковель. Костел Св. Станіслава. Поперечний перекрій.
Арх. С. Шиллер, В. Кононович. Проект, 1924 р.

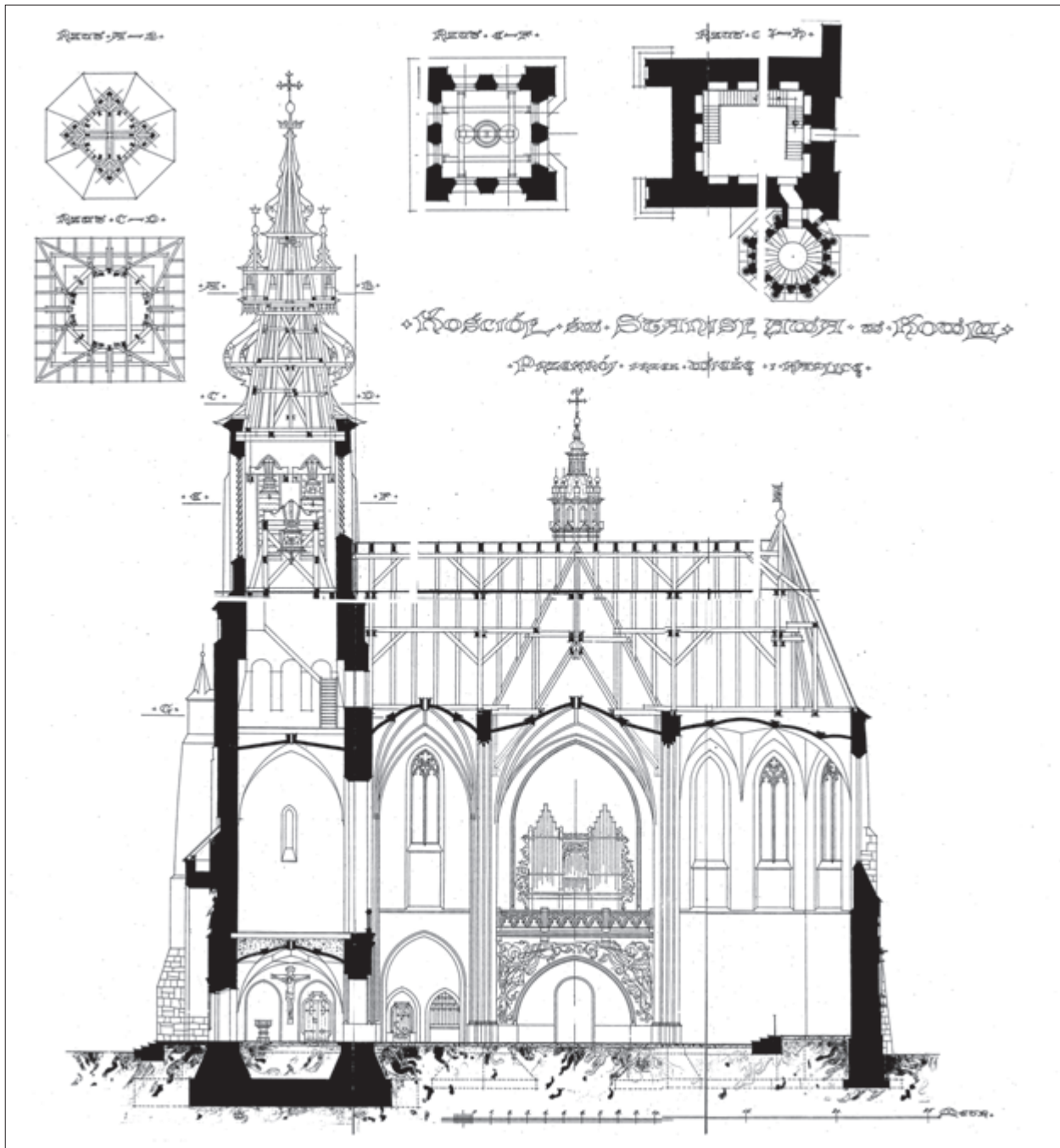

Рис. 8. Ковель. Костел Св. Станіслава. Перекрій через головну вежу.
Арх. С. Шиллер, В. Кононович. Проект, 1924 р.

будівель, що зводяться на території Речі Посполитої. Щораз більше переконуюся, що цей храм і його розміри не є розкішними; навпаки, [храм – О.М.] є необхідним для цієї великої парафії, що постійно зростає. Велика вартість храму пояснюється дуже слабким тереном під будівництво, в якому треба було закласти нечувано складні і дорогі фундаменти. Оздоблення костелу помірні і відповідають його розмірам” [3, а.336].

На символіці обраних для будівлі святині форм і стилю наголошувала і тодішня преса, підтверджуючи велике ідеологічне значення будівництва ковельського

костелу. Так, в газеті “Католицьке життя” зазначалось: “Виразом духу кресів”⁶ є неоготичний стиль, що є втіленням західної культури, окрім близькості східних зразків. Надвіслянська готика підкреслює польський характер, а вежі храму у вигляді оборонних башт символізують твердиню і є пам’ятником полеглим польським солдатам” [2, с.102].

На початок 1935 року будівництво храму завершувалось: тут вже проводились богослужіння.

6 “Кресами” або “Східними кресами” називали в Другій Речі Посполитій східні території, що увійшли до її складу після 1919 року.

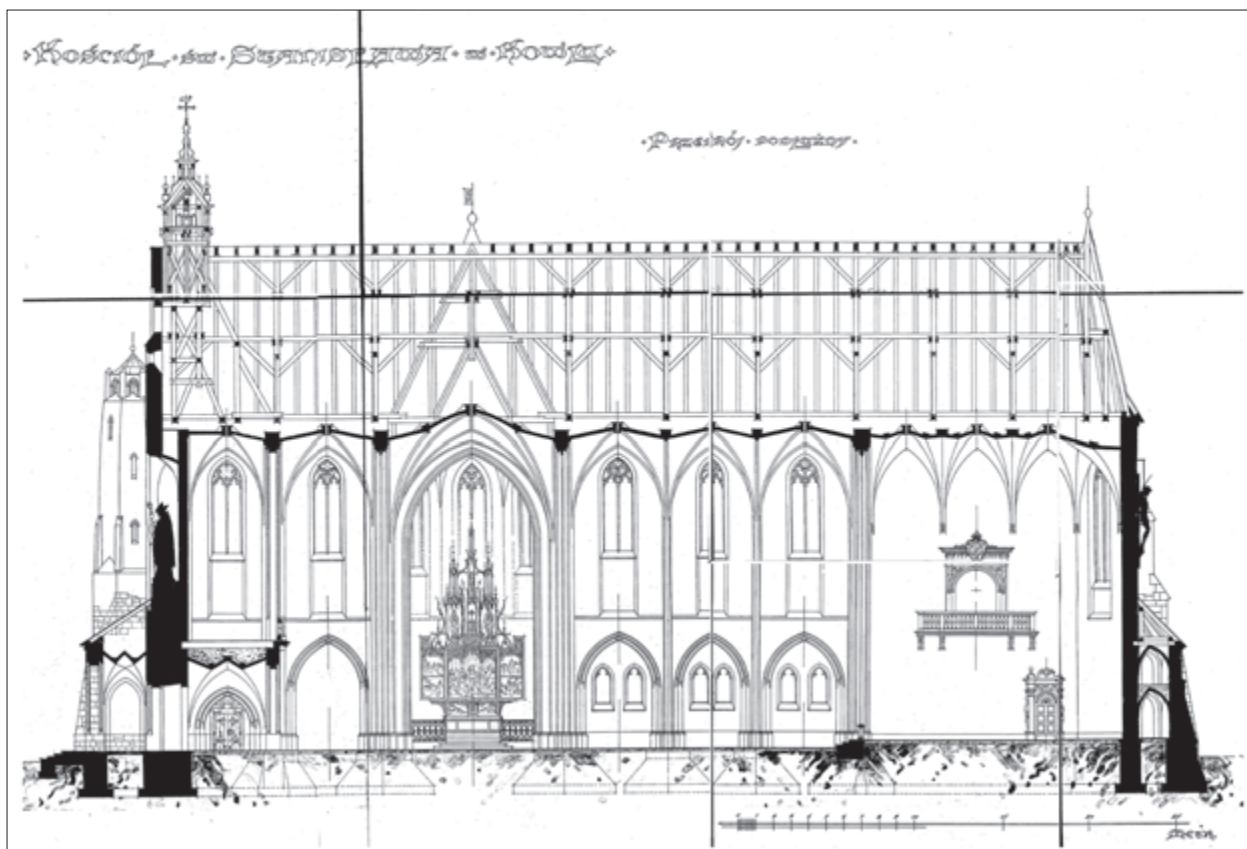

Рис. 9. Ковель. Костел Св. Станіслава. Повздовжній перекрій.
Арх. С. Шиллер, В. Кононович. Проект, 1924 р.

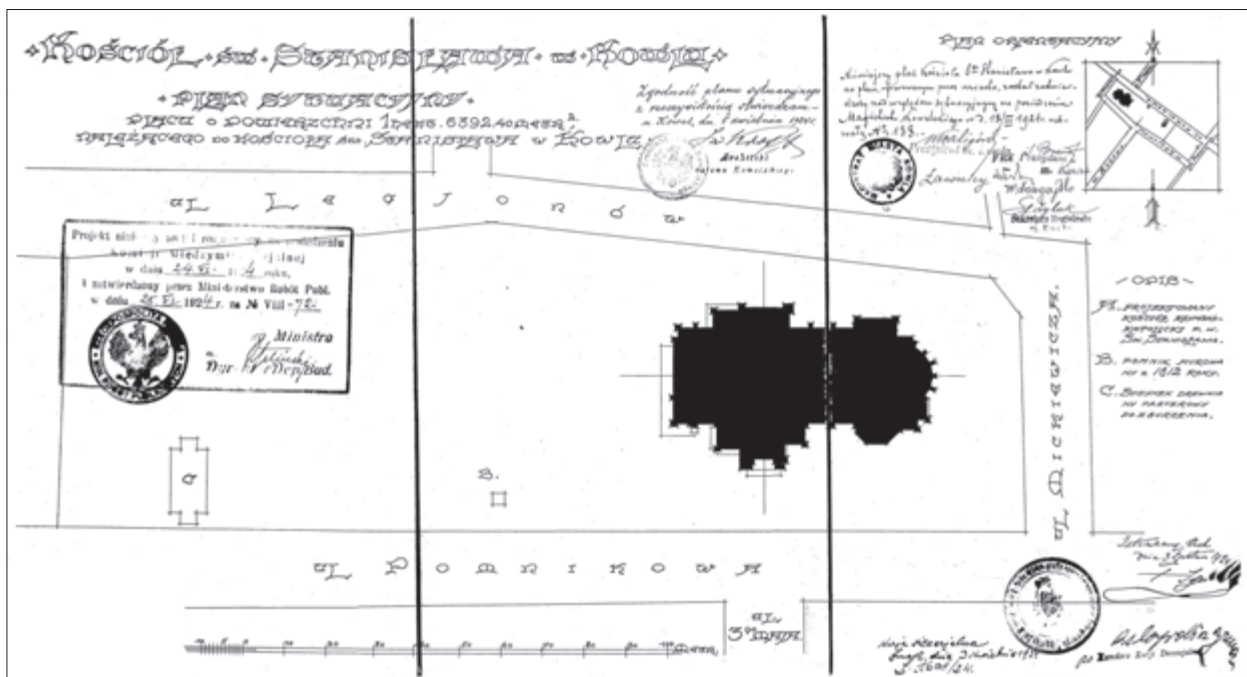

Рис. 10. Ковель. Костел Св. Станіслава. Ситуаційний план.
Арх. С. Шиллер, В. Кононович. Проект, 1924 р.

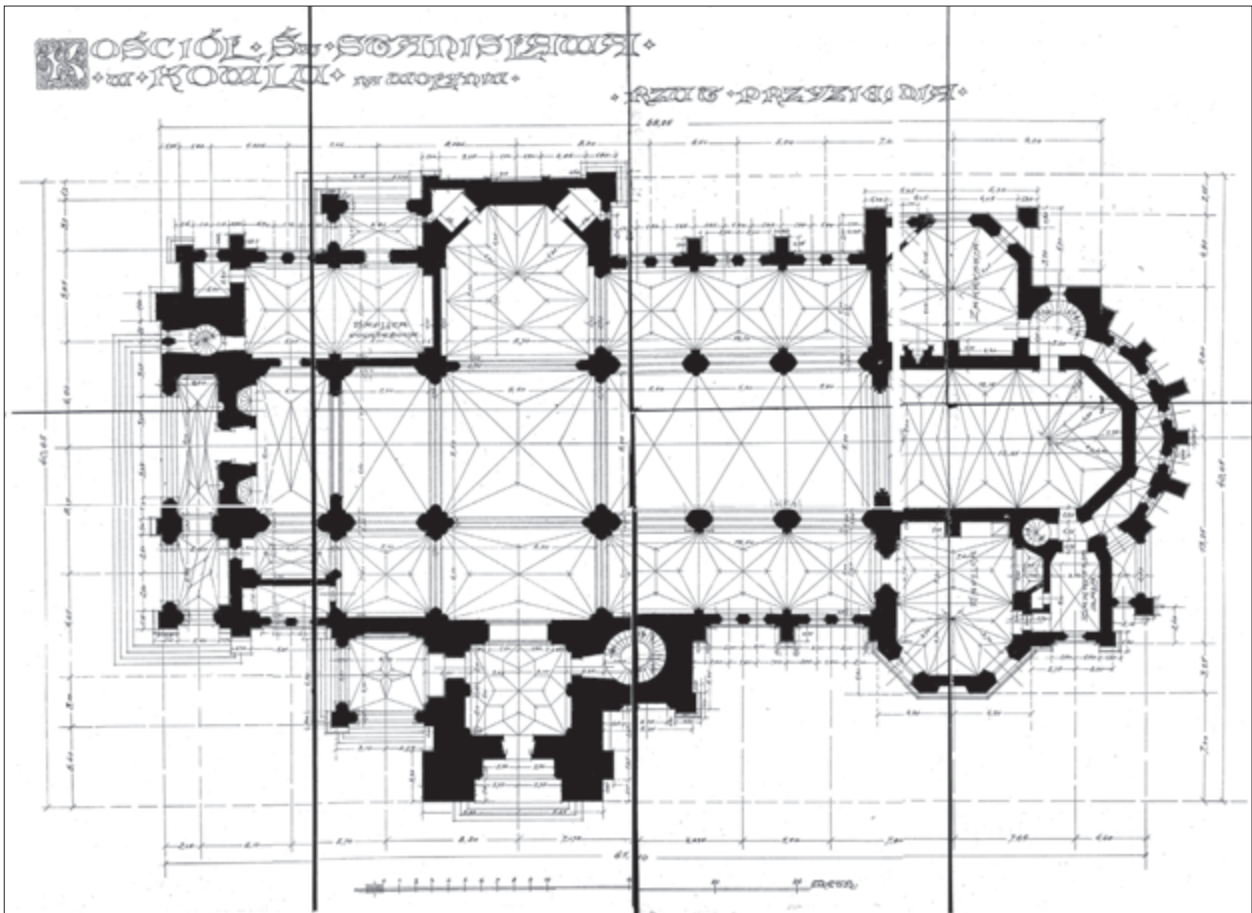

Рис.11. Ковель. Костел Св. Станіслава. План 1-го ярусу.
Арх. С. Шиллер, В. Кононович. Проект, 1924 р.

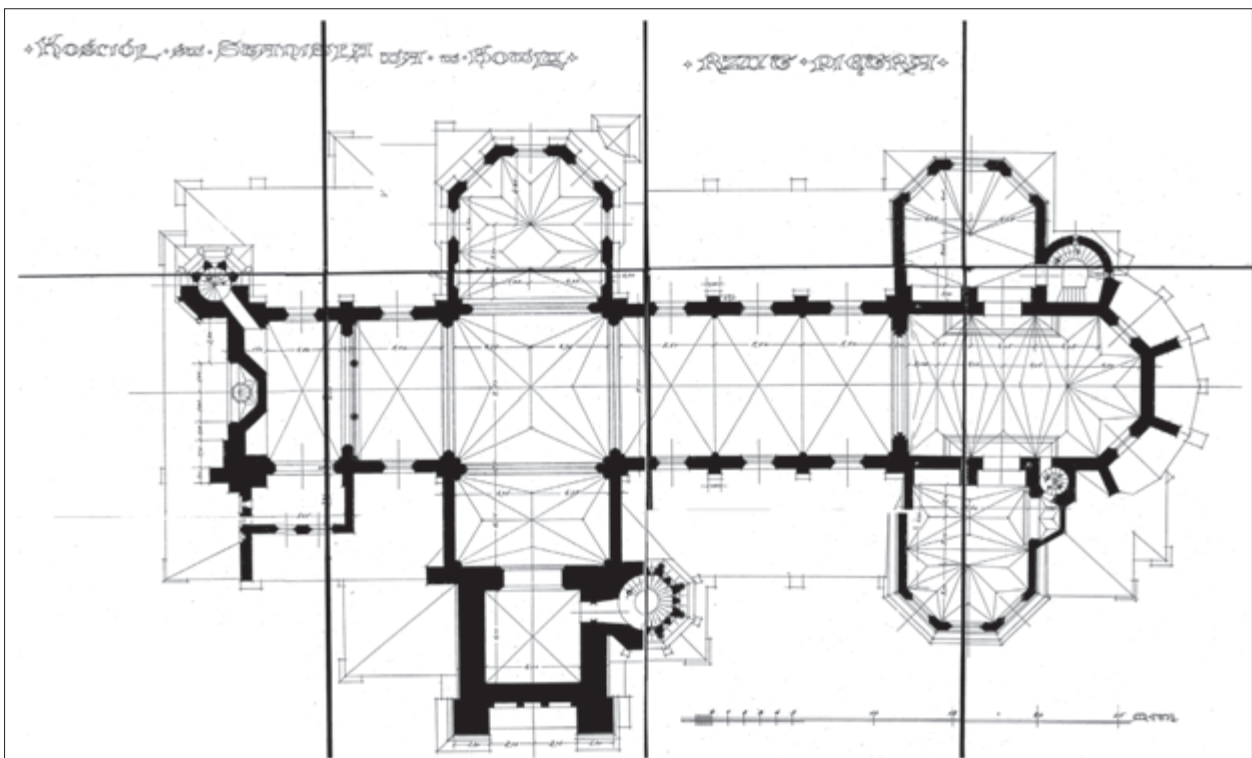
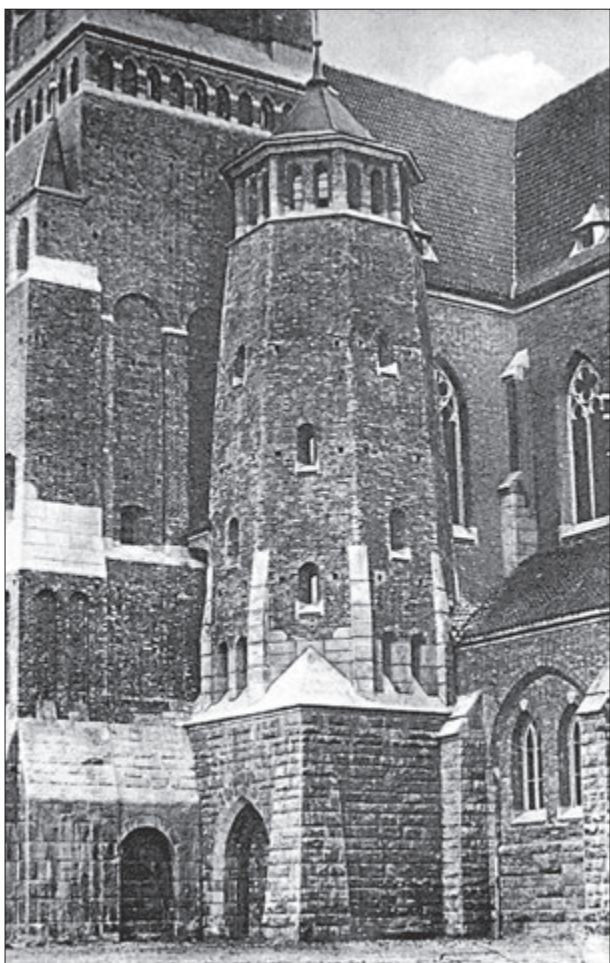

Рис. 12. Ковель. Костел Св. Станіслава. План 2-го ярусу.
Арх. С. Шиллер, В. Кононович. Проект, 1924 р.

*Рис. 13. Ковель. Костел Св. Станіслава.
Вигляд зі сторони вул. 3-го мая.
Фото, 1936 р.*

*Рис. 14. Ковель. Костел Св. Станіслава.
Вигляд на вівар. Фото, 1936 р.*

*Рис. 15. Ковель. Костел Св. Станіслава.
Фрагмент фасаду. Поштівка, 1936 р.*

*Рис. 16. Ковель. Костел Св. Станіслава.
Фрагмент північно-західного фасаду
Фото, 1936 р.*

Залишалося лише оздобити інтер'єри. Наскільки повно вдалося реалізувати задум С.Шиллера щодо викінчення ліпних деталей, виконання різьблених вівтарів, наразі залишається нез'ясованим. У 1939 році вартість будівництва вже сягнула двох мільйонів злотих – нечувано великої суми для того часу. В цілому ж спорудження костелу Св. Станіслава велося за фінансової підтримки держави, а також коштом приватних пожертв парафіян, поляків, що проживали в США, та працівників залізниці. Наприклад, відомо, що залізничники Ковельського вузла у 1928 році перераховували протягом трьох місяців 5 відсотків свого заробітку для будівництва однієї з костельних веж [8, а.392].

Місце під будівництво теж обрали не випадково: ділянка в межах колишніх вулиць Легіонів, Помікової, Міцкевича і Фабричної розташовувалась перпендикулярно одній з головних магістралей міста – Колейовій і її продовження - вулиці 3-го Мая. Автор розташував будівлю костелу таким чином, що портал бічного, південного, фасаду з баштою був

зорієнтований на вісь вул. 3-го Мая, замикаючи її перспективу. Програмованість сприйняття костелу, як головної домінанти міста, підтверджує і той факт, що вул.Колейова фактично відіграла роль композиційної осі, просторово поєднавши храм і залізничний вокзал Ковеля: утворились символічні подвійні “ворота” в місто – світські і духовні.

Храм не вцілів: у 1944 році під час воєнних дій костел Св. Станіслава був пошкоджений, а в 1945 – розібраний.

Збережені креслення костелу в Ковелі дають змогу відчуті і зрозуміти, що один з кращих польських архітекторів початку XX століття Стефан Шиллер вкладав в поняття “національний стиль” – цілісну в своїй різноманітності систему символів і знаків, виражених в наближених до традиційних, простих, на перший погляд, формах. А старі фото свідчать, наскільки точно і відповідально ідеї автора втілювались, щоб донести його задум до тих, хто буде вражений гармонією архітектурного шедевр.

ДЖЕРЕЛА

1. Romanowski T. Kowel i powiat Kowelski. Krótki zarys Historyczno-Geograficzny. – Kowel, 1936. – 113 s.
2. Popek L. Świątynie Wołynia. – Lublin: Ośrodek Studiów Polonijnych i Społecznych PZKS, 1997. – 370 s.
3. Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie. MWRiOP, sygn.709.
4. AAN. MSW, sygn.2746.
5. Życiorys własny architekta – Stefan Szyller. – Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. – 1983. – Z.2. – S.235-239.
6. Szyller S. Idea budowy kościołów katolickich i stosunek do niej kościołów polskich. – Miesięcznik Pastorski Płocki. – 1927.- №7. – S.184-187.
7. Olszewski A.K. Przegląd koncepcji Stylu narodowego w teorii architektury polskiej przełomu XIX i XX wieków. – Sztuka i Krytyka. –1956. – №3-4. – S.356-370.
8. Budowa kościoła-pomnika w Kowlu. – Polski Przemysł Budowlany. – 1928. – №8. – S.392.
9. Kościół – pomnik w Kowlu. – Tęcza. – 1936. – № 8.

УДК 728.81/.82 (477.81)

О. В. Байцар-Артеменко

(м. Рівне)

СПРОБА ВСТАНОВЛЕННЯ ПЕРІОДІВ РОЗВИТКУ ЗАМКОВОГО КОМПЛЕКСУ У МІСТЕЧКУ КЛЕВАНЬ

Робота є першою спробою повного історико-архітектурного дослідження Клеванського замку. При опрацюванні теми використовувалися також фрагментарні дослідження замку, які проводилися в інституті “Укрзахідпроектреставрація”.

The article is the first attempt to investigate the history and architectural evolution of Klevan Castle. Author uses also some results of former studies made in the institute “Ukrzahidprojectrestavracija”.

Актуальність аналізу замкового комплексу в Клевані зумовлена відсутністю глибокого архітектурного дослідження. Не висвітлювались питання еволюції планувальної структури, не розглядалися архітектурно-мистецькі особливості пам'ятки архітектури XV ст. (охор. № 619) [1]. Не піднімалися проблеми реставрації та адаптації замку.

Метою дослідження є встановлення етапів архітектурного розвитку замкового комплексу, опрацювання графічних реконструкцій.

Дослідження здійснено на основі співставлення даних історичних джерел, натурних обстежень (обмірів, фіксації, зондажів, розвідувальних траншей, пошук фантомних слідів біолокації).

Замки, як форпости оборони від нападів та як оборонні князівські резиденції, переважно ставали окремою одиницею у фортифікаційній системі міста і відігравали важливу роль у його житті. Пожвавлення оборонного будівництва простежуються в XIII ст. та у Галицько - Волинській державі. Часті війни змушують володарів укріплювати свої кордони [20]. На карті Боплана Волинське Полісся густо заселене містами: Клевань, Деражно, Дятьковичі, Городок, Кустинь, Пересопниця, Острог, Білів, Жуків, Рівне, Корець, Дубно, Чемерин та інші [4]. Бачимо, що Клевань посідає місце поряд з містами, історія яких сягає IX ст. і глибше. Колись містечко, а сьогодні село міського типу Клевань розташоване в північно-західному напрямку від міста Рівне над річкою Стубла. Розвитку сприяло зручне сусідство із “Стольним Градом” Пересопниця і Лучесько [20]. Можемо припустити, що містечко Клевань мало засади давньоруського міста.

Місце на горі, де стоїть церква і замок з площею, що називається городищем, пишеться під назвою “Коливань” [1]. Можливо, що замок у місті виростає з городища. В час Давньоруської держави оборонні укріплення зводилися дерев'яними. Очевидно, первинний замок мав дерев'яну систему укріплень [22].

Князь Свидричайло своїм привілеєм Михайлу Базилевичу надає в дарунок деякі селища і землі на Волині [18]. З цього часу історична фігура М. Базилевича починає фігурувати, як особистість достатньо заможна, як людина, яка мала чималу вислугу перед великим князем. Така вірність винагороджувалася власністю на землю [2].

Так, 29 грудня 1448 р. в Луцьку “міфічному” князю М. Базилевичу надано у власність частину Клеванщини [18].

Одночасно, поруч з особою М. Базилевича, на власності Клеваня, за даними інших джерел, виступає ім'я князя Чарторийського [18]. Так, М. Чарторийський осів у Чарторії, заснувавши свою резиденцію. Напрошується висновок, що саме Михайло Базилевич на початку XIV ст. отримав у власність Чарторию і через назву містечка став писатися як князь Чарторийський.

У 1453 р. князь Михайло починає будівництво замку у Клевані [5]. Будівництво розпочалось на місці, яке носило назву “городище”, із відділення землі замкової від церковної за допомогою глибокого рову, який був затоплений водою річки Стубла [18]. Довкола замок був затоплений так, що єдиний доступ до нього був тільки з боку церкви св. Миколая через підйомний

Рис. 1. Загальний вигляд замку в Клевані станом на 1819 р. Рисунок невідомого художника. З фондів Національної бібліотеки у Варшаві.

міст [7, 12]. Продовжує будівництво син Федір у 1495 р. [14]. Оборонна система зводиться мурована з бруксової цегли з характерними слідами на одній з поверхонь. Аналізуючи характер тупокутних бастіонів та сліди різночасового мурування, можна припустити, що мурований замок міг мати прямокутні вежі.

З наведених історичних даних можна зробити висновок, що Клеванський замок почав будуватися в першій половині XIV ст. і добудовувався у 1561 р. на місці городища. Дитинець мав 80 ліктів (лікоть ≈ 31 см),

У жодних хроніках про Клевань немає згадок про взяття його татарами чи іншими нападниками. Натомість великої шкоди завдавали пожежі [5].

110

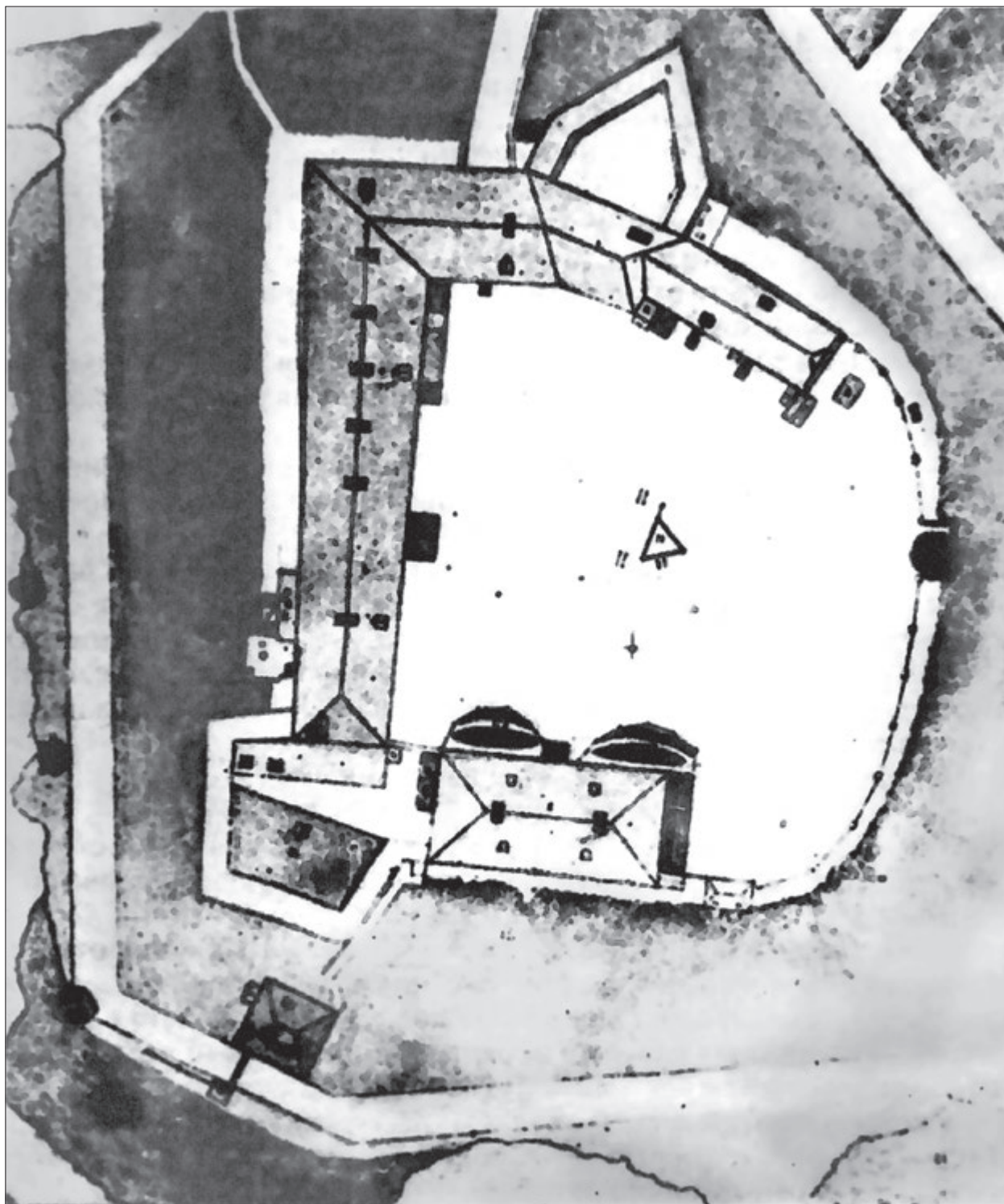

Рис. 3. Фіксаційний план замку у Клевані станом на XIX ст. З архіву інституту "Укрзахідпроектреставрація". Ф.-Р-50-3.

праву у замковій каплиці [18, 5]. Для цього князь М. Ю. Чорторийський ремонтує деякі замкові приміщення. У цей же час в XVII ст. для в'їзду в замок будується арковий кам'яний міст на 4-х масивних стовпах [9].

У 1648 р. загін повстанців під проводом Колодки зносить міські брами і вали, але не штурмує замок [15]. Після національно-визвольної війни 1648-1654 рр.

Клевань залишається в складі Речі Посполитої, а замком, як і раніше, володіють князі Чорторийські. У 1654 р. Микола Юрійович отримує для Клеваня Магдебурзьке право [18]. Саме цей час стає апогеєм розвитку замку та міста.

З 1817 р. замок переживає значні зміни. Князь Костянтин Чорторийський вирішує заснувати тут гімназію. Для цього розбирає східну оборонну стіну

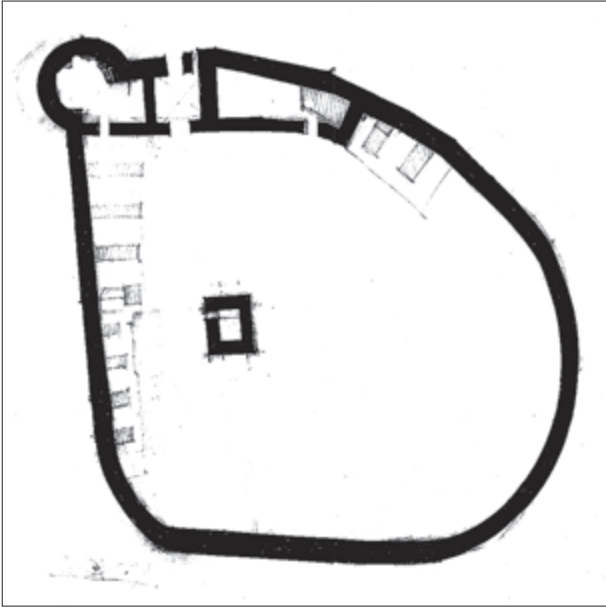

Рис. 4.А

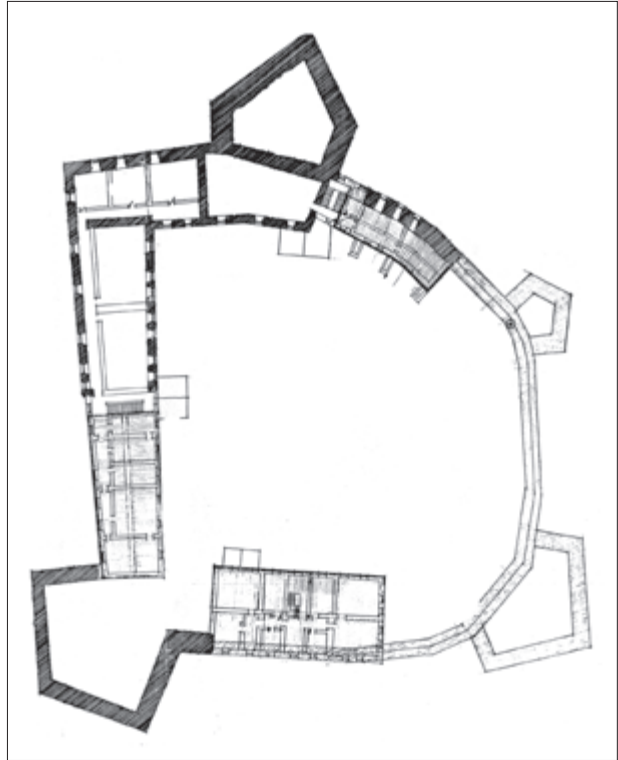

Рис. 4.Б

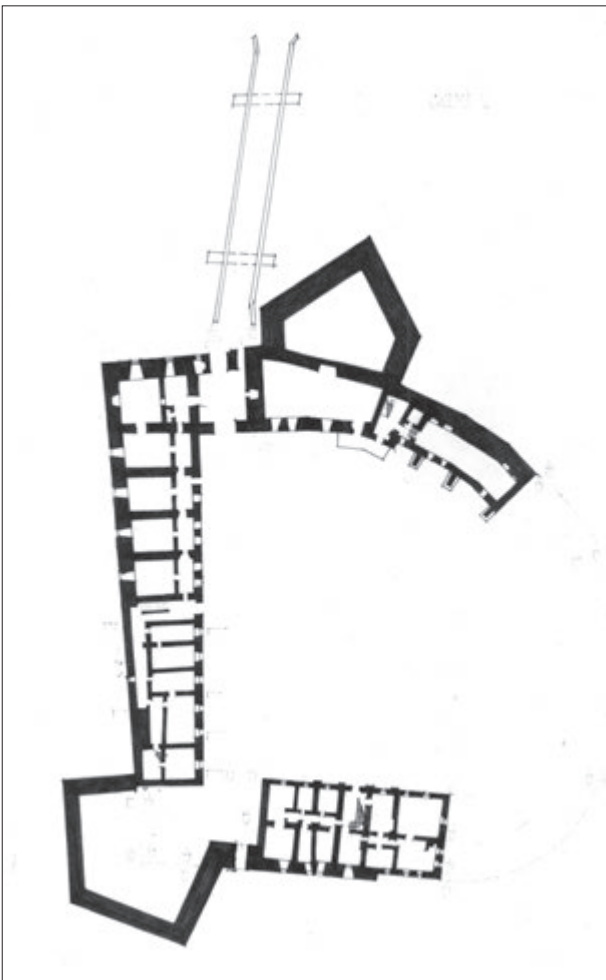

Рис. 4.В

Рис. 4. Етапи розвитку замкового комплексу у Клевані:

4.А – перший будівельний період XIV-XV ст.;

4.Б – другий будівельний період XVI ст.;

4.В – третій та четвертий будівельний періоди XVII – XIX ст. Опрацювання автора.

та східний корпус. Натомість зводить два флігелі [18]. Очевидно, корпуси переплановуються на коридорну систему з однобічним розташуванням приміщень. Оновленому будівництвом замку дарує величезну бібліотеку, фізичний і мінералогічний кабінети для користування гімназії, закладає тут ботанічний сад, надає безкоштовні квартири вчителям [17].

XIX ст. характерне просвітницькою діяльністю дворянства на Волині [17]. У цей історичний період Клеванський замок стає освітянським осередком.

Дата відкриття у Клеванському замку Тадеєм Чацьким шестикласної гімназії не відома, але у 1831 р. її закривають за участь вихованців у польському повстанні. Після того, як заворушення вщухло, діяльність гімназії було відновлено [6]. У 1834-1836 рр. в замку розміщується повітова гімназія, яку невдовзі переводять у м. Рівне. З 1836 по 1842 рр. в замку було розміщено військовий шпиталь, після вивезення якого замок пустує [14]. Вочевидь, Чарторийські не проживали у своєму родинному гнізді з 1817 р.

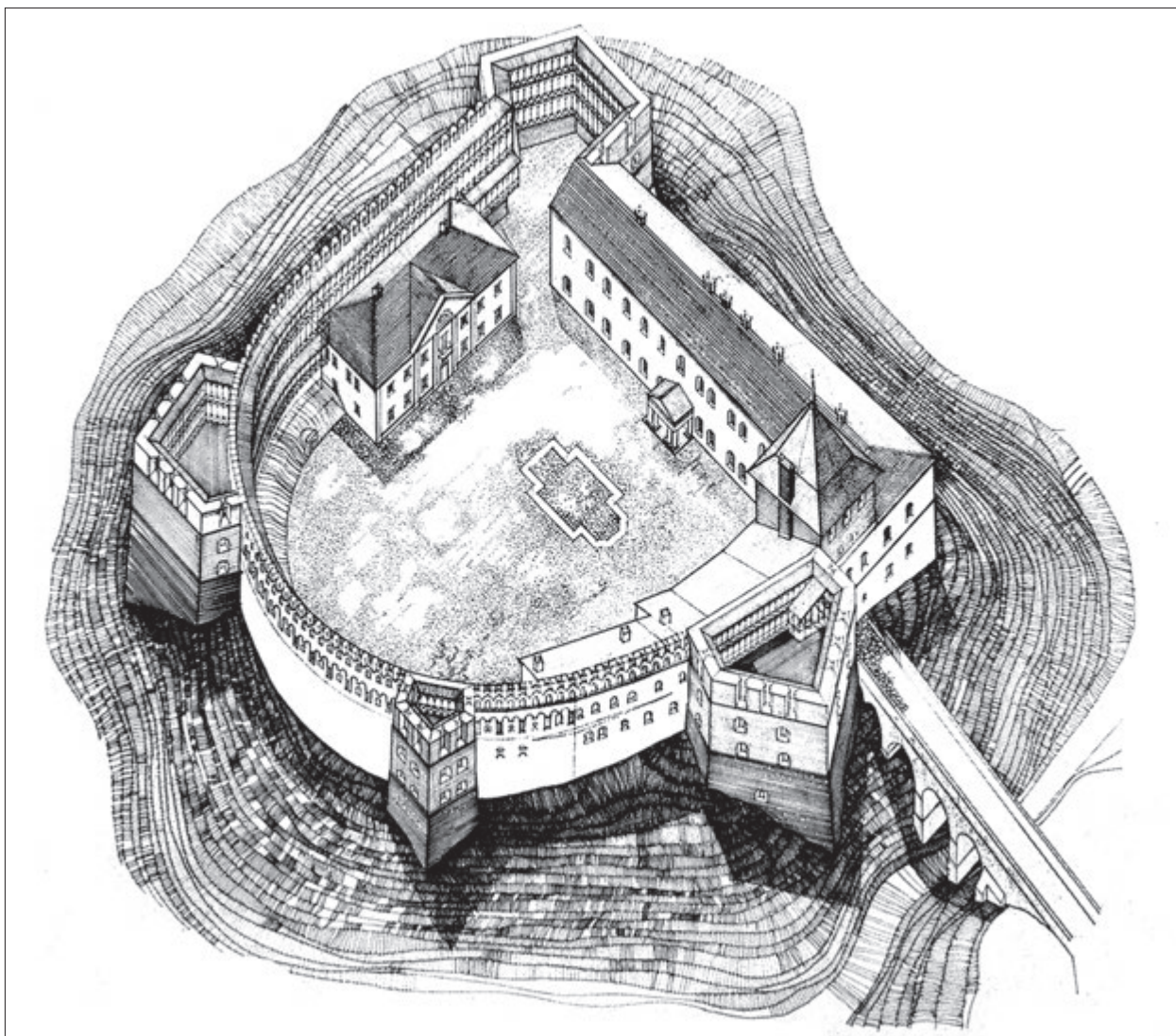

Рис. 5. Синтетична графічна реконструкція замку в Клевані станом на кінець XVI ст. Креслення автора.

Під час Першої світової війни Клевань опинився у прифронтовій зоні. З 1916 по 1918 рр. у замку розташовувався ветеринарний евакопункт 11-ї армії Південно-Західного фронту [5].

За описом замку 1875-1876 рр. [1] можна вважати його стан тотожним стану замку в 1918 р., за яким підхід до замку забезпечував чотирипролітний міст. На замковому мисі розташовувались три корпуси, які називаються в тексті “замок”, флігель перший (триповерхова частина північно-східного корпусу), флігель другий (південний корпус) і огорожа між корпусами, яка складається із 13 стовпців цегляних і дерев’яною решіткою між ними. Біля підніжжя замку розташовувалась конюшня. Всі корпуси покриті черепицею.

План, виконаний у 1900 р. за участю барона Штейнгеля [1] [рис. 3], показує, що північний і південно-західний оборонні бастіони стоять без дахів

і не використовуються. Три замкових корпуси вкриті черепицею.

Внаслідок бойових дій 1915 р., які відбувались у Клевані, замкові корпуси отримали значні пошкодження дахів і вікон. В окремих місцях вони були втрачені зовсім [5].

Ремонтні роботи 1933 р., які провів польський уряд, відновили замок [1]. Для потреб дитячої колонії з’явилися дахи на всіх замкових корпусах і вежах, повністю відновлено усі приміщення, з’явилися окремі прибудови.

Починаючи з 1918 р. в приміщеннях замку мешкали жертви громадянської війни, яким ніде було жити. Таке житлове призначення замок утримував до 1925 р. Наступні 10 років у замку відновлюється освітницька діяльність і він приймає семикласну школу. У 1933 р. школу було переведено у нове приміщення [9]. До 1939 р. тут знаходили притулок діти-сироти.

Рис. 6. Клевань. Загальний вигляд замку із заходу. Листівка початку XX ст.

Рис. 7. Клевань. Загальний вигляд замку зі сходу. Листівка початку XX ст.

З 1939 р. по 1953 р. замок отримує нову для себе функцію. В ці роки тут розміщувались каральні органи НКВС і німецької окупаційної служби [6]. Для цих потреб у північній оборонній башті на другому поверсі з'явилися камери для ув'язнення. На перших рівнях корпусів з'явився ряд сантехнічних приміщень. Замковий мис обріс новим муром з колючим дротом, було заасфальтоване замкове подвір'я.

З 1953 р. до 70-х років на території замку розташовувалась школа механізації, згодом сільського професійного училища № 3 [1]. Після учнів приміщення займає лікувально-трудова профілакторій. Очевидно,

що підстав для будівельних змін не було, оскільки у 1939-1953 рр. здійснено повну підготовку для майбутнього пристосування замку. Жодних змін не відбувалось і після 1988 р., коли заклад залишив приміщення замку. На сьогоднішній день пам'ятка пустує.

Великого лиха замку завдала пожежа 2000 р., в результаті якої сьогодні втрачено дахові та міжповерхові конструкції північної оборонної вежі і тісно примикаючої до неї частини північного корпусу. Територія замкового мису заростає чагарниками та руйнується місцевими жителями. Стан пам'ятки на сьогоднішній день аварійний та гостро потребує реставраційних заходів.

ДЖЕРЕЛА

1. Архів інституту "Укрзахідпроектреставрація". Ф.-Р-50-3. Пам'ятник архитектурі замок в смт. Клевани Ровенського району Ровенської області. Историческая справка. Т. 2. Кн. 2. – Львов, 1989. – С. 7, 14, 15
2. Андрияшев А. М. Очерки истории Волынской земли до конца XIV столетия. – К., 1889. – 232 с.
3. Bogdanowski J. O podstawach systematyki zamków średniowiecznych uwag kilka // Kwartalnik architektury i urbanistyki. Teoria i historia. T. XL. Zeszyt 1. Wydawnictwo naukowe PWN. – Warszawa, 1995. – S. 10-15.
4. Вавричин М., Шашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К.: ДНВП "Картографія", 2006. – 208 с.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. – К., 1973. – С. 489.
6. Клеванський тракт. № 31 від 9 серпня 2002 р.
7. Kraszewski J.I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – T.1. – Wilno, 1840. – S. 111
8. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
9. Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки – К.: Мистецтво, 1968. – 464 с.
10. Мазурик Ю., Остапук О. Локалізація башти в літописному Угровську // Минуле і сучасне Волині і Полісся: край на межі тисячоліть: Матеріали X наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася у Старому Чортоторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000 – 2002 рр. 36. наук. праць. – Луцьк: Надстир'я, 2002. – 292 с.
11. Мацюк. О. Замки і фортеці Західної України. – Львів: Центр Європи, 1997. – 160 с.
12. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łusk, 1929. – S. 197 – 201.
13. Przezdecki A. Podole, Wołyn i Ukraina. Obrazy miast i czasów. T.1. Wilno.-1841 S. 8
14. Ричков. П.А. Дорогами Южной Ровенщины (от Корца до Пляшевой). – Москва: Искусство, 1989. – 176 с.
15. Сендульский А. Местечко Клевань Ровенского уезда // Волыньские епархиальные ведомости. – 1880. – № 13-14. – С.627-644.
16. Стелецький В. Замок в Клевани // Воєнно-історический вестник. № 11. – К., 1910. – С. 27-29.
17. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich. T.IV.- Warszawa. - Druk "Wieku" Nowu-Swiat Nr. Sg. -1882. – S 139-140.
18. Stecki T. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1898. – S. 196, 197, 209.
19. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 2.: Уезды Ровенский, Острожский, Дубенский – Почаев: Тип. Поч. Лавры, 1889. – С. 490-500.
20. Терський. С. В. Пересопниця. Краєзнавчий нарис. – Рівне: Азалія, 2003. – 160 с.
21. Троневиц П. О. Волинь в сутінках української історії XIV – XVI століть. – Луцьк: Місійна книжкова фабрика "Християнське життя", 2003. – 112 с.
22. Яковлев В. В. История крепостей: Эволюция долговременной фортификации. – СПб: Полигон, 1995. – 312 с.

Б. В. Колосок*(м. Київ)***КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ПЕРЕМИЛЯ НА ВОЛИНІ**

Перемиль належить до найбільш значних давньоруських міст, які втратили з часом свою могутність. За архівними, літературними джерелами та спогадами місцевих жителів встановлені знакові елементи його містобудівної структури та забудови, які потребують дальшого дослідження та охорони. Розроблені історико-архітектурний опорний план та зони охорони пам'яток культурної спадщини.

Peremil' belongs to the most considerable Old Russian cities which lost the power in course of time. On the literary sources and flashbacks of locals archived, sign elements are set of it's town-planning structure and buildings which need further research and guard. A historical-architectural supporting plan and areas of guard of sights of cultural legacy are developed.

Культурна спадщина – сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів матеріальної та духовної культури. Об'єкт культурної спадщини – визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність. Якщо об'єкт культурної спадщини внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, то він набуває статусу пам'ятки культурної спадщини.

Є в Перемилі визначні місця, споруди, природно-антропогенні об'єкти, що є цінними згідно з Законами України “Про охорону культурної спадщини” та “Про охорону археологічної спадщини”. Серед них є і пам'ятки.

Перемильське городище – одне з п'ятьох, які потрапили до списку пам'яток археології республіканського значення Волинської області. У 1965 році йому присвоїли охоронний номер 12 і дали назву “Городище XI – XIII ст. ст. під назвою “Замчище” [1]. Пам'ятка археології “Городище “Замчище” з датою X – XIII ст. знаходилося на обліку Волинського облвиконкому під № 360-р від 04.08.1969 року і утриманні Виконкому Перемильської сільської Ради.

1975 року співробітниками Волинського краєзнавчого музею були складені “Облікова картка об'єкта культурної спадщини” та “Паспорт об'єкта (пам'ятки) культурної спадщини” на “Городище “Замчище” з датою пам'ятки XI – XIII ст. і охоронним номером 53. В цих документах міститься порівняно детальний опис городища: “Городище неправильної чотирикутної форми, довжиною до 150 м, шириною до 75 м. Схили городища круті. Висота схилу від річки Стир до 10 м. Від берегового плато городище

відділене ровом дугоподібної форми завглибшки до 1 м. Майданчик городища рівний, засаджений деревами. Культурний шар городища потужністю від 1,5 до 2,2 м, насичений керамічним матеріалом. Під час розкопок знайдено, в основному, фрагменти кружальної кераміки, характерної для XI – XIII ст., денця посуду з клеймом, уламки скляних різнокольорових браслетів, залишки печей, невелика кількість залізних речей, уламки цегли. Під час обстеження пам'ятки 17 серпня 2006 р. зафіксовано факт руйнації пам'ятки. Внаслідок ерозії ґрунтів оголився південний схил городища заввишки 1,5-4 м, завширшки 40 м, процес руйнування прискорюється через вибірку глини в цій частині городища місцевим населенням”.

В списку пам'яток археології Волинської області національного значення, затвердженому 2001 року, вже є 16 городищ, серед яких і городище села Перемиль. В цьому списку ми не знаходимо ні охоронних номерів, ні власних назв пам'яток. Датування городища в Перемилі визначається словами “Київська Русь” [2]. На нашу думку, збіднення відомостей про пам'ятки в цьому списку веде до деградації знань про культурну спадщину суспільства у цілому. Як тут не згадати, що у зв'язку з посадкою молоддю села на городищі парку в 1960 році запровадили нову зовсім аморфну назву урочища – Паркова гора [3]. Цим нововведенням “відірвали” молодь від тисячолітньої спадщини рідного поселення.

З 1969 року на обліку Волинського облвиконкому під № 360-р від 04.08.1969 року і утриманні виконкому Перемильської сільської Ради знаходиться “пам'ятник землякам” – воїнам-односельчанам, що загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни (скульптор П.Фліт). Чекають обліку інші значні об'єкти культурної спадщини Перемиля.

Інформацію про низку об'єктів культурної спадщини, які існували і продовжують існувати в Перемилі, зустрічаємо в документах і літературі. Давній Перемиль називали градом, тобто укріпленим

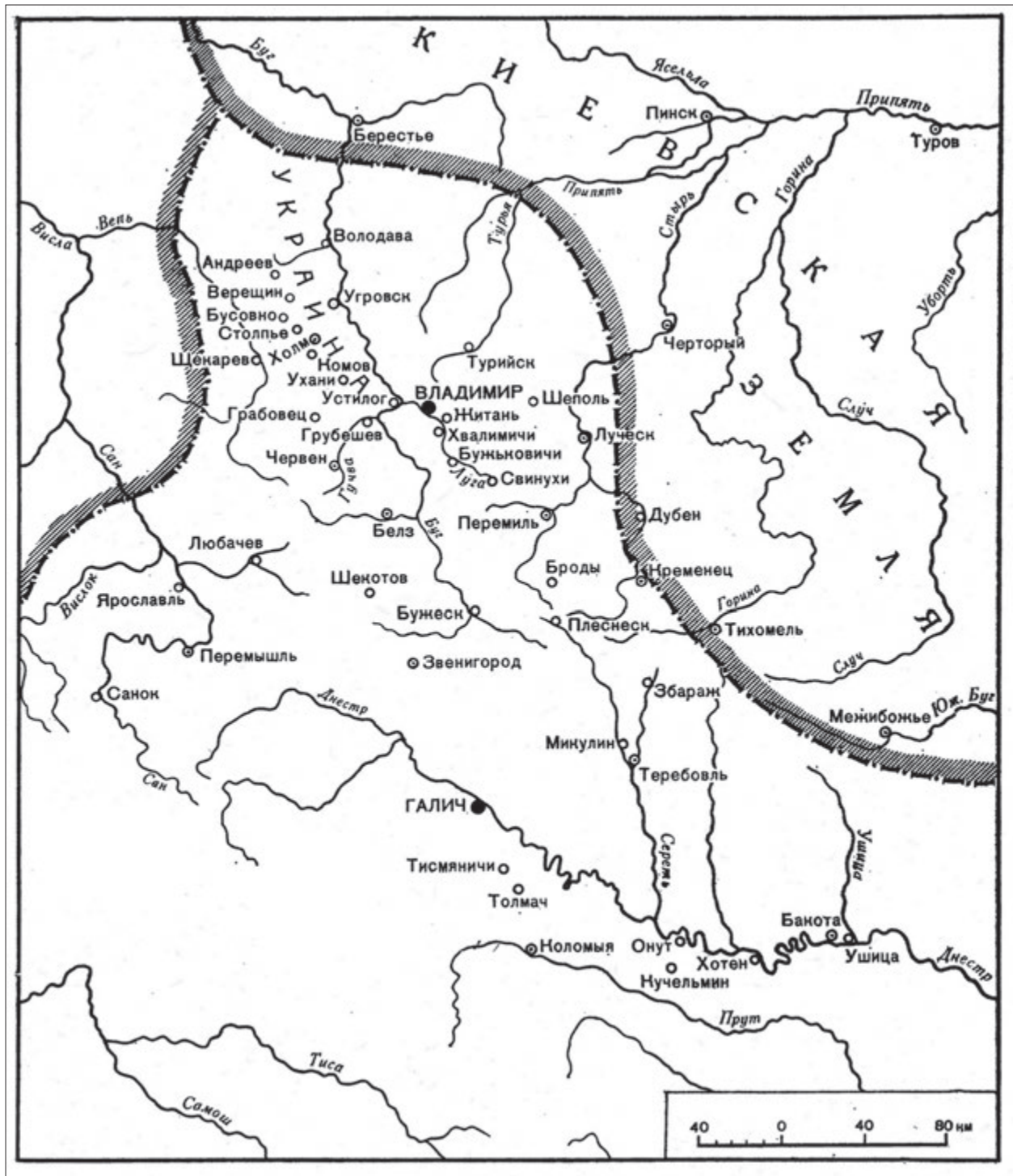

Рис. 1. Перемиль серед міст Галицько-Волинської землі XII – XIII ст. (за А.М. Насоновим).

поселенням або укріпленим місцем з постійною військовою залогою. Серед складових граду та інших об'єктів згадуються або описуються: городище, як залишки граду, замок або замочок, міст, вали, рів, житлова забудова, гребля, ставки, кургани, палац, костюл, дві церкви, православний монастир, каплиця, могила з похованням 500 дівчат, меморіальні пам'ятки.

Найбільшу зацікавленість викликало городище. В літературі знаходимо ряд його описів. О.М. Андріяшев,

А. Вендзький, М.М. Кучинко, Г. Поліщук з Л. Чучманом назвали його овальним, В.Б. Антонович і О.О. Ратич – округлим, О.М. Цинкаловський – круглим, П.О. Раппопорт-таким, що повторює форму мису розміром 75x150 м, С.О. Терехов – неправильної чотирикутної форми. За О.М. Андріяшевим воно мало розміри 210 сажнів в окружності, В.Б. Антоновичем, Г. Поліщуком з Л. Чучманом – 215 сажнів, О.О. Ратичем – 450 м, О.М. Цинкаловським – 430 м. Пагорб городища піднімався

Рис. 2. Перемиль. Панорама городища з Свято-Покровською церквою (справа серед забудови) від дороги Берестечко-Лука – найбільш сприятливого місця сприйняття загального вигляду історичного ядра поселення. Панорама повинна ефективно охоронятися. Фото Б.В. Колоска.

над оточенням за О.М. Андріяшевим на 10 сажнів, за П.О. Раппопортом – більше 10 м, С.О. Тереховим – до 10 м від річки Стир, М.М. Кучинком – до 15 м, Г. Поліщуком з Л. Чучманом – 20 м з крутизною схилу 40-50°, а П.О. Раппопортом 40-45°. Захищеною укріпленням площею городища А. Вендзький визнав 1 га, П.О. Раппопорт – 1,1 га. Приблизно таку ж площу має форма городища за С.О. Тереховим [4]. При класифікації поселень Перемиль відносили до групи з захищеною площею від 1 до 2,5 га [5].

У І.С. Гайдаю з І.П. Іванченко знаходимо цікаву інформацію: “В 1960 р. на колишньої Панській горі, де раніше перебував палац поміщика, був закладений парк площею 2,5 га” [6]. Дивним чином парк на горі став за площею в 2,5 рази більший, ніж площа городища. Схоже, що у звітах про створення парку, а в той час така кампанія проводилася по усій Україні, свідомо завищили організаційні досягнення керівництва.

За даними Волинського краєзнавчого музею, в 1940 році городище досліджували з допомогою археологічних розвідок Анатолій Дублянський та Зигмунт Леський [7]. 1960 року дослідження продовжив П.О. Раппопорт, 1963-1964 – О.О. Ратич, 1985 – Володимир Терський, 1994-1995 – М.М. Кучинко.

За наслідками досліджень О.О. Ратич опублікував ситуаційну схему “План стародавнього Переміля” з вказівкою на місце власних археологічних розкопів. На ній також показані основні круті схили рельєфу і горизонталі площин. На ситуаційній схемі О.О. Ратича з північно-західного і південно-східного боків бачимо площадки, обрамлені стрімкими схилами. Схоже на те, що на цих площадках розміщались нижні оборонні рубежі міста, що виконували роль околного замку. Наявність цих двох площадок свідчить про значні земляні роботи по облаштуванню схилів та вирівнюванню території для спорудження оборонних, цивільних та культових будівель. Імовірно, що бічні площадки пристосовувалися під будівництво вже

після освоєння верхньої на вершині пагорба. З нижніх найбільш захищеною була східна, обернена до Стиру. На третьому етапі територіального росту міста, мабуть, стали укріплювати західну площадку. Її форма обумовлена руслом Стиру з півночі, дорогою на греблю через Притоку з заходу, дорогою на пагорб з півдня.

С.В. Терський розширює межі давнього Переміля за річку Притоку на 400 м північніше городища за рахунок урочища Задуб’я і навіть на 2 км за рахунок села Гумнище, називаючи їх північними посадами [8]. Володимир Терський 1985 року на урочищі Задуб’я досліджував кам’яні плити з давньоруських поховань, зрушені під час оранки [9].

Схема городища, опублікована П.О. Раппопортом, відрізняється від схеми О.О. Ратича. На ній зображений лише пагорб городища, без бічних площадок, і два в’їзди на нього – один в північно-західній вершині

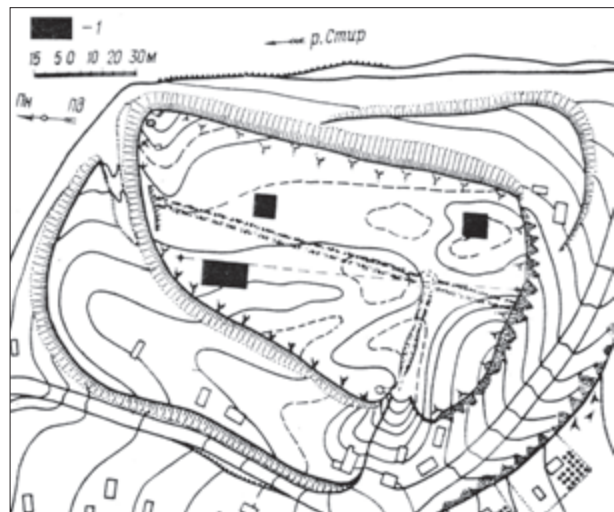

Рис. 3. План стародавнього Переміля з дослідженою О.О. Ратичем площею (за О.О. Ратичем).

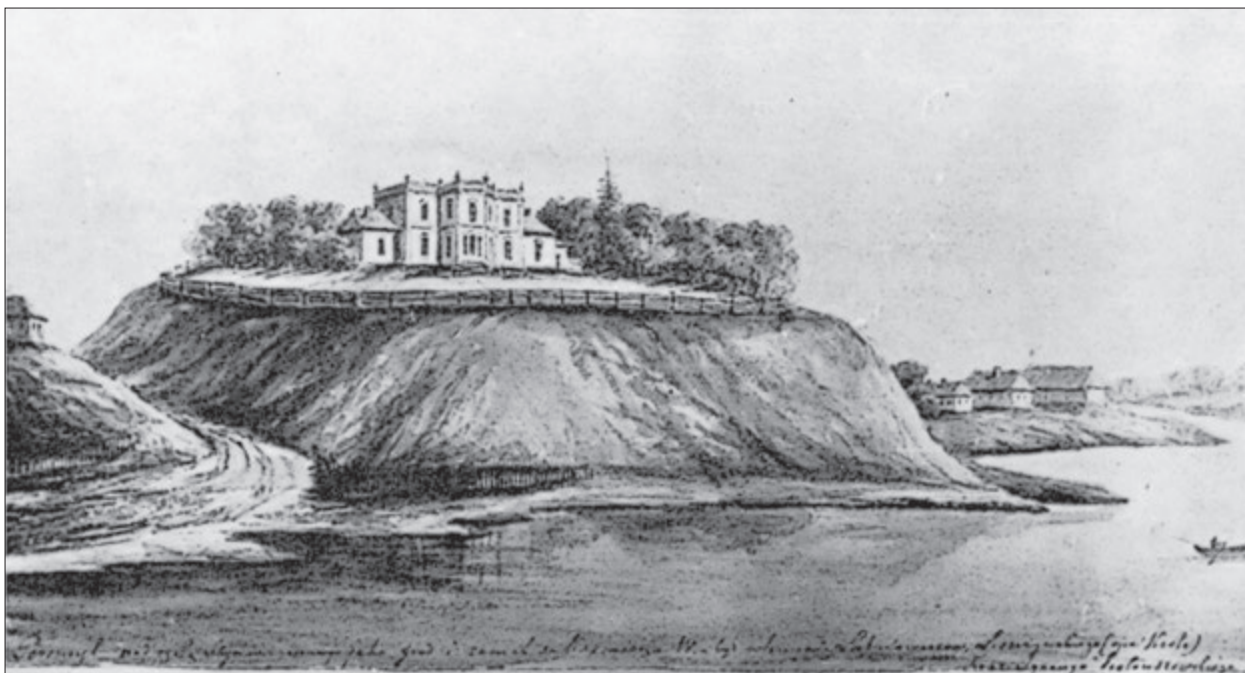

Рис. 4. Перемиль. Палац Петрушевських. Вид від під'їзду. Малюнок Наполеона Орди.

чотирикутника, як в О.О. Ратича, а другий через північну коротку сторону чотирикутника [10].

Володимир Терський 1985 року [11] здійснив розкоп в південно-східному куті верхньої площадки городища, яким виявив одне напівземлянкове виробничого характеру житло XII – XIII ст. Південна частина житла була завалена цеглою пальчаткою з “пізньофеодальної будови”.

Протягом 1994-1995 років М.М. Кучинко дослідив відповідно 160 і 116 м² культурного шару в південно-східній частині верхньої площадки городища. Було обстежено 3 житла, 3 господарські споруди, 4 господарські ями, 3 печі. Одна господарська споруда віднесена до XVI – XVII ст., а усі інші вказані об’єкти – до XI – XII ст. Серед знахідок двосічний меч, наконечники стріл, різноманітні бронзові речі, вироби зі скла [12]. Знахідки О.О. Ратича з 275 квадратних метрів дослідженої площі зберігаються, зокрема, у фондах Волинського краєзнавчого музею. Багатий асортимент колекції перемильських знахідок залізоплавильного, ковальського, ювелірного, гончарного, косторізного, деревообробного ремесла описаний Г. Поліщуком з Л. Чучманом [13] та С.В. Терським [14]. Найбільш повний опис археологічних знахідок зробив С.В. Терський. Характеризуючи предмет дослідження своєї “першої спроби подати одну з важливих сторін життя” Перемиля – військово-стратегічний комплекс княжого центру доби середньовіччя, – він вказує його складові. Це два процеси (організаційно-тактична “діяльність” воєвод і “формування” фортифікаційної мережі) та оцінка військової техніки – “стан” озброєності [15].

Важливим елементом городища і системи оборони міста Перемиля, що за останнє століття майже знищений, є вали. В кінці XIX ст. про “замкові вали” писали як про “добре збережені” [16]. У 1929 році вони були просто “збережені” і залишалися єдиними залишками колишніх укріплень граду [17]. П.О. Раппопорт на підставі оглянутих ним залишків валів зробив висновок про могутні у минулому вали з напільної сторони [18]. Ці ж залишки валів спостерігав М.М. Кучинко у 1994-1995 роках [19]. Вали в западині у формі чотирикутника, згадувані Г. Поліщуком з Л. Чучманом, [20] навряд чи можна віднести до замкових.

Доля іншого важливого оборонного елементу – ровів – є подібною. П.О. Раппопорт у 1960 і А. Вендзький у 1970 роках, імовірно, ще мали підстави писати про широкий і глибокий рів [21]. В Паспорті пам’ятки городища, складеному 1975 року, дугоподібної форми рів мав глибину лише 1 м.

Значну інформацію про деякі можливі елементи укріплень Перемиля та природні особливості давнього ядра міста отримуємо з двох малюнків 1874 року Наполеона Орди. Предметом зацікавленості художника був палац Петрушевських, що відмічено в анотаціях до акварелей [22]. Завдяки тому, що палац був розташований на городищі, художник не міг не зобразити і його. Палац зображений на плоскому плато високого пагорба з крутими схилами. Пагорб омивається річкою Стир. Від сусідньої суші він відділений ровом, через який збудований одноарковий мурований міст. Частина рову за часів Наполеона Орди використовувалася як дорога. Територія плато пагорба оточувалася огорожею. Видно залишки огорожі також навколо його підніжжя. Обабіч під’їзд з мостом

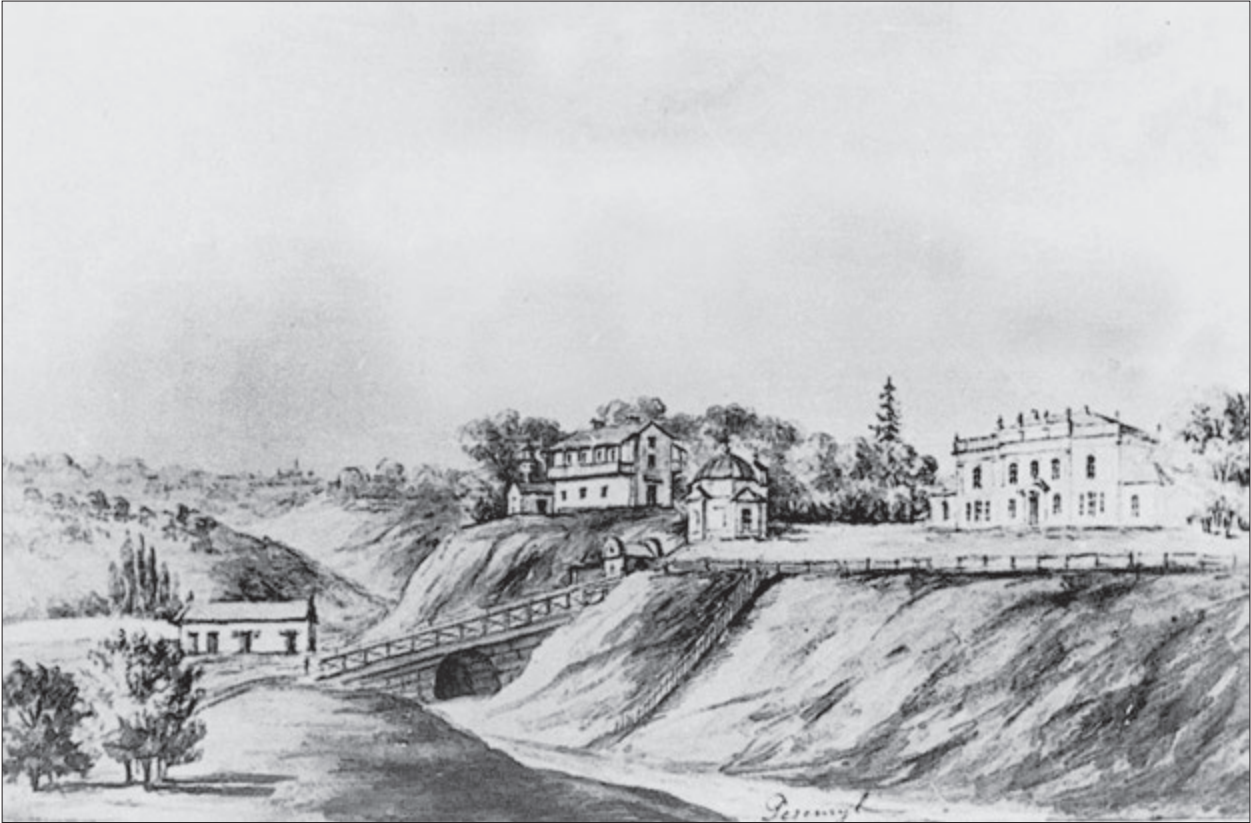

Рис. 5. Перемись. Палац Петрушевських. Вид від річки Стир. Малюнок Наполеона Орди.

охоронявся додатково огорожено по схилу пагорба. Міст мав ухил від плато пагорба в бік села. В верхній частині мосту знаходилася сторожка, або навіть брамна вежа. В нижній частині мосту, при в'їзді стояв будинок, який в подібних ситуаціях використовувався для розміщення варті, або довірених осіб вельможі.

Схоже, що два кільця паркану, огорожа на схилі, сторожки, або й надбрамна вежа, – це давні традиційні засоби охорони забудови на плато. Можна лише доміслити, що в давніші часи, коли місту загрожувала велика небезпека, міст був підйомним, паркани були могутніші, над брамою обов'язково знаходилася вежа. Вежі могли бути і на інших вразливих ділянках оборонної системи міста.

На малюнках Наполеона Орди не знаходимо валів, на які вказують інші автори. Можливо, вони заважали художнику зобразити палац, і він їх ігнорував.

О.М. Цинкаловський вбачав в рисунках Наполеона Орди інший зміст, ніж це записано в анотаціях до них – “Старий замок в Перемилі над Стиром” [23]. Насправді, ніяких слідів саме давнього замку на акварелях нема. Бачимо лише природну підоснову, що має зручні оборонні властивості для розташування замку. Вона обумовлювала розташування техногенних елементів, в тому числі оборонних, як в давні часи, так і в пізніші.

Те, що протягом століть за урочищем зберігається назва “Замок” та “Замчище” вказує на справжню суть колишньої споруди, що існувала тут, та роль міста як резиденції володаря краю.

Один з найдавніших дослідників Переміля В.Б. Антонович звернув увагу на 5 сусідніх курганів, [24] які О.М. Андріяшев називав сторожовими [25].

Звичайно, були й інші елементи системи оборони міста, які не зафіксовані літописами, або дослідниками. Крім курганів О.М. Андріяшев згадував про перемиський міст [26]. Поки що невідомо, де він знаходився, хоча існує думка, що через Стир. До такого висновку дійшли Г. Поліщук з Л. Чучманом [27]. Неї дотримується С.В. Терський, який вважає, що до мосту у Перемилі йшов шлях аж з Кременця,

Рис. 6. Перемись. Схили городища. Фото з Паспорта пам'ятки.

Рис. 7. Перемиль. Рів під городищем. Фото Б.В. Колоска.

а на міст попадали через південний посад Перемиля від неіснуючої тепер церкви. З півдня цей міст мав прикриватися розташованим в 2 км від перемильського городища монастирем Йоана Кушника [28]. Останні автори користувалися виданням Іпатського літопису в перекладі Л. Махновця. В примітках він однозначно вказав, що це “міст біля города через Стир” [29]. Проте в нього не було ніяких підстав пов’язувати міст зі Стиром. Довкола Перемиля були й інші річки та перешкоди, через які потрібно було будувати мости: рови, болотисті ділянки тощо. Персонажі літопису Андрій-королевич, Діаниш і угри 1233 року прийшли з Галича, розташованого на тому ж березі що й Перемиль, і після невдачі повернулись до Галича. Їм не було потреби двічі перетинати Стир. “Билися вони через міст із Володимиром і Данилом”, - писав літописець [30]. Не подолавши міст, вони залишили пороки – важкі металеві пристрої для руйнування оборонних стін. Подібний випадок невдалого штурму мосту і застосування пороків детально описаний в літописі під 1257 роком. Тоді Куремса намагався подолати міст через один з рукавів Стиру на греблі, що вела до Луцького замку [31]. Згадуванням в літописі мостом 1233 року міг бути, наприклад, віддалений від Перемильського городища на 130 м міст через річку Притоку на паралельній Стиру греблі, що вела через болотисту заплаву від городища.

Безпосередньо обслуговувати давнє місто могла гавань, розташована в 1 км вище по течії річки Стир, або, як називають її місцеві жителі, “гавиця”.

Малюнки Наполеона Орди дають цінну інформацію про садибу Петрушевських. Домінантою в ній був палац. Його збудували на вершині пагорба, що забезпечувало його сприйняття з великих просторів долини Стиру, зокрема від околичних сіл. Двоповерховий об’єм палацу був витягнутий вздовж річки. Композиції його повздовжніх фасадів мали по п’ять осей. З боку Стиру середня трьохосьова частина мала трибічний ризаліт, на зразок апсид в храмах. Ризаліт головного фасаду утворювався засобами декору – пілястрами, що виділяли середню трьохосьову частину будинку. Головний вхід на ній підкреслювався колонками, на яких покоївся півкруглий чи лучковий фронтон. Пілястри на кутах будинку були менш рельєфні і грали підпорядковану роль. Стіни завершувалися аттиком з балясин, на кутах якого і над ризалітами стояли вази чи скульптури. Схоже, що над головним входом на аттику розміщувався родовий герб. В торцях двоповерхової брили знаходились одноповерхові однокімнатні прибудови. Вони мали трисхилі порівняно високі дахи. Чотирисхилий дах головної брили палацу ледь проглядався за аттиком. Палац був знищений австрійськими військами в 1914 році [32]. Перед палацом, на в’їзді на плато пагорба, стояла ротондова капличка. З чотирьох боків її прикрашали двоколонні портики з трикутними фронтонами.

Господарча частина садиби знаходилася в північній частині садибної ділянки. На малюнку Наполеона Орди добре видно за капличкою двоповерховий будинок з галереями на другому поверсі вздовж будинку, а за

ним – одноповерховий хлів. По обидва торцеві боки палацу розташовувався парк. Серед дерев помітна одна ялина. Сусідні панській садибі будинки стояли торцями до вулиці.

Після війни місцеві жителі діставали з фундаментів зруйнованих на городищі споруд “велику цеглу з клеймами” [33]. Велика цегла з повздовжніми слідами від пальців на її постільному боці з’явилася на Волині в XIV ст. після входження її до складу Великого Литовського князівства. Завал з такої цегли заважав В.С. Терському дослідити у 1985 році вхід давньоруського житла.

Відомо про існування в Перемилі, крім мурованої каплиці на городищі, церков Параскеви і Покрови Божої Матері [34]. Нині існує лише Покровська церква. Розташована вона на сусідньому з городищем підвищенні. Місцеві жителі вказують на попереднє її розташування поруч з кладовищем, що в східній частині села по вулиці Набережній та біля другого ставу по вулиці Ставковій. Будівництво нинішньої церкви датується 1880 (1882) роком. В “Девятисотлетиі православия на Волини” [35] знаходимо іншу дату – 1800 рік, яка, можливо, стосується однієї з попередніх церков. Про неї вміщено такі відомості: “Построена 1800 на средства прихожан, деревянная на каменном фундаменте с такою же колокольнею. Приписная к ней: с. Гумнищ Рождество-Богородичная церковь, построенная в 1785 г. на средства прихожан, деревянная с такою же колокольнею. Число прихожан: 406 муж., 412 ж. Количество церковной земли: 86 д. 620 с. Братство существует издавна. Школы нет. Расстояние от губернского города 300 в., от уездного 55 в. Адрес Млынов”. Ніби з 1883 року при вказаному братстві почала діяти парафіяльна школа. В 1934 році церква мала 114 га землі, в тому числі 106 ріллі [36]. За даними В. Рожка, 1972 року з політико-ідеологічних міркувань церкву “знято з обліку, закрито” [37]. Цьому заперечують Г. Полішук з Л. Чучманом [38].

Покровська церква збудована за традиційною для волинських церков часів російської імперії схемою. Вона є тризрубною з високою дзвіницею над західним входом. Центральна нава має п’ятиглаве завершення. В формах її деталей відчувається вплив псевдоруського стилю. На це вказують закомари дзвіниці, центральний восьмимерик завершення нави, шестикутна форма віконних прорізів тощо. Цікаво, що в той же час в великих бічних площинах нави відчуються пошуки нових стилів, що привели до модерну та конструктивізму.

Судити про розвиток планування села можемо лише виходячи із природної ситуації, місця розташування древнього ядра міста, сусідніх селищ і сучасного стану планування.

Сучасне село має розміри в плані зі сходу на захід 3540 м, з півночі на південь 1400 м. Судячи із плану 1915 р., корінна частина села витягнута в напрямку схід-захід уздовж долини Притоки. Нові відрогі села одержали північний напрямком

Рис. 8. Перемиль. Церква Святої Покрови.
Загальний вигляд. Фото Б.В. Колоска.

уздовж ріки Стир і паралельної їй дорозі, що зв’язує прибережні села, а також східний напрямом – уздовж долини р. Стир, завдяки повороту ріки. У першому випадку на новизну відрогів вказує також характер нової житлової, соціально-культурної, виробничої забудови (дитячий садок, будинок культури, склади), у другому – розташований в першій половині відрогів цвинтар. Ця частина поселення за характером забудови більш давня, ніж північний відріг. Уявляється, що до числа найдавніших вулиць належать та, що йде від цвинтаря, а також дві променеві вулиці, орієнтовані на в’їзд у городище.

Очевидно, що основні найдавніші культові споруди – доміанти міста Перемиля – перебували на території городища. У зв’язку з переходом городища в приватне володіння, парафіяльна церква повинна була бути перенесена за його межі. Обране по сусідству з городищем місце цілком відповідає композиційним умовам для такого спорудження. Ділянка є природним продовженням мису, використаного під городище, домінує над місцевістю, добре проглядаючись із обох берегів долини р. Стир (від сіл Вербень, Гумнище, Шибенна, Товпижин, Боремель). Церква, як і городище, проглядається також з просторів долини Притоки (від села Смолява) й з південно-східного напрямку лівобережної частини надзаплавної тераси. Таким чином, Свято-Покровська церква села Перемиль грає найважливішу композиційну роль у селі і його околицях.

У зв’язку з викладеним не можна погодитися з висновком роботи КиївНДІТІАМ “Виявлення й

класифікація будинків і споруджень Волинської області по історико-архітектурній і містобудівній цінності. Горохівський район” [39], де зазначено, що церква “відіграє другорядну роль у його (села) просторовій і планувальній структурі, тому що значно віддалена від центру”. Оцінюючи місце розташування архітектурної пам’ятки, автор цитати упустив головне: не показав задуму її розташування й те, як вона працює на навколишній простір. Цим аналіз був звужений до взаємозв’язку церкви із сучасним центром села, що вийшов на нові окраїнні північні території.

Долина р. Стир є головною композиційною віссю простору, орієнтуючи його на місце розташування села. Особливо наочно це проявляється східним відрізком долини. У бокових відрізах сучасного села природна композиційна вісь формується долиною Притоки. Її вісь на більшому своєму відтинку спрямована на

пагорб із городищем у заплаві р. Стир. Цей пагорб є основним композиційним акцентом місцевості. Саме він замикає північну й східну осі долини р. Стир. З нього добре видні села Вербень, у гарну погоду – Товпижин, Шибенне. Можливий візуальний зв’язок між домінантами сіл Липи (6 км) і Боремля.

Пагорб городища має круті схили, був з’єднаний з материком лише вузьким перешийком. Таким чином, прекрасні візуальні зв’язки з навколишньою місцевістю, близькість до ріки, неприступність забезпечили вибір даного пагорба для розміщення на ньому укріпленого поселення.

Для сучасного села й прилеглих територій, особливо уздовж долин, пагорб городища й Свято-Покровська церква є не лише цінними пам’ятками історії й культури, але й найважливішими композиційними елементами.

ДЖЕРЕЛА

1. Про затвердження списку пам’ятників мистецтва, історії та археології Української РСР. Постанова Ради Міністрів УРСР від 21 липня 1965 року № 711 (ЗП УРСР 1965 р. № 7, с.100).
2. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 року № 1761 “Про занесення пам’яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам’яток України”.
3. Гайдай І.С., Іванченко І.П. Перемиль // Історія міст і сіл: Волинська область. – К.: УРЕ, 1970. – С. 197.
4. Андрияшев А.М. Очерки Волинской земли до конца XIV столетия. – К., 1887. – С. 68; Антонович В.Б. Археологическая карта Волинской губернии. – М., 1900. – С. 49; Ратич О.О. Древноруські археологічні пам’ятки на території західних областей УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 12; Wędzki A. Peremyl // Słownik starożytności słowiańskich. – Wrocław, 1970. – Т. IV. – Cz.1. – S. 59; Цинкаловський О.М. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпег: Товариство Волинь, 1986. – Т.2. – С. 220; Архів Інституту археології НАН України. – Інв. № 1994/118; Поліщук Г., Чучман Л. Село над Стиром. Історико-краєзнавчий нарис. Перемилю 900. – Луцьк: Надстир’я, 1997. – С. 12; Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV ст. // Материалы и исследования по археологии СССР. – Л.: Издательство академии наук СССР, 1986. – С. 36; С.О. Терехов є автором Облікової картки об’єкта культурної спадщини та Паспорта об’єкта культурної спадщини “Городище “Замчище”.
5. Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – С. 47.
6. Гайдай І.С., Іванченко І.П. Перемиль // Історія міст і сіл: Волинська область. – К.: УРЕ, 1970. – С.197.
7. Письмових звітів про їх результати знайти не вдається.
8. Терський С.В. Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля // Вісн. Нац. ун-ту “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2007. – № 584. – С. 16, 23.
9. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV ст. // Материалы и исследования по археологии СССР. – Л.: Издательство АН СССР, 1986. – С.37.
10. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV ст. // Материалы и исследования по археологии СССР. – Л.: Издательство АН СССР, 1986. – С.37.
11. Архів Інституту археології НАН України. – Інв. № 1985/169. – С. 20-23. В. Терський проведений ним роботи датував у звіті про них періодом з 8 червня по 10 серпня 1986 року, а підписав звіт 27 травня 1986 року.
12. Архів Інституту археології НАН України. – Інв. № 1994/118, 1995/106.
13. Поліщук Г., Чучман Л. Село над Стиром. Історико-краєзнавчий нарис. Перемилю 900. – Луцьк: Надстир’я, 1997. – С. 7.
14. Терський С.В. Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля // Вісн. Нац. ун-ту “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2007. – № 584. – С. 13-26.
15. Терський С.В. Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля // Вісн. Нац. ун-ту “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2007. – № 584. – С. 13.
16. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1886. – Т.7. – S. 958.

17. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck, 1929. – S. 301.
18. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV ст. // Материалы и исследования по археологии СССР. – Л.: Издательство академии наук СССР, 1986. – С.36.
19. Архів Інституту археології НАН України. – Інв. № 1994/118.
20. Поліщук Г., Чучман Л. Село над Стиром. Історико-краєзнавчий нарис. Перемилю 900. – Луцьк: Надстир'я, 1997. – С. 7.
21. Wędzki A. Peremyl // Słownik starożytności słowiańskich. – Wrocław, 1970. – Т. IV. – Cz.1. – S. 59.
22. Muzeum Narodowe w Krakowie. – Sygn. III. – r.a. 4225, 4226; Katalog rysunków architektonicznych ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1975. – (Т.1. Rysunki Napoleona Ordy.).
23. Цинкаловський О.М. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпег: Товариство Волинь, 1986. – Т.2. – С. 220.
24. Антонович В. Б., Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – Т. I. – М., 1901. – С. 1-99; Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. – М., 1900. – С. 72.
25. Андрияшев А.М. Очерки Волынской земли до конца XIV столетия. – К., 1887. – С.58.
26. Андрияшев С. 513.
27. Поліщук Г., Чучман Л. Село над Стиром. Історико-краєзнавчий нарис. Перемилю 900. – Луцьк: Надстир'я, 1997. – С. 8.
28. Терський С.В. Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля // Вісн. Нац. ун-ту “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2007. – № 584. – С. 13-26.
29. Літопис Руський за Іпатським списком. Переклав Л. Махновець. – К.: “Дніпро”, 1990. – С. 562.
30. Літопис Руський за Іпатським списком. Переклав Л. Махновець. – К.: “Дніпро”, 1990. – С. 390.
31. Колосок Б.В. Луцькі Верхній та Окольний замки // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К.: Наукова думка, 1976. – С.221; Колосок Б.В. Градостроительное наследие Луцка: Развитие древнего города и проблема преемственности. - Дис. на соискание ученой степени кандидата архитектуры. – К., 1979. - 319 с.: ил. и табл. - Библиогр.: с. 196-232.
32. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. – Т. 5 А: Dawne województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1988. – S. 365.
33. Інформація старости церкви 1988 року.
34. С.В. Терський вважає, що дерев'яна церква Різдва Богородиці, збудована 1785 року в розташованому за 2 км від городища селі Гумнище, знаходилася в межах Перемиля. Див.: Терський С.В. Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля // Вісн. Нац. ун-ту “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2007. – № 584. – С. 16.
35. Девятисотлетие православия на Волыни. – Житомир, 1892. – С. 154-155.
36. Поліщук Г., Чучман Л. Село над Стиром. Історико-краєзнавчий нарис. Перемилю 900. – Луцьк: Надстир'я, 1997. – С. 41.
37. Рожко В.Є. Православні монастирі Волині і Полісся. – Луцьк: Медіа, 2000. – С. 570.
38. Поліщук Г., Чучман Л. Село над Стиром. Історико-краєзнавчий нарис. Перемилю 900. – Луцьк: Надстир'я, 1997. – С. – С. 41.
39. Выявление и классификация зданий и сооружений Волынской области по историко-архитектурной и градостроительной ценности. Гороховский район / КиевНИИТИ, хоздоговор 1-85, инв. № 1486.

УДК 728:930.25(477.81)

М. В. Смолин
(м. Рівне)

ЖИТЛОВІ БУДІВЛІ РІВНОГО ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX ст. У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена аналізу архівних матеріалів, що розкривають особливості і стилістику забудови м. Рівного на початку XX ст.

The report is devoted to the analysis of archival materials, which reveal stylistic peculiarities of buildings in Rivne at the beginning of the XX century.

Багатогранне життя м. Рівного, його історія у різні періоди становлення неодноразово висвітлювались у краєзнавчих дослідженнях, наукових працях та монографіях О. Прищепи, Я. Поліщука, П. Ричкова, та інших дослідників. Значну роль у вивченні документальних даних про стан розвитку архітектури XIX та XX ст., поданих у цих дослідженнях, відіграють матеріали Державного архіву Рівненської області (ДАРО), зокрема фонд № 31 “Магістрат м.Рівне”.

Основу цього фонду складають документи, які є важливими для характеристики життя міста з 1919 по 1934 рр., тобто свою назву фонд отримав від основного виконавчого органу міста того часу – “Магістрат м. Рівне”. Котрий був організований у серпні 1919р. на основі декрета польського уряду від 4 лютого 1919 р., як розпорядчо – виконавчий орган міської “Ради”. В своїй діяльності магістрат підпорядковувався безпосередньо Волинському воєводському управлінню відповідно до указу від 23 березня 1933р.

До компетенції магістрату входило фінансування підприємств міського значення, формування і виконання бюджету, будівництво шкіл, лікарень та інших об’єктів міста, нагляд над школами, міським транспортом, санітарним станом і благоустроєм міста того часу, стягненням адміністративних штрафів з населення, облік веснозобов’язаних та інше.

Таким чином Магістрат виконував всі функції міського господарювання. Орган складався із наступних відділів, що представлені у фонді під такими назвами: президіального, адміністративно-військового, фінансового, технічного, санітарної та громадської опіки та інших. Кожен відділ, у свою чергу, поділявся на підвідділи, які діяли як окремі частини в управлінні містом.

До складу документів магістрату що зберігаються в ДАРО входять: розпорядження Міністерства внутрішніх справ і Волинського воєводи, протоколи засідань міської ради, комітетів і комісій, проекти бюджетів і бюджети місцевих самоуправлінь, річні звіти про їх виконання, статистичні дані про територію, населення і промисловість міста, про наявність шкіл, лікарень і книги реєстрації надходжень податків з

населення, справи власників нерухомого майна, списки безробітних, журнали звітів даних про надходження податків з населення, заявки жителів про надання їм роботи і грошової допомоги тощо. Однак серед найбільш численних і безперечно цікавих документів можна виділити справи на домобудування, що включають проекти окремих будівель, плани по забудові міста та розширення його транспортних шляхів, пропозиції по реконструкції існуючих об’єктів та споруд. [1]

Архівні матеріали цього фонду говорять про те, що м. Рівне того часу мало нерегулярну забудову: криві вулиці, вузькі проїзні шляхи та різновеликі а подекуди неправильної форми будівлі. Така містобудівна ситуація заважала нормальному розвитку міста і його інфраструктури. Це також дало поштовх у 20-30-ті рр. до розширення вулиць міста, створення бульварів і зелених насаджень. Кресленники того часу свідчать про те, що міські магістралі “прорубувались” в існуючій забудові. Так на території міста почали з’являтися нові вулиці. [2]

Статистика свідчить, що на 1937рік у місті налічувалось 3713 житлових будинків. Лише деякі із них були дво- чи триповерховими. Решту становила дерев’яна забудова – 2559 будівель, серед яких значну частку складали будинки із традиційною планувальною

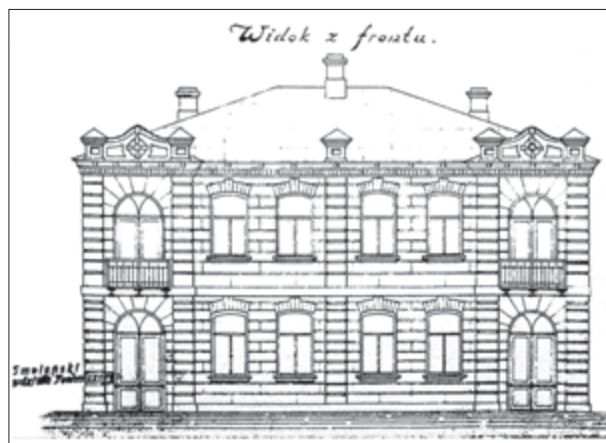

Рис. 1а. Головний фасад житлового будинку
по вул. Міцкевича, 7

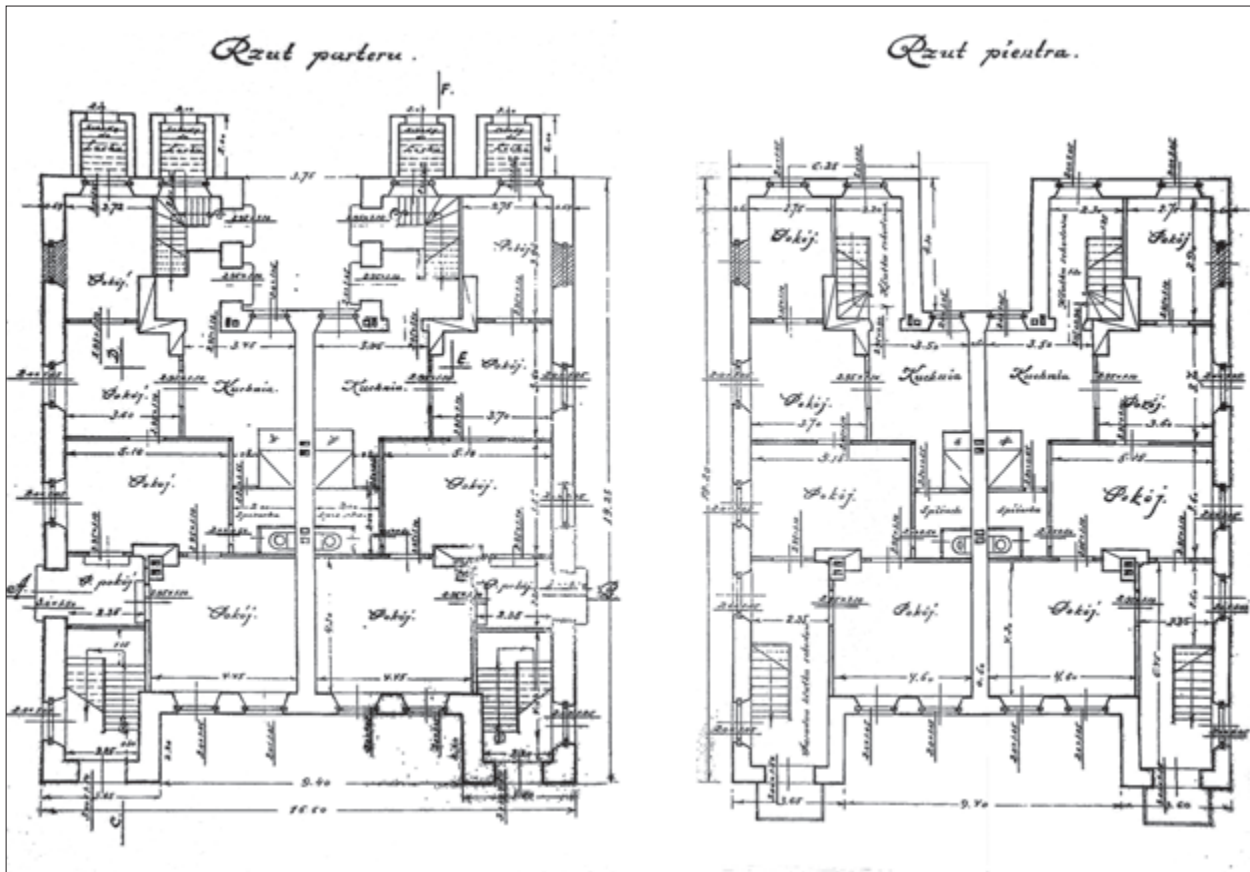

Рис. 16. План першого і другого поверхів житлового будинку по вул. Міцкевича, 7

схемою (одна, дві кімнати) [3, с.138]. Такі будинки мали двоскатний дах і досить часто декорувалися вирізьбленими наличниками вікон та дверей. Серед значної кількості одноповерхової забудови були і двоповерхові будівлі, із різними планувальними особливостями, що залежали від конфігурації ділянки і сусідньої забудови.

Забудова тогочасного Рівного підпорядковувалася ще й соціальній градації населення. У місті існували престижні вулиці, квартали для людей середнього достатку (чиновників та підприємців), та райони для мешкання убогих. Вулиці центральної частини, як от 3-го Травня, 13-тої Дивізії, Сенаторська, Галера, Понятовського, Словацького (сьогодні відповідно Соборна, Петлюри, Драгоманова, 16 Липня, Пересопницька) забудовувалися добротними будинками і магазинами. Новий престижний район з'являється в передмісті Грабнику (вулиця Хвильового). Тут будувалося заможне польське чиновництво [3, с.137]. Умови району давали можливість вільної забудови із влаштуванням навколо особняків відкритих сквериків та садків. Самі будинки були одно- або двоповерховими, блокованого типу. Двоповерхові будинки передбачали влаштування на першому поверсі вхідної групи і тераси, кухні, кабінету ідальні. Другий поверх складали приміщення санітарного призначення, дві спальні та невелика тераса. Головний фасад являв собою статичну композицію, що підтримувалася виступаючими об'ємами будинку,

завершеними фронтонами. В центральній частині розміщувалися тераси першого і другого поверху [4]. Загалом будинки були досить комфортабельними.

Далі за вулицею Млинівською, де було розплановано оригінальну променеву сітку вулиць, тривала забудова міщан середніх достатків. За подібною схемою була організована територія за тогочасним фільварком "Гірка". Планувальна схема передбачала влаштування індивідуальної забудови, що включала будинок, господарську будівлю та невелику земельну ділянку. На всій цій території, що обмежувалася вулицями Стрілецькою та 3-го Мая (сучасна Соборна) розплановувалось 14 кварталів по 11-15 дворів у кожному [5].

Передмістя Волі переважно заселяли мешканці середнього достатку і бідні міщани, тому забудова мала досить різноманітний характер будівель, що справляло загалом хаотичне враження. Більшість житлових будівель того часу суміщалися із торговими крамницями, майстернями і дрібним виробництвом. Антисанітарний вид на той час мало багато вулиць Рівного: Замкова, Міцкевича, Висока, Кляшторна, та інші. Одним із жаклих районів був у районі вулиць Міцкевича та Кавказької. Це був осілок єврейської бідноти із хаотично забудованих дерев'яних будиночків. Звичайні купи сміття та бруду, зливання помий не тільки не прикрашали вулиці Рівного, але й були збудниками хвороб [3, с.137]. У міжвоєнний період у місті існувала вимога щодо розробки і влаштування каналізацій

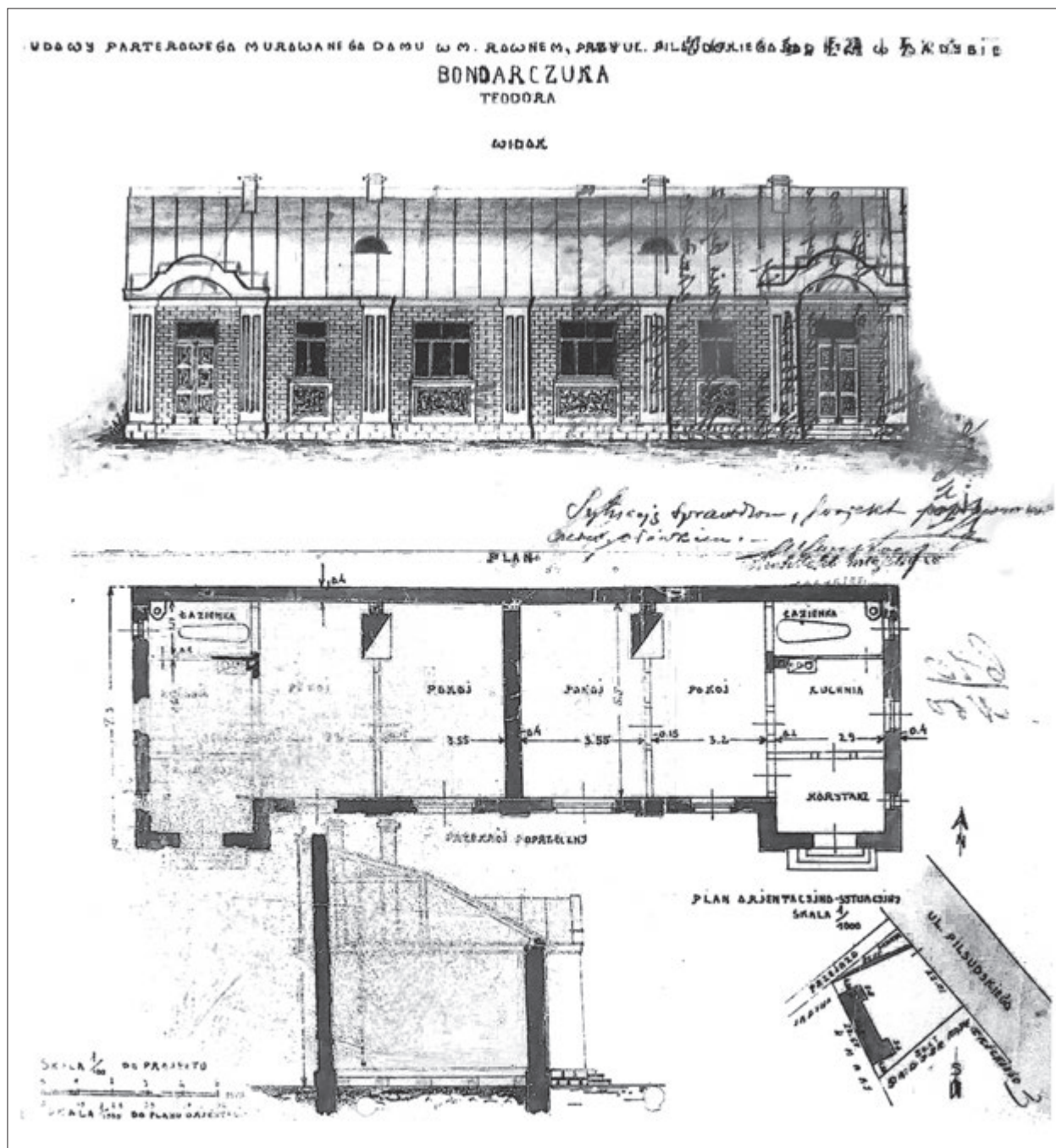

Рис. 2. Житловий будинок по вул. Пілсудського, 24

у існуючих будинках та спорудах та передбачення санітарних приладів у проєктованих будівлях.

Однак незважаючи на таку характеристику у місті зводилися пристойні будинки, що були представлені у таких основних стилістичних напрямках: **раціоналізований модерн**; **історизм** та **конструктивізм**.

Продовжував зберігати своє значення в забудові міста **цегляний стиль** який вкорінився тут ще за часів Російської імперії. Стиль став символом практичного втілення попередньої епохи і був продиктований можливостями матеріалу. В цегляному стилі забудовували лікарі, школи, народні доми, театри, житлові будинки. Рівне як провінційне містечко теж

наслідувало моду нового напрямку, що отримало своє відображення і на житловій архітектурі. На даний момент можна спостерігати відповідно забудовані вулиці 16 липня, Міцкевича, Словацького, Коперника, П. Могили та інші. Будівельна техніка включала не тільки зведення будівлі, але й її рельєфне лицювання різноманітними виступаючими карнизами, пілястрами, перекладеннями цегли, що сумарно сприймалося як панно. Лицювальні роботи ведуться з застосуванням стриманої поліхромії із використанням розшивки цегли, хоча іноді фінансові можливості замовника і бачення архітектора зумовлювало лицювання кольоровою цеглою [6].

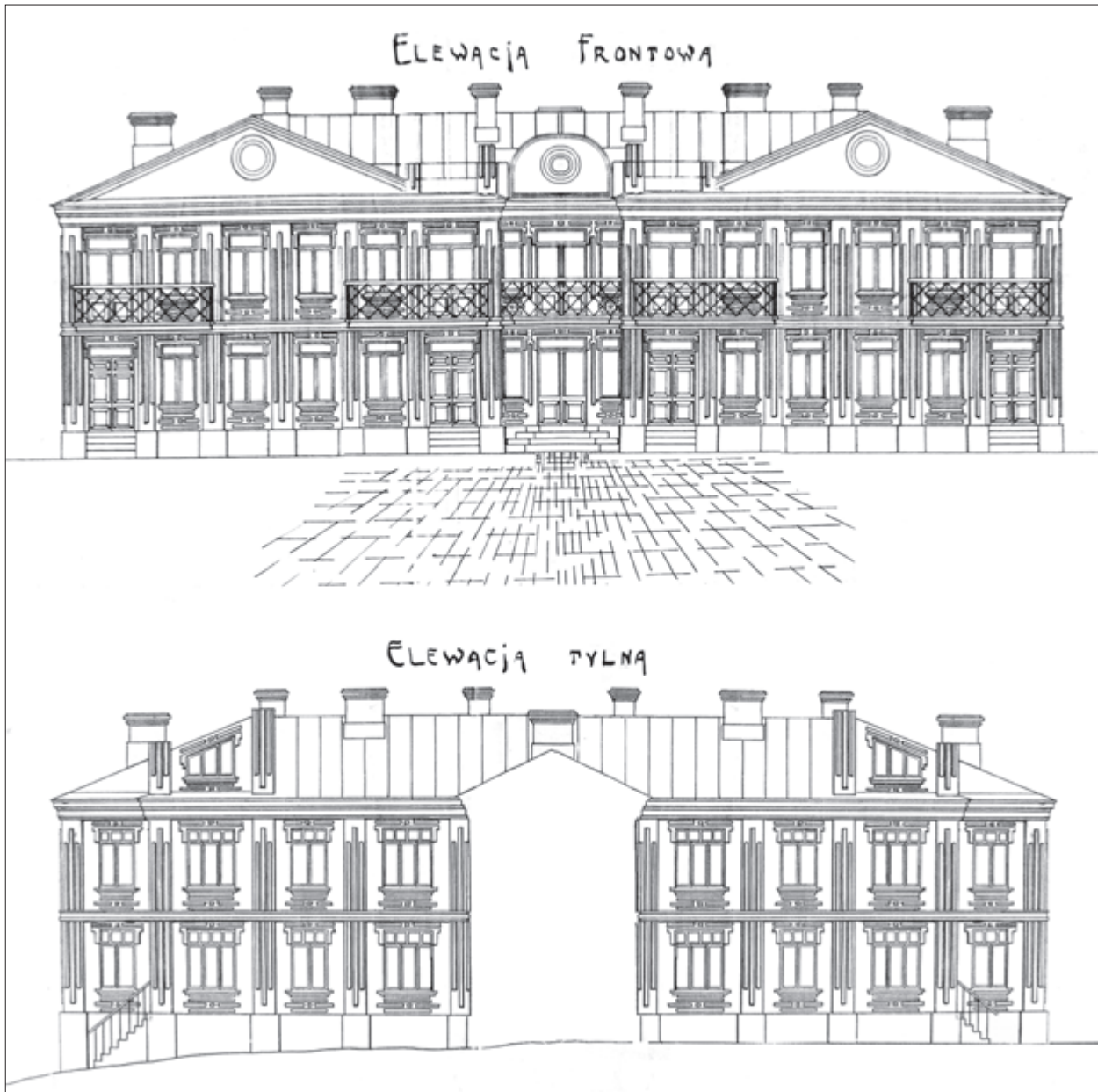

Рис. 3. Основні фасади житлового будинку по вул. Спудільчій, 5

Цегляний стиль активно використовувався, як стиль, що давав максимальну виразність об'єкту, незважаючи на об'ємно-планувальні рішення, що було досить вагомим фактом у тогочасній затісненій забудові міста. Можливо, саме це обумовило активне використання даної прагматичної стилістики на практиці житлового індивідуального будівництва в подальшому.

Яскравим документальним свідченням цього напрямку є проект житлового будинку по вулиці Міцкевича, 7 (тогочасна нумерація), що мав н-подібну форму плану [7] (рис. 1 а, б). В склад запроєктованої будівлі входили житлові, санітарно-побутові приміщення та кухня. Центральна частина будівлі розділена на два окремих блока. Фасади фланковані резалітами, що прикрашені рустованими цегляними пілястрами, віконні прорізи обрамлені лучковими арками, у центральній частині закріплені замковим

елементом. По верху фасади обперізує горизонтально винесений карниз. Резалітні виступаючі частини завершуються гіперболічно вигнутими фронтонами. Стіни будівлі почленовані горизонтальними тягами, що роблять об'єм більш витонченим.

Наступний будинок, що вартий уваги, є будинок по вулиці Пілсудського, 24 [8] (сучасна вул. Чорновола) (рис. 2). Будинок одноповерховий цегляний. У плані видовжений до прямокутної форми, що зумовлено конфігурацією ділянки. Симетрія планувального рішення пояснюється призначенням його для проживання двох окремих сімей. Набір приміщень стандартний: дві житлових кімнати, кухня і санблок. Основа композиційного вирішення фасадної частини спрямована на розкриття будівлі з вулиці Пілсудського (тепер Чорновола). Фасад, як і план, симетричний, кути будівлі закріплюють вертикальні пілястри білого кольору, що

Рис. 4а. Бічний фасад житлового будинку по вул. Ягелонській, 6

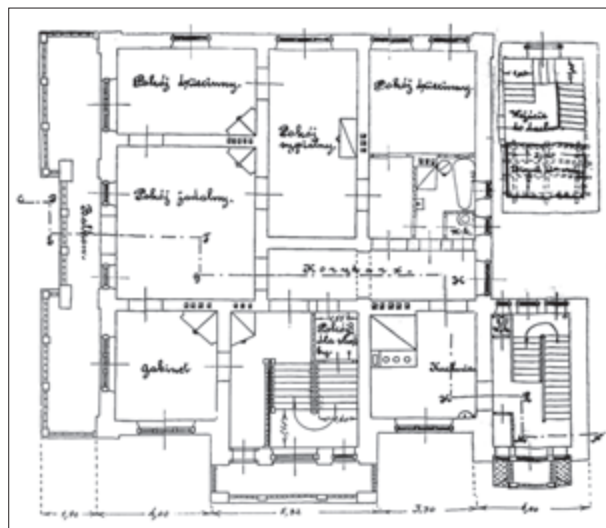

Рис. 4а. План другого поверху житлового будинку по вул. Ягелонській, 6

увінчані аркоподібними фронтонами. Площина фасаду почленована вертикальними пілястрами і горизонтальними підвіконними вставками. Основну колористичною гами, що використана у будівлі становлять червоний і білий кольори.

В основі цегляної кладки фасадної частини іноді використовувалось одноманітне чергування горизонтальних і вертикальних ліній (прикладом може слугувати будинок по вул. Спудільчій, 5 [9]) (рис. 3). Скелет фасаду складають три об'єми: основний, що утворює масив споруди і два допоміжні що виступають за нього. Бічні об'єми завершені недекорованими фронтонами, а над центральним входом розміщена циркульна арка, яка підкреслена виступаючими елементами фасаду. Всі площини почленовані на вертикальні пілястри із канелюрами та на горизонтальні підвіконні деталі, що доповнюють простір між пілястрами. Незважаючи на чергову одноманітність самого об'єму цегляні прийоми надають характерного сприйняття архітектури рівненського цегляного стилю.

Наступним і суттєвим стильовим напрямком, що визначив архітектурну різноманітність Рівного є модерн. Вплив **модерну** позначився і на архітектурних рішеннях окремих об'єктів міста Рівного, де збережені та відтворені основні напрями, закони, мотиви і формально-просторові ознаки стилю:

- об'ємно-просторова побудова стає більш вільною і гнучкою, в композиції фасадів домінує асиметрія;
- групування ізольованих приміщень навколо композиційного ядра, посилення домінування архітектурного простору над архітектурною масою;
- вперше з'являється композиція з декількома головними входами;
- здобув певного розвитку синтез будівельної конституції та її архітектурно-пластичної форми

(тобто, обов'язкові функціональні елементи – вікна, входи, балкони – отримують роль декору).

Дослідження показали, що в місті Рівному стиль модерн проявився винятково в архітектурі особняків, які в основному зосереджені в центрі міста. В садибному будівництві міста Рівного домінує фронтальна композиція фасадів. Згідно з принципами архітектоніки стіна структурується з виділенням основної частини

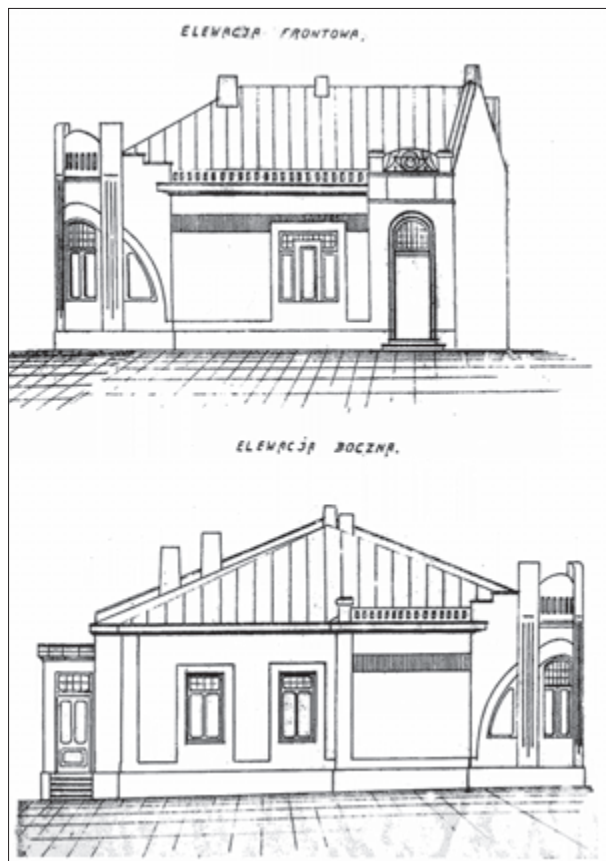

Рис. 5. Житловий будинок по вул. Петлюри, 27

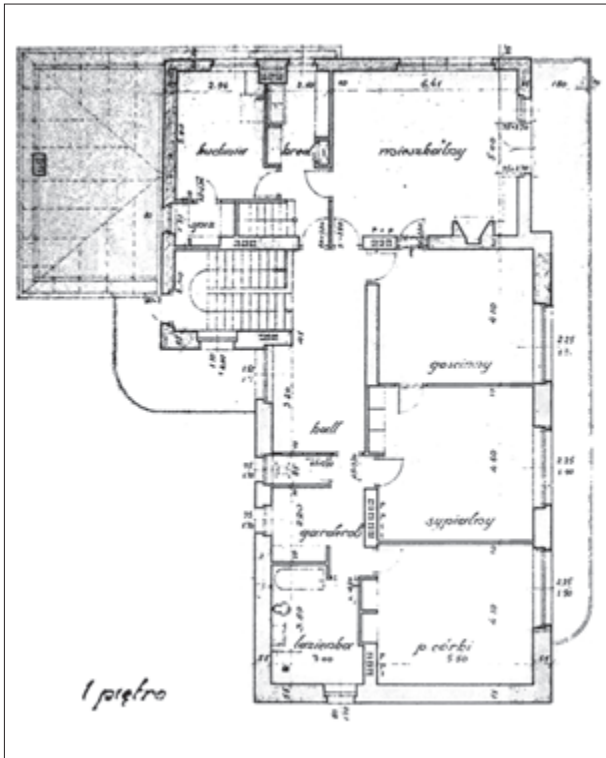

Рис. 6 а. План другого поверху житлового будинку по вул. Гелера, 7

Рис. 6 б. Фасади житлового будинку по вул. Гелера, 7

і вільних деталей – карнизу, фронту, аттику. Найактивніші елементи дрібномасштабних будинків – вільні деталі – разом з обрисами даху визначають пластичний силует.

Серед споруджених будинків в цьому стилі нам відомі: будинок вчених (вул. Петлюри, 17), житловий будинок по вул. 16 липня (колишній військомат), житловий будинок по вул. Словацького, 10, неіснуючі будинки по вул. Пересопницькій та Соборній. Однак стилістично напрямком модерну продовжував жити у деталях і оздобленні будинків що споруджувались і в 20-тих роках. Серед віднайдених матеріалів відомий будинок по вул. Ягелонській, 6, що належав Пісюку Герцу [10] (рис. 4 а, б). Житловий будинок представляє собою двоповерховий будинок із повністю самостійними поверховими зонами. Перший поверх формують приміщення вестибюлю, вхідної групи, кабінету, ряду житлових кімнат, великої їдальні та кухні. Будинок розплановано таким чином, щоб відділити господарську частину і житлову. Другий поверх абсолютно точно відповідає планувальній схемі першого і поєднується з ним двома сходовими клітками (одна - парадна а інша - для господарчих потреб). Одні із сходи ведуть до підвальних приміщень (пральні, комори для зберігання господарських речей та продуктів та приміщення сторожа). Перший і другий поверхи мали величезні балкони для відпочинку (довжиною до 15 м). Фасади будівлі формують два виступаючих об'єма із своєрідним завершенням і ліпниною, вікна оформлені модерними лучковими арками із вертикальними тягами. Будинок завершений своєрідним парапетом і

фронтонами із ліпниною на основній площині. Огорожа балконів і сходів увінчана балюстрадою.

Модерн, як стиль, що чітко виражає свої планувальні і естетичні характеристики присутній у житловому будинку по вулиці Петлюри, 27 (сьогодні дитяча бібліотека) [11] (рис. 5).

Це одноповерховий житловий будинок, прямокутний у плані. Система розпланування – коридорно-анфіладна. Композиція об'ємів підпорядкована діагональній осі симетрії – головним елементом є півциліндричний еркер, що прорізається трьома вікнами (одним прямокутним та двома напівпараболічної форми), розташований на південно-східному розі будинку. Внаслідок цього вирішення фасаду, звернутого в сторону вул.С.Петлюри, – асиметричне. Фасад фланкований порталом головного входу, зміщеного до північного торця будинку та півциліндричним еркером, що піднімаються вище рівня основного об'єму. Будівлю вінчає невисокий карниз, декорований прямокутними нішами. Вікна обрамлені плоскими наличниками, кути закріплені лізнами.

Незважаючи на присутність в оздобленні головних фасадів декоративними формами модерну, можна спостерігати, що дворовий фасад вирізняється повністю елементами цегляного стилю, що є однією із рис подібних будівель Рівного того часу.

Із плином часу та культурного зросту приходять новий, більш практичний, сучасний стилістичний напрям – **конструктивізм**.

Ознаки цього стилю відбилися як у композиційному вирішенні будівлі, що додавало їй виразності на

Рис. 7 а. Фасад типового проекту № 206

контрастуючому фоні історичної забудови, так і планувальному- що привнесло раціональність у вирішенні планів.

Будинки цього напрямку набули певних рис, серед яких слід відзначити:

- перспективний вхід, що підкреслював головний вхід;

- аскетичне, а подекуди відсутнє оздоблення фасадів;
- характерні прийоми функціонального вирішення планувальної схеми;
- плоский дах, що подекуди змінювали на скатний.

Конструктивізм яскраво прослідковується на прикладі індивідуальної забудови, рідше на 2-3-поверховій, що також існувала у Рівному в 20-30-ті рр. XX ст. Індивідуальний будинок по вул. Галера [12] є прикладом аскетичності і раціональності представлення нового стилю (рис. 6 а, б). Композицію цього будинку формують три різновеликі паралелепіпеди, що являє собою г-подібну планувальну структуру. Центральна частина домінує над рештою об'ємів. Загальна композиція фасаду трохи витягнута по вертикалі. Вертикальність фасадних частин, подекуди, підкреслена осклінням сходової клітки та окремими віконними прорізами. Консольно- виступаюча частина балкону слугує навісом над головним входом. Планувальна схема, незважаючи на конфігурацію будинку, досить функціональна. Згруповані приміщення загальної кімнати, кухні і вітальні, як самостійний блок.

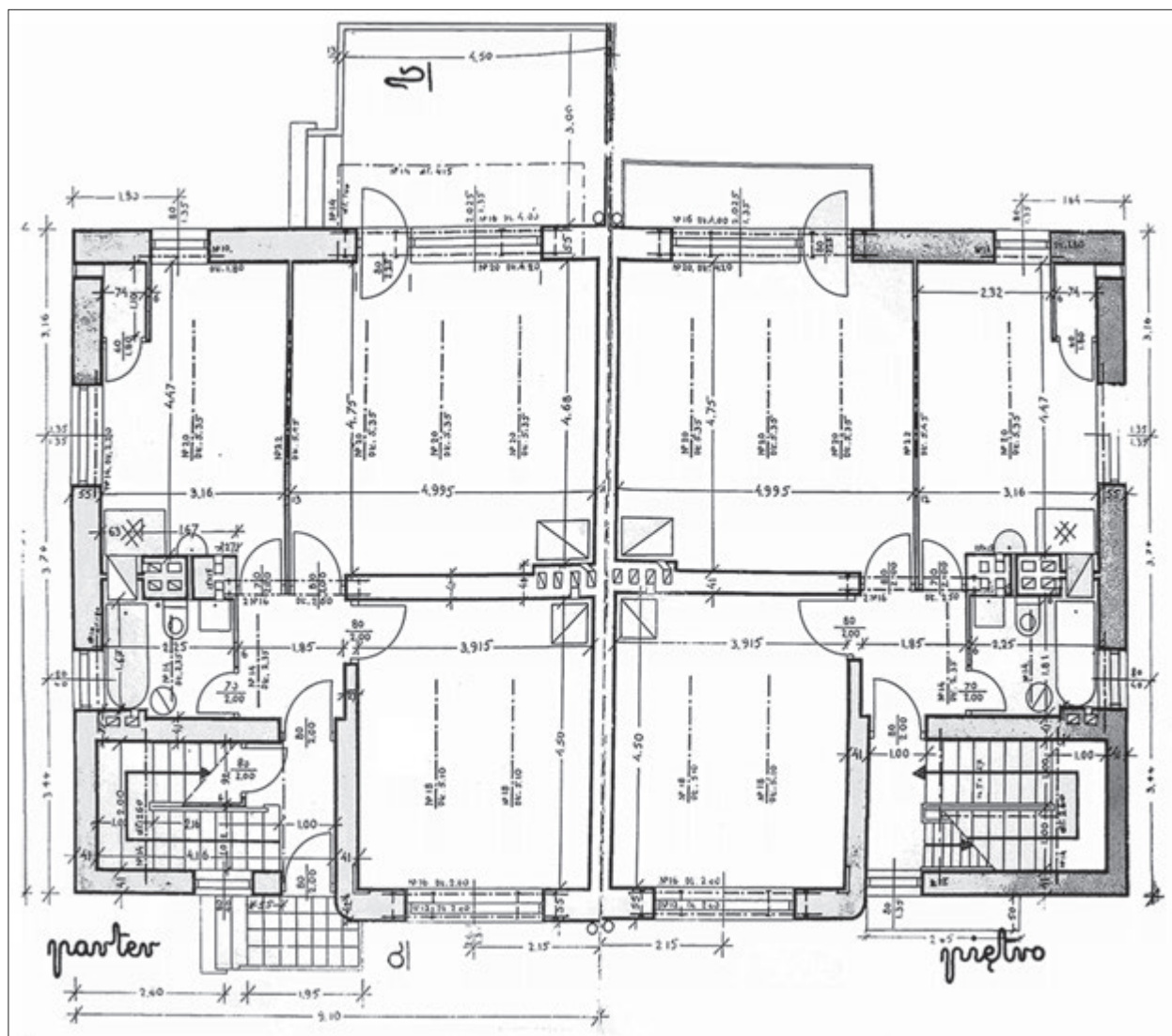

Рис. 7 б. План типового проекту № 206

Вхід до спальних кімнат здійснюється безпосередньо через шлюз, в склад якого входить: гардеробна кімната, суміщений санвузол, та санітарна кабінка. В житлових приміщеннях чітко видно зону встановлення вбудованих шаф.

Прикладом типово-конструктивістського проектування є будинок із серійним номером 206 [13] (рис. 7 а, б) Даний тип будинку розрахований на дві сім'ї. Фасади будівлі симетричні і пропорційні. Композицію будівлі формують два об'ємні елементи, що виступають над рівнем основного об'єму. На площині фасадів відсутнє оздоблення, що надає відчуття чистого аскетизму. Пластика фасадів збагачена за рахунок виносних балконів. Приміщення максимально компактно розміщені по відношенню до головної композиційної осі. Сходові клітки винесені до вхідної зони будинку. Санвузол розміщено біля зони тамбура і кухні.

В архівних матеріалах містяться також дані і кресленики ще одного типологічно важливого об'єкту.

Це багатоквартирний 3-х поверховий житловий будинок по вулиці Сенаторській (зараз вул. В. Чорновола). Його будівництво відбувалося за рахунок коштів «об'єднання співласників “Згода”» [14, 15]. План повторює конфігурацію ділянки і розпланований із врахуванням функціональних зв'язків житлових кімнат санітарних та допоміжних приміщень. У вирішенні фасадної частини основну увагу приділено акцентації вхідної зони будинку та закріпленню основних граней будинку виступаючими площинами. Площина на рівні вікон виділена горизонтальними тягами.

Документально багаті архівні дані фонду № 31 надають змогу уявити загальну картину забудови м. Рівного. Частково відтворити і проаналізувати особливості окремого виду житлових будівель та еволюції їхнього типологічного ряду. Збережені креслення відображають стилістичну палітру як окремого об'єкту так і дають змогу комплексного аналізу певного періоду.

ДЖЕРЕЛА

1. Державний архів Рівненської області (ДАРО). – Ф. 31, оп. 1.
2. ДАРО. – Ф. 31, оп. 1, сп. 375. – Арк. 5.
3. Поліщук Я. О. Рівне. Мандрівка крізь віки. Нарис історії міста. – Рівне, 1998. – 196 с.
4. ДАРО. – Ф. 31, оп. 2, сп. 3909. – Арк. 12.
5. ДАРО. – Ф. 31, оп. 2, сп. 3967. – Арк. 10.
6. Кириченко Е.И. Русская архитектура 1830-1910-х годов. – М., 1978.
7. ДАРО. – Ф. 31, оп. 2, сп. 3074. – Арк. 5.
8. ДАРО. – Ф. 31, оп. 1, сп. 465. – Арк. 7.
9. ДАРО. – Ф. 31, оп. 2, сп. 2897. – Арк. 3.
10. ДАРО. – Ф. 31, оп. 1, сп. 390. – Арк. 8.
11. ДАРО. – Ф. 31, оп. 2, сп. 1134. – Арк. 17.
12. ДАРО. – Ф. 31, оп. 2, сп. 3531. – Арк. 5.
13. ДАРО. – Ф. 31, оп. 1, сп. 1792. – Арк. 12.
14. ДАРО. – Ф. 31, оп. 2, сп. 2515. – Арк. 4.
15. ДАРО. – Ф. 31, оп. 2, сп. 2486. – Арк. 27.
16. Fielinski R. Rozluźnienie zabudowania miast, dzielnic i bloków mieszkaniowych./ Miasta, wsie, Uzdrowiska w osiedleńczej organizacji kraju. – Warszawa: Nasza Knięgarnia, 1935 – S. 67-102;
17. Прищеп О. Вулицями Рівного: погляд у минуле. – Рівне, 2006. – 223 с.

В. Д. Луц
(Рівне)

АРХІТЕКТУРА В ІКОНОПИСІ ВОЛИНІ XV-XVI СТОЛІТЬ

Стаття присвячена аналізу архітектурних форм, які зображені на іконах Волині XV-XVI століть.

The article is devoted the analysis of architectural forms which are represented on the icons of Volyn of 15-16 centuries.

Використання образотворчих джерел в дослідженні і реставрації пам'яток архітектури Волині має давню традицію. Переважно це стосується використання графічних творів 18-19 ст., зокрема, Фогеля, Мюнца, Наполеона Орди та інших. На перший погляд, це надає достатньо фактологічного матеріалу для ґрунтовних досліджень та реконструкцій. Проте більша частина пам'яток дійшла до нас в спотвореному перебудовами XVIII-XIX ст. вигляді. Особливо це стосується архітектурних споруд збудованих до середини XVII ст. чий вигляд реконструювати досить проблематично.

Виключення становлять окремі фрагменти будівель відкритих археологами, як церква Успіння Богородиці в Дорогобужі, Івана Богослова в Луцьку, розкопки храмів у Володимирі-Волинському тощо. Але й тут ми можемо мати скоріше точний план, а не зовнішній вигляд споруди.

Сьогодні часто зустрічаємося з відсутністю тактичного підходу до реставрації пам'яток на Волині, особливо сакральної архітектури XV-XVII ст., без належного вивчення всього можливого комплексу джерел, навіть на перший погляд мало придатних, зокрема, зображенню архітектури на іконах Волині.

Ця розвідка ставить на меті привернути увагу до маловідомих джерел, дослідження яких ще не набуло систематичного характеру. Перспективним може бути комплексне дослідження архітектурного стаффажу в українській іконі із залученням інвентарів, описів майна, літературних джерел та ін. Сьогодні існує розуміння того що ікони крім мистецької цінності, є важливим джерелом інформації, яка донесла до нашого часу початковий вид багатьох пам'яток архітектури, згодом перебудованих або втрачених.

Українські ікони з архітектурним стафажем ще чекають систематичного і серйозного розгляду, ця царина іконопису досі не була предметом окремого монографічного дослідження. Лише деякі ікони з архітектурним тлом з різних музейних і приватних збірок залучалися фахівцями при вивченні пам'яток архітектури, публікувалися в каталогах і альбомах з давнього українського живопису, слугували ілюстративним матеріалом. деякі дослідників використовувала їх як джерело по історії містобудування.

Треба відмітити, що більшу увагу дослідників привертала зображення архітектурних елементів в давній книжковій мініатюрі, ніж в іконописі, що стали

Рис. 1. Зображення Володимира на мініатюрі з Радзивилівського літопису

предметом спеціального аналізу в працях Б. Рибаківа, А. Арциховського, Т. Сидорової, С. Чорного, В. Пуцка, М. Мільчика. Проте для дослідження нашої теми ці праці мають переважно методологічне значення особливо публікації історика архітектури М. Мільчика, обґрунтовувавши необхідність відтворення старовинної зовнішності деяких монастирів Росії, провів велику роботу по систематизації іконних зображень з архітектурним стафажем. Він вперше опублікував ряд таких ікон з державних і приватних збірок. Застосовуючи комплексний підхід до аналізу ікон з видами монастирів, Мільчик досліджує їх перш за все як образотворче джерело з історії російської архітектури. У його роботах визначена і методика вивчення такого роду пам'яток. На основі численних відомостей, які дають письмові джерела і натурні дослідження будівель, що збереглися до наших днів, учений зробив ряд важливих спостережень про міру достовірності архітектурного пейзажу на іконах.

Реконструюючи первісний вигляд, дослідник приходить до висновку, що іконописці часто орієнтувалися на стійкі іконографічні зразки, не завжди враховуючи зміни, що відбувалися в зовнішності міста, монастиря або храму і це необхідно мати на увазі при датуванні самих ікон. Подібна методика може бути прийнятною і при дослідженні українського, зокрема, волинського іконопису з певними застереженнями і кореляцією з врахуванням регіональних особливостей.

Рис. 2. Ікона "Різдво Марії". Житомирський обласний краєзнавчий музей

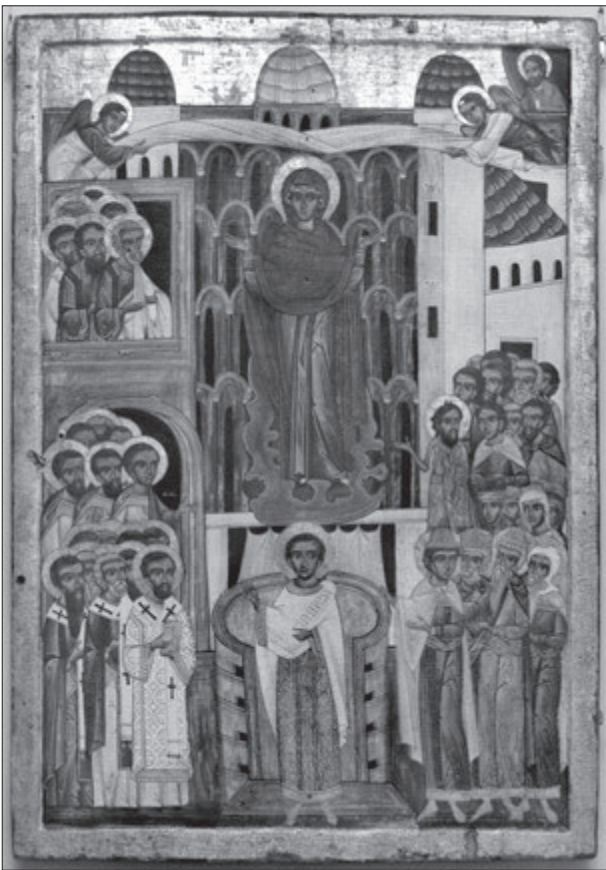

Рис. 3. Ікона "Покрова Богородиці".
Кінець XV ст. (РОКМ)

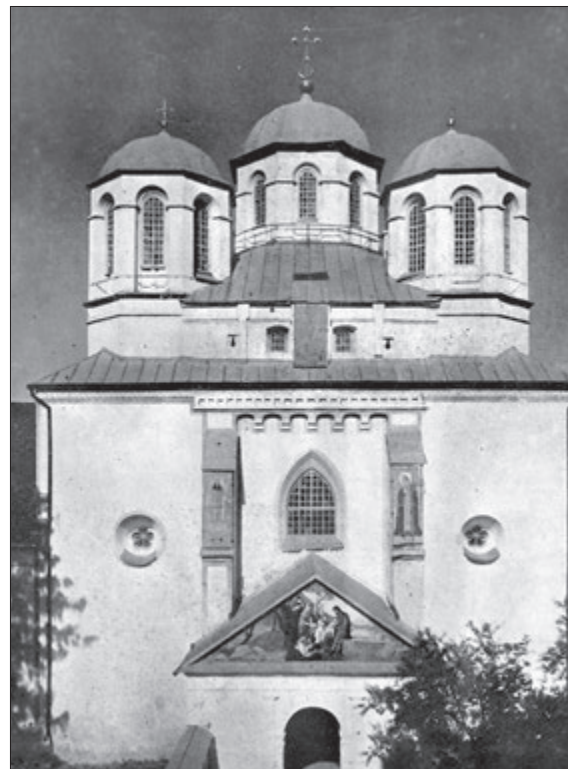

Рис. 4, 5. Межиріч. Троїцький монастир.
Фото 30-х рр. XX ст.

Рис. 6. Федуско з Самбора. Ікона “Благовіщення”. 1579 р. Харківський художній музей.

Рис. 7. Ікона “Старозавітна трійця”. Кінець XVI ст. (РОКМ)

Архітектурний стаффаж на іконі, на думку М. І. Мільчика, поєднує в собі канон середньовічного живопису з прагненням іконописців передати риси реальних будівель [7].

Українські дослідники більше уваги приділили вивченню архітектури в українській книжковій гравюрі. Одним з перших започаткував цю роботу розвідкою “Архітектура в стародруках” В. Січинський. В ній автор, на основі вивчення київських та львівських стародруків XVII – XVIII ст., зробив спробу систематизувати відомі йому зображення. Стаття була проілюстрована величезною кількістю гравюр, які і сьогодні можуть слугувати довідковим матеріалом [14]. Вивченню української архітектури в київських стародруках присвячена стаття В. Фоменка [16].

Проте відображення архітектури в іконописі не отримало належного висвітлення в працях українських дослідників. Виключення становить хіба, що стаття О. Сидора, але залучений в ній матеріал стосується лише зламу XVII – XVIII ст. [15]. Іконописний матеріал був використаний Б. Колоском при реконструкції церкви Іоанна Богослова, найдавнішого храму Луцька, зокрема зображення церкви на іконі святого Ігнатія середини XVIII ст., що зберігається у Волинському краєзнавчому музеї. На іконі за стіною Верхнього замку зображено лише верхню частину церкви – велику шоломоподібну баню з заломом, високою веретеноподібною маківкою [4, с. 26, 30]. Проте на фрагменті представлено храм не у первісному вигляді, а таким як він виглядав після перебудов у XVIII ст. Більш давній матеріал поки що залишається поза увагою фахівців.

В той же час, на думку дослідників ікони, архітектурні мотиви порівняно з іншими елементами

Рис. 8. Фрагмент ікони “Старозавітна трійця”. Кінець XVI ст. (РОКМ)

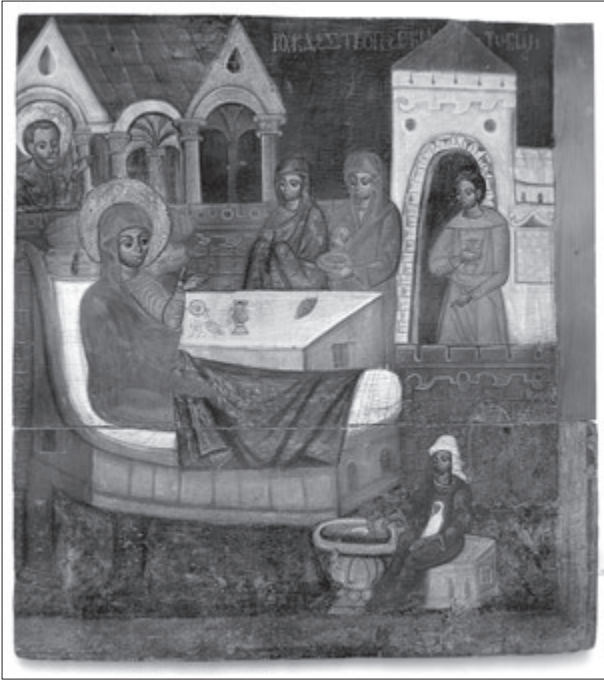

Рис. 9. Ікона “Різдво Богородиці”.
Кінець XVI ст. (ОІКЗ)

живописної композиції характеризуються “найбільшою об’єктивністю”. Вони є показниками стилю при мінливості архітектурних зображень. Завдяки тому, що архітектурний стаффаж становить другорядну жорстко не регламентовану частину композиції, він сильно змінюється в межах одного художнього кола [8, с. 276], а також дозволяє включати реально існуючі елементи, які притаманні давній українській іконі, починаючи з XV ст.

Одна з причин “ігнорування” волинського матеріалу полягає в тому, що ікона Волині почала систематично досліджуватись лише два останні десятиліття, коли були сформовані колекції волинських ікон в Рівному і Острозі, а в Луцьку було відкрито Музей волинської ікони.

Зібрані в музеях унікальні колекції ікон XII–XVIII ст., були відреставровані фахівцями Національного науково-дослідного реставраційного центру в Києві та його філіалі у Львові. І стали доступні для ознайомлення широкої публіки, а також для наукових штудій.

Для даної розвідки були залучені ікони XV–початку XVII ст. з Рівненського обласного краєзнавчого музею (далі РОКМ) та Острозького історико-культурного заповідника (далі ОІКЗ)

Найдавніші зображення волинської архітектури в образотворчому мистецтві представлені на сторінках Радзивілівського літопису в сценах облоги Володимира-Волинського під час міжусобної боротьби Давида Ігоровича. Проте намальовані міські укріплення не мають яскраво індивідуальних рис і скоріше є загальним символом міста, а не реально існуючою оборонною спорудою. Згідно дослідження Б. Рибак

Рис. 10. Межирич. Келії Троїцького монастиря.
Фото 30-х рр. XX ст.

подібні зображення є усталеним символом міста які відомі з візантійської традиції – це висока квадратова в перетині вежа з чотирма маленькими умовними баштами по кутах [10, с. 38].

Якщо в ранніх іконах основна функція архітектури зводилася до позначення місця дії, то поступово з’явилися точніші види реальних споруд, а інколи вводилися і написи пояснень. Іконописці деколи створювали складні напівфантастичні композиції. Пізніше з’явилися нові прийоми зображення архітектурної панорами.

Саме в такій манері створено архітектурний стаффаж на іконі “Різдво Богородиці” кінця XVI ст. з Житомирського краєзнавчого музею, на якому представлено місто з готичною архітектурою, з баштами і шпильми. Ймовірно, що майстер був знайомий з західноєвропейською гравюрою із зображенням міської архітектури, яка набувала поширення в Україні.

Важливу іконографічну інформацію про сакральну архітектуру кінця XV–XVI ст. дає ікона “Покрова Богородиці” кінця XV ст. з Річиці (РОКМ). Тут храм зображено з трьома банями вкритими черепицею в повздовжньому розрізі в той же час зі зовнішнім виглядом апсиди.

Ікона постійно викликає інтерес дослідників давнього малярства, які звертали увагу на архітектурне тло ікони [1, 9]. Іконописці не намагаються повністю перенести на умовну мову відомі їм будівлі, а відтворюють лише “образ” пам’ятника, підкреслюючи найбільш характерні його деталі. Саме увага іконописців до деталей робить корисними використання ікон при дослідженні і реконструкції пам’яток архітектури. На річицькій іконі “Покрови” маємо найраніше зображення вівтарної огорожі з завісою.

Характер оздоблення бань храму на іконі мимоволі викликають асоціації з тогочасними православними храмами, які збудовані як фундація князів Острозьких, зокрема Богоявленські Успенські храми в Острозі та Межиричі та Свято-Троїцька церква у Вільно [2, с. 36, 39]. Ікона намальована не набагато раніше названих споруд. Але її порівняння зі стилістичними особливостями архітектури дає можливість точніше

Рис. 11. Ікона “Юрій Змієборець”.
Кінець XVI ст. (ОІКЗ)

датовати як іконописний твір, так і архітектурні споруди, про час будівництва яких дискусії продовжуються й до сьогодні [Див. 3, 12]

Досить добре відома ікона “Благовіщення” намальована Федуском із Самбора 1579 р., що походить з села Іваничі, що в околицях Володимира-Волинського. На перший погляд точна дата на іконі дає можливість точно датувати архітектуру даної доби, але при уважному розгляді архітектурного стаффажу – фортечного муру та двох баштоподібних споруд – не маємо ніякого натяку на реально існуючі архітектурні зразки. Більш того, ікона, виконана галицьким майстром, відтворює не волинський, а рідний йому загальний художній стрій і демонструє документально зафіксовану участь галицького мистецького середовища в розвитку волинської художньої культури.

Прагнення до своєрідного “натуралізму”, до конкретизації, передачі на іконі реальної зовнішності споруди і навколишнього пейзажу, зрозуміло, у поєднанні з традиційними канонічними прийомами простежується у двох іконах кінця XVI ст., “Старозавтна Трійця” з с. Шубкова (РОКМ) та “Різдво Марії” з с. Стадники (ОІКЗ), ймовірно виготовлених одним майстром. Оскільки ці ікони були намальовані у володіннях князів Острозьких, логічним є проведення паралелей, але не прямого отожднювання, з острозькими архітектурними пам'ятками, що дійшли до наших днів, зокрема з келіями та баштами укріплень Троїцького Межирицького монастиря.

На Трійці увагу привертає будівля і башта ренесансного типу з рустованим опрацюванням входу та добре простежується деталювання вікон.

Рис. 12. Фрагмен ікони “Юрій Змієборець”.
Кінець XVI ст. (ОІКЗ)

На іконі “Різдво Марії” архітектурні споруди виглядають більш конкретними, з арочними склепіннями. На другому плані за Марією та Йосипом, зображена будівля з склепінням з сіткою нервюр, що опираються на колони. Поряд зображення башти з парапетом та бійницями, декорованих аркатурним поясом.

Пропорції, характер членувань вирізняється від подібних форм у попередніх пам'ятках і підкреслюють деякі риси реальних споруд. Варто відзначити, що іконописець намагається краще показати окремі частини споруд шляхом виявлення їх конструктивних особливостей, а не застосовує лише співставлення кольорових площин. На кожній будівлі акцентується увага на реальних архітектурних елементах: капітелях колон, особливостях конструкцій будівлі, архітектурній особливості деталей. В той же час у волинському іконописі зберігає своє значення традиційне умовне зображення архітектури, що скоріше за все пов'язане з призначенням тієї чи іншої ікони. Прикладом можуть слугувати Царські врата та надвратна ікона кінця XVI ст. з с. Клесова, на яких реалістичні архітектурні елементи зведені нанівець. Зображення будинків втрачає змістовну конкретність, одне й те саме місце

Рис. 13. Царські врата. Кінець XVI ст. (РОКМ)

Рис. 14. Гравер Прокопій. Сцени Апокаліпсису.
Антихрист і пророки Єнох та Ілля. 1655-1656 рр.
Друкарня Києво-Печерської лаври

Рис. 15, 16. Фрагменти ікони Страшного Суду з
Троїцької церкви м. Острога. XVII ст.
(Не збереглася)

може фіксуватись різним набором архітектурних форм. В той же час різні сюжети розміщуються в однаковому архітектурному обрамленні. Різної форми ківорії лише вказують на дійство, що відбувається в храмі, хоча і мають просторове трактування. Архітектурні форми цього типу фактично не мають будь-якого реального прототипу. Наприклад, навіс, драбина, будинок, велум, що з'єднує будинки як правило виступають символом цілої споруди.

Такою ж умовністю в зображенні архітектури відзначається й ікона "Юрія Змієборця" кінця XVI ст. з с. Точевика.

Наприкінці XVI ст. починається інтенсивний розвиток книжкової та станкової гравюри в якій архітектурні мотиви посідають поважне місце. Дуже швидко графічні твори починають слугувати іконографічними взірцями для тогочасних іконописців. Відомі навіть цілі збірки гравюр, які малярі використовували при малюванні ікон. Багато з них містять реальні зображення споруд переважно Києва, Львова, пізніше Почаєва, що зумовлено існуванням там потужних типографій. Існує певна спокуса ототожнити зображення архітектурних споруд в острожких стародруках тогочасним спорудам Острога, як це зробив Г. Логвин. В "Книге о постничестве" Василя Великого, видану в Острозі 1594 р. в споруді, зображений внизу фронтисписа, він вбачає Острозьку міську браму [5, с. 26-27].

Варто відзначити, що іконописці творчо підходили до використання гравюр і, в разі потреби, замінювали архітектурні зображення з гравюр на інші, можливо, на ті, що оточували їх і добре були відомі замовникам. Це легко прослідкувати порівнюючи маргінальні зображення на іконі "Страшного Суду" XVII ст. з Острога (втрачена) з графічним прототипом гравера Прокопія "Сцени Апокаліпсису. Антихрист і пророки Єнох та Ілля". 1655-1656 рр. Але при цьому повністю відмовився від архітектурного зображення гравюри замінивши його власним. Це скоріше за все ускладнювало виконання роботи і таку заміну можна пояснити прагненням замовників бачити на іконі знайоме їм міське середовище. В іншому клеймі цієї ж ікони теж представлені архітектурні споруди, що нагадують острожкі. Порівняння намальованих на іконі споруд з відомими по перспективному виду Острога кінця XVII ст. може дати цікавий результат [11, с. 92].

Підсумовуючи, треба сказати, що на сьогодні відомо незначна кількість волинських ікон створених до кінця XVI ст. І лише на окремих з них можна побачити архітектурні мотиви. Починаючи з XVII ст. архітектура, присутня на зображеннях, часто відображає реально існуючі споруди. Подальше дослідження в цьому напрямку є перспективним і може дати багатющий плідний матеріал для архітекторів, реставраторів та мистецтвознавців.

ДЖЕРЕЛА

1. Александрович В. Ікона Покрову Богородиці з Святотроїцької церкви у Речиці // Волинська ікона. Питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Тези та матеріали II міжнародної наук. конференції. – Луцьк, 1995 – С. 9-10.
2. Годованюк О. Взаємозв'язки в мурованій архітектурі України, Білорусії та Литви XIV–XVI ст. // Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. Дожовтневий період. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 31-40.
3. Годованюк О. Монастирі та храми Волинського краю. – К.: Техніка, 2004. – 176 с.
4. Колосок Б. В. Православні святині Луцька. – К.: Техніка, 2003. – 296 с.
5. Логвин Г.Н. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст. – К.: Дніпро, 1990. – 408 с.
6. Луц В. Збірка волинських ікон рівненського краєзнавчого музею // Родовід. – 1994. – № 8. – С. 38-52.
7. Мильчик М. И. Древнерусский архитектурный ансамбль на чертежах и иконе XVII в. // История СССР. – 1974. – № 2. – С. 202-216.
8. Осташенко Е.Я. Архитектурные фоны в некоторых произведениях древнерусской живописи XIV века // Древнерусское искусство: Художественная культура Москвы и прилежащих к ней княжеств. XIV–XVI вв. – М.: Наука, 1970. – С. 275 – 310.
9. Пуцко В. Найдавніші ікони Покрови // Родовід. – 1994. – № 8. – С. 30-37.
10. Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси. Исследования и заметки. – М.: МГУ, 1984. – 240 с.
11. Рычков П. А. Дорогами южной Ровенщины. – М.: Искусство, 1989. – 176 с.
12. Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. – К.: Техніка, 2002. – 168 с.
13. Ричков П. А., Луц В. Д. Сакральне мистецтво Володимира-Волинського. – К.: Техніка, 2004. – 192 с.
14. Січинський В. Архітектура в стародруках. – Львів, 1925. – 20 с.
15. Сидор О. Міські красиви й інтер'єри у творах Йова Кондзелевича в контексті архітектури Ренесансу // Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. Дожовтневий період. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 67-73
16. Фоменко В. Архітектура в київській гравюрі XVII–XVIII століть // ЗНТШ. – Т.227. – С. 296-305.

О. В. Лесик

(м. Луцьк)

ЕКОНОМІЧНА РЕНТАБЕЛЬНІСТЬ РЕСТАВРАЦІЇ, ПРИСТОСУВАННЯ ТА ЕКСПЛУАТАЦІЇ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ КОМПЛЕКСІВ ВОЛИНИ ПІД ЗАКЛАДИ ТУРИЗМУ ТА ВІДПОЧИНКУ

В статті приведені показники економічної оцінки пристосування фортифікаційних споруд регіону Волині під бази відпочинку та туризму. Виявлені економічні фактори проектування, реставрації та пристосування замків, фортець для сучасних потреб. Розроблена методика оцінки ефективності експлуатації пристосованих для сучасних функцій пам'яток архітектури.

The article demonstrates indices of economical valuation adaptation of regional historical fortifications for to it's use for recreational and touristic goals. The methods of valuation of operational efficiency are proposed, concerning the architectural monuments that are used for new functions.

Основним фактором збереження пам'яток архітектури є їх реставрація і відновлення у найбільш правдивому історичному вигляді. Незалежно від історичної цінності об'єкта, його технічного стану, збереження або відродження пам'ятки є творчим архітектурним процесом широкого кола спеціалістів. Творче завдання реставрації можна показати за формулою К.Іванова: "Архітектура – це матеріал і праця з максимумом функції й естетики", тобто

$$A = \frac{\Phi + E}{M + P}$$

де Φ – функція; E – естетика; M – матеріал; P – праця [1].

При наявності пам'яток як матеріального середовища з певними затратами праці економічна доцільність організації в них нових функціональних процесів на рівні сучасних вимог естетики є очевидною. При цьому варіантність нових завдань виключає повторення.

Реставраційна практика головним чином ґрунтується на порівнянні прямих витрат на реставрацію пам'яток і будівництво нових аналогічних будівель за укрупненими показниками вартості одиниці потужності, об'єму, площі та ін.

Окремі показники вартості питомої одиниці елементів турбаз, готелів (1 м², 1 м³, ліжкомісце, інженерне устаткування та ін.) можна об'єднати в загальний кошторисний показник вартості загально будівельних і монтажних робіт, при цьому визначення вартості заново споруджених об'єктів прямо залежить від вартості будівельних матеріалів і виробів, монтажних робіт, зарплати персоналу тощо. Як відомо, ці показники можуть змінюватися протягом року, а нормативні документи для складання кошторисів будівельно-монтажних робіт діють порівняно довгий час (5-10 років).

Кошторисна вартість реставрації з пристосуванням пам'яток архітектури для сучасних цілей має більш сталі показники у зв'язку з тим, що здійснюється пристосування існуючих матеріальних і об'ємно-планувальних структур і прямі витрати будівельних

матеріалів, виробів набагато менші, ніж при спорудженні нових будівель. Крім цього, значна частина реставраційно-відновлювальних робіт здійснюється вручну, і досягнення науково-технічного прогресу в будівництві тут не так помітно впливають на витрати, як при новому будівництві.

Нами пропонується методика визначення економічної ефективності на стадіях розробки проектно-кошторисної документації реставрації з пристосуванням пам'яток архітектури для туризму, власне реставрації і пристосування пам'яток, експлуатації пристосованих під заклади відпочинку й туризму пам'яток архітектури.

У процесі розробки порівняльних економічних показників враховані принципи корисності, міцності і краси в архітектурі новозведених будівель і створення їх у спорудах, які пристосовуються під заклади відпочинку й туризму. Якісна оцінка цих принципів естетики в архітектурних об'єктах проводилася і у функціонуючих комплексах, і в розроблених проектах пристосування пам'яток архітектури під туристичні заклади.

Розробка проектно-кошторисної документації реставрування з пристосуванням для нових цілей пам'яток включає такі етапи:

- передпроектні дослідження пам'яток за пропонованими критеріями;
- виконання проекту реставрації і проекту пристосування архітектурної пам'ятки;
- розробка проекту впорядкування і відтворення навколишнього ландшафту, будівель;
- погодження проектно-кошторисної документації в органах архітектурно-будівельного контролю із замовником.

Залежно від технічного стану пам'ятки архітектури розробка проектно-кошторисної документації для введення старовинних споруд у сучасне життя має свої особливості. Розглянемо їх.

1. Технічний стан пам'ятки задовільний. У цьому випадку потрібні: передпроектне дослідження за названими критеріями, проект реставрації, проект упорядкування, проект відтворення навколишнього ландшафту, а також кошторисно-фінансова документація.

2. Якщо пам'ятка архітектури збереглася частково, виконують передпроектне дослідження того, що можливо пристосувати, а також розробляють проект реставрації і пристосування, проект консервації, проектно-кошторисну документацію на нове будівництво, комплексний проект упорядкування і відтворення навколишнього ландшафту й складають кошторисно-фінансову документацію на консервацію.
3. Пам'ятка архітектури перебуває в руїнах. Отже, виконують передпроектне дослідження можливостей відновлення або консервації, розробляють проект консервації, проектно-кошторисну документацію на нове будівництво, комплексний проект упорядкування території і складають кошторисно-фінансову документацію на консервацію.

Проектно-кошторисну документацію на реставраційні роботи з пристосуванням пам'яток складають у спеціалізованих проектних майстернях, а проекти нового будівництва поруч з пам'ятками чи їх законсервованими руїнами – в проектних інститутах “Діпроміст” та ін.

Виконання проектів реставрації з пристосуванням пам'яток порівняно з проектами нового будівництва являє собою творчий процес широкого кола спеціалістів і має певні особливості. Так архітектор-проектувальник на базі фактичного науково-дослідного матеріалу широкого кола спеціалістів відтворює реальний образ пам'ятки. В об'ємно-планувальну структуру архітектурної споруди вписується новий функціональний процес з умовою максимального збереження екстер'єрів будівель. Існуюча нормативна база, на жаль, здебільшого не дає змоги без компромісів створити нові функціональні процеси із збереженням об'ємно-планувальних рішень пам'яток.

Вартість витрат на проектування й реставрацію з пристосуванням пам'ятки можна визначити за формулою

$$B_{\text{п.р.}} A = B_z + B_v + B_{\text{п.п.}} + B_i + B_m + B_y + B_o + P,$$

де $B_{\text{п.р.}}$ – вартість пристосування пам'ятки архітектури; B_z – вартість зовнішніх стін; B_v – вартість внутрішніх стін; $B_{\text{п.п.}}$ – вартість перекриття; B_i – вартість інженерних комунікацій; B_m – вартість обладнання (меблів); B_y – вартість упорядкування; B_o – вартість облицювальних робіт; P – вартість проектно-кошторисної документації [2].

Якщо здійснюється реставрація з пристосуванням історико-архітектурного комплексу, то вартість буде визначатися як

$$\sum B_{\text{п.р.}} A + P$$

Очевидно, що вартість витрат на проектування будівництва нових об'єктів буде більшою, ніж вартість реставрованих пам'яток на показники $B_z, B_v, B_{\text{п.п.}}$ і меншою на виконання облицювальних робіт B_o . При цьому доцільно врахувати зношення конструкцій пам'яток на 10-15%. Показник вартості облицювальних робіт залежно від стильової характеристики пам'ятки, технічного стану конструкцій і елементів упорядкування коливається в межах 7-22% кошторисної вартості реставрації з пристосуванням об'єкта для сучасних потреб.

Кошторисна вартість розроблених автором проектів пристосування фортець в Дубно, Клевани, Олиці під заклади відпочинку та туризму в порівнянні з вартістю будівництва, турбаз чи готелів аналогічної вмістимості в 1,5-2 рази менша [3].

Як бачимо, кошторисна вартість реставрації з пристосуванням деяких замків та монастирів під

турбази порівняно з вартістю будівництва туристичних закладів є у 1,5-2 рази меншою.

Важливим економічним показником є терміни введення в експлуатацію реставрованих з пристосуванням пам'яток і тих, що знову зводяться. Як показує практика роботи реставраторів Києва, Львова, Чернігова, Кам'янця-Подільського, реставраційні з пристосуванням процеси характеризуються застосуванням ручної праці (від 70% до 85%) і засобів малої механізації (до 15%). Нові об'єкти будують найпрогресивнішими індустріальними методами. Проте терміни реставрації і пристосування пам'яток архітектури для туризму порівняно з будівництвом аналогічних споруд в 1,5 рази менші. Це пояснюється передусім різними обсягами робіт, тому що реставрується й пристосовується вже існуюча споруда.

Соціальна й економічна ефективність експлуатації організацій відпочинку й туризму залежить від багатьох факторів. Основними з них можна вважати: бюджет вільного часу населення, віковий склад відпочиваючих, особливості розташування туристичних закладів, місткість закладів відпочинку й туризму, сезонність функціонування турбаз, готелів, універсальність функціонування туристичних закладів.

Кількісні та якісні нормативи послуг відпочинку й туризму розраховують на 1 тис. мешканців міста. Населення повинно обслуговуватися системою туристичних закладів і місць відпочинку на основі нормативів за видами відпочинку. Цей норматив можна показати такою залежністю:

$$\varphi(N) = \sum_{i=1}^n O_i;$$

де N – чисельність тих, хто обслуговує відпочиваючих; $\varphi(N)$ – норматив, що показує кількість місць на 1 тис. населення; O_i – норматив кожного виду відпочинку; n – кількість видів відпочинку.

Нормативна потреба в організаціях відпочинку відрізняється від фактичного забезпечення. Наприклад, вкладені засоби на реставрацію з пристосуванням пам'яток архітектури і будівництво туристичних закладів у зв'язку з різними причинами освоюються не повністю і перерозподіляються на інші об'єкти. Таким чином ефективність використання закладів зменшується. При цьому фактичне забезпечення жителів визначається коефіцієнтом ефективності капітальних вкладень K :

$$A = \varphi(N) \cdot N_a K,$$

де A – фактичне забезпечення; N_a – розрахункове населення.

Швидше за все, витрати окупаються на санаторно-курортному будівництві, турбазах, туристичних готелях. Рентабельність організацій відпочинку і туризму залежить від їх ефективного цілодобового використання. Існує два шляхи підвищення рентабельності:

1. Використання діючих будівель з максимальною кількістю функцій при мінімальних змінах їх структури.
2. Введення в систему туристичної індустрії нових форм і методів обслуговування відпочиваючих.

В першому, а особливо в другому випадках забезпечується максимальна комфортабельність при

значно менших витратах на будівництво нових різних за функціями туристичних закладів.

Приклад. Реставрація пам'ятки триває t_p років. Щорічні капітальні вкладення P_i доходу не дають ($E=0$), доки до моменту введення в експлуатацію пам'ятки архітектури сума капітальних вкладень не буде дорівнювати кошторисній вартості. Це період заморожування вкладень на реставрацію і пристосування.

Із введення в експлуатацію пам'ятки архітектури розпочинається освоєння проектної потужності, яке триває t_e років. У цей час капітальні вкладення P починають давати дохід, який повинен досягнути за t_e років розміру базисної ефективності.

За роки $t_p + t_e$ сума капітальних вкладень в середньому становитиме:

$$P = \frac{1}{t_p + t_e}$$

При досягненні базисної ефективності капітальні вкладення починають давати стійкий дохід, що триває t_o років (період окупності капітальних вкладень) до моменту, коли підсумковий дохід $D = 3$, або $D - 3 = 0$, тобто дохід від експлуатації покриватиме капітальні витрати. Строк окупності t_o становить приблизно 4-5 років. У об'єктах, що будуються, строк окупності дорівнює 8-9 рокам. Ці строки визначаються в проектно-кошторисній документації.

Після цього періоду починається приріст національного доходу, який дають капітальні вкладення (пам'ятка з новою функцією дає чистий дохід). Це триває доти, доки не виникне потреба в реставраційному ремонті, заміні меблів тощо.

Для розрахунку ефективності експлуатації пам'ятки з урахуванням періоду будівництва можна використати формулу, запропоновану доктором архітектури В.В.Савченком:

$$E = \frac{D - (B_p + B_e)}{P} = \frac{1}{t_p + t_e}$$

де сума капітальних вкладень, яку можна трактувати як коефіцієнт ефективності і рентабельності за роками; E – річна ефективність за період $t_p + t_e$ років; D – дохід від експлуатації пам'ятки архітектури; B_p, B_e – витрати на експлуатацію об'єкта (відрахування, експлуатаційні витрати) [4].

Отже, ефективність експлуатації пам'яток буде вищою, якщо:

- більшим є дохід D , на розмір якого впливають кількість місць на турбазах, в готелях, якість обслуговування, цілісність чи сезонність експлуатації, багатофункціональне використання, популярність туристичних закладів, вартість путівок;
- зменшені витрати B_e на експлуатацію (поточна реставрація, ремонт, зарплата обслуговуючому персоналу, раціональне тепло-, водо-, електропостачання);

- зменшені строки реставрації й пускового періоду (t_p і t_e). Зменшувати кошторисну вартість P на реставрацію з пристосуванням пам'ятки архітектури рекомендувати недоцільно, адже це пов'язано з якістю роботи, строками їх виконання.

Для перевірки фактичного стану пам'ятки архітектури з новим функціональним призначенням у будь-який час його експлуатації необхідно знати один з показників пропонованої формули. У багатофункціональних туристичних закладах, де можливі рентабельні та фінансово-збиткові заходи, доцільно планувати режим роботи, забезпечити рентабельність при будь-яких комбінаціях заходів.

Установлено, що вартість реставрації з пристосуванням замків і монастирів під туристичні заклади порівняно з вартістю будівництва аналогічних об'єктів обходиться в 1,5-2 рази дешевше. Строки введення в експлуатацію пристосованих пам'яток архітектури в 1,5 рази менше, ніж будівництво нових споруд. Економічну ефективність експлуатації туристичних закладів на основі пам'яток можна визначити за пропонованою формулою.

Відсутність матеріальних засобів на комплексну реставрацію пам'яток історії та культури в Україні погіршується в останні роки внаслідок активної участі будівельних кооперативів у реставрації та пристосуванні старовинних споруд для сучасних потреб. Відновлюючи окремі будівлі, вони не в змозі комплексно розв'язувати питання реконструкції та пристосування пам'яток архітектури. При цьому треба зазначити, що багато проектів, непрофесійно виконаних у будівельних кооперативах, викликають суперечки та завдають шкоди охороні пам'яток.

В умовах госпрозрахунку реставратори перебувають в дуже не вигідному становищі. Розцінки на різні види реставраційних робіт затверджені на початку 60-х років (лише останнім часом внесені деякі коригування, що пов'язано з інфляційними процесами, проте це не може істотно вплинути на рівень заробітної плати реставраторів). Спеціаліст-реставратор фактично може виконувати роботи не більш як на 103%, понад це - необхідно сплачувати величезний прогресивний податок. Отже, багато кваліфікованих спеціалістів переходять у будівельні кооперативи, де обмежень у заробітній платі, а також плану немає.

Як в Україні, так і в цілому в країнах колишнього СРСР створився дефіцит реставраторів. Відсутність висококваліфікованих ліпників, покрівельників, різьбярів призводить до того, що багато які реставраційні роботи виконуються неякісно. Ще більше на такий стан впливають дефіцит та низька якість будівельних матеріалів.

ДЖЕРЕЛА

1. Иванов К. В. Некоторые проблемы сохранения памятников архитектуры // Архитектура СССР. – 1970. – № 9. – С. 44-48.
2. Лесик О. В. Замки і монастирі України. – Львів: Світ, 1992. – 186 с. іл.
3. Лесик О. В. Формування закладів відпочинку та туризму в історико-архітектурному середовищі України. – К.: КІБІ, 1993. – 287 с. іл.
4. Савченко В.В. Многоцелевые зрелищные и спортивные здания. – К.: Будівельник, 1979. – с. 165.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АН	– Архитектурное наследство
АСУ	– Архітектурна спадщина України
ВУА	– Військово-учений архів - фонд РДВІА
ДАВО	– Державний архів Волинської області
ДАРО	– Державний архів Рівненської області
ЗНТШ	– Записки наукового товариства ім. Т.Шевченка
ЛНБ	– Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника
МИА СССР	– Материалы и исследования по археологии СССР
НДІТІАМ	– Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування. Київ
НУВГП	– Національного університету водного господарства та природокористування
ОКЗ	– Острозький історико-культурний заповідник
РДАДА	– Російський державний архів давніх актів. Москва
РДВІА	– Російський державний військово-історичний архів. Москва
РДІА	– Російський державний історичний архів. С.-Петербург
РОКМ	– Рівненський обласний краєзнавчий музей
СИА	– Строительство и архитектура
УРЕ	– Українська радянська енциклопедія
ЦДІАУК	– Центральний державний історичний архів України. Київ
AAN	– Archiwum Akt Nowych w Warszawie
AGAD	– Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
APL	– Archiwum Państwowe w Lublinie
BHS	– Biuletyn Historii Sztuki
IS PAN	– Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

- АЛЕКСАНДРОВИЧ Володимир Степанович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України
- БАЙЦАР-АРТЕМЕНКО Оксана Вікторівна – старший викладач кафедри архітектури Національного університету водного господарства та природокористування
- ГОДОВАНЮК Олена Марківна – кандидат архітектури. Лауреат Державної премії України в галузі архітектури 2007 року. Займається проблемами середньовічної архітектури Волині і оборонного будівництва України
- ЗАВАДА Віктор Тимофійович – головний науковий співробітник Всеукраїнського науково-методичного та дослідно-інформаційного центру архітектурної спадщини Мінрегіонбуду України, доцент Київського національного університета будівництва і архітектури
- КОЛОСОК Богдан Віталійович – кандидат архітектури, вчений секретар Центру пам'яткознавства Національної академії наук України та Українського товариство охорони пам'яток історії та культури, Дійсний член Українського комітету ICOMOS
- КОСТРИЦЯ Микола Юхимович – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри природничо-математичних дисциплін Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
- КРАВЦОВ Сергій Рувимович – доктор архітектури, старший науковий співробітник Центру єврейського мистецтва Єврейського університету в Єрусалимі
- ЛЕСИК Олександр Володимирович – доктор архітектури, професор. Директор інституту мистецтв Волинського національного університету ім. Лесі Українки
- ЛУЦЬ Віктор Данилович – завідувач художнього відділу Рівненського обласного краєзнавчого музею
- МИХАЙЛИШИН Ольга Леонідівна – кандидат архітектури, доцент кафедри архітектури Національного університету водного господарства та природокористування
- ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету. Директор Рівненської філії державного підприємства НДЦ “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології НАН України
- ПРИЩЕПА Олена Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету
- РИЧКОВ Петро Анатолійович – доктор архітектури, професор, завідувач кафедри архітектури Національного університету водного господарства та природокористування. Член-кореспондент Української Академії Архітектури
- СМОЛИН Мар'ян Васильович – аспірант кафедри архітектури Національного університету водного господарства та природокористування
- ЯСІНСЬКИЙ Михайло Миколайович – аспірант кафедри архітектури Національного університету водного господарства та природокористування

ЗМІСТ

Передмова	7
О. М. Годованюк. Вплив готики на муроване монументальне будівництво Волині кінця XIII–XVI ст.	9
Б. А. Прищепа. Матеріали до реконструкції історичної топографії Острога доби середньовіччя.....	23
С. Р. Кравцов. “Запізнена” готика в архітектурі синагог Волині, Поділля та Галичини	29
В. С. Александрович. Житлові будинки групи фільварків Дубного та околиць за описом 1723 року	39
В. Т. Завада. До історії формування поліських дерев’яних храмів волинського типу	44
П. А. Ричков. Давня картографія Рівного XVIII–XIX ст.	57
О. П. Прищепа. Планування та забудова міських поселень на Волині в практичній діяльності міських органів самоврядування (XIX – початок XX ст.).....	80
М. Ю. Костриця. Історико-архітектурна спадщина Житомирщини: охорона, збереження і використання	86
М. М. Ясінський. Польські народні дома на Волині (історико-архітектурний триптих)	91
О. Л. Михайлишин. Архітектура костелу в Ковелі як втілення ідеї національного стилю архітектора Стефана Шиллера.....	96
О. В. Байцар-Артеменко. Спроба встановлення періодів розвитку замкового комплексу у містечку Клевань.....	109
Б. В. Колосок. Культурна спадщина Перемиля на Волині.....	116
М. В. Смолин. Житлові будівлі Рівного першої третини XX ст. у фондах Державного архіву Рівненської області.....	125
В. Д. Луц. Архітектура в іконописі Волині XV–XVI століть	133
О. В. Лесик. Економічна рентабельність реставрації, пристосування та експлуатації фортифікаційних комплексів Волині під заклади туризму та відпочинку	140
Умовні скорочення	143
Коротко про авторів	144

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ВОЛИНИ

Комп'ютерна верстка та дизайн

Віктор Луц, Ольга Морозова

Обробка ілюстрацій

Віктор Луц

Художнє оформлення обкладинки

Петро Ричков

Здано до набору 10.06.2008 р. Підписано до друку 17.09.2008 р.
Формат 64x90 1/16 Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк офсет. Ум. друк. арк. 18,25 Обл.-вид. арк. 19,75
Тираж 300 прим. Зам. № 27.

Видруковано ПП ДМ.

с. Корнин, Рівненський район, Рівненська обл.

вул. Центральна, 58; тел. 8 (0362) 20-37-37

Свідоцтво РВ № 11 від 12. 06. 2002 р.